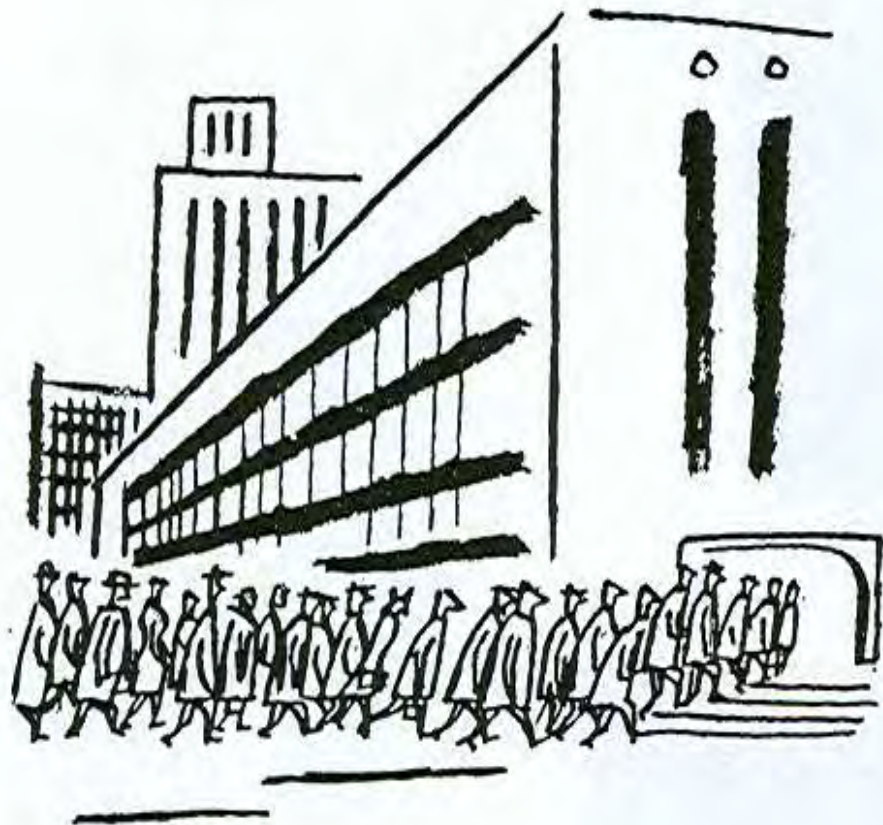

Ministeries

CATEGORIAAL ONDERZOEK WEDEROPBOUW 1940-1965

Marieke Kuipers

NOVEMBER 2006/ZEIST

**In opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg**

AFBEELDING TITELPAGINA

MINISTERIE (UIT: 'S-

GRAVENHAGE, 1956, NR. 11)

HOOFDSTUK 1 THEMA EN METHODIEK	03
1.1 Inleiding thema	03
1.2 Methodiek	04
HOOFDSTUK 2 VOORoorlogse Ontwikkelingen in de huisvesting van HET Landsbestuur	08
2.1 Inleiding	08
2.2 Historisch overzicht landsbestuur en regeringsgebouwen	10
2.3 Oprichting en bemoeienis van de Rijksgebouwendienst	30
2.4 Overzicht van de ministeries in mei 1940	30
HOOFDSTUK 3 DE MINISTERIES TIJDENS DE DUITSE BEZETTING (1940-1945)	32
3.1 Bestuurlijke, ideologische en maatschappelijke aspecten	32
3.2 Bestuurlijke situatie tijdens de bezetting	36
3.3 Verplaatsing ministeries	43
HOOFDSTUK 4 DE NAoorlogse RIJKSOVERHEID: WEDEROPBOUW EN GROEI	46
4.1 Het landsbestuur tijdens de wederopbouwperiode	46
4.2 De wederopbouw van Den Haag als regeringszetel	50
4.3 Nieuwe naoorlogse ministeries	62
4.4 Recente ontwikkelingen in de huisvesting van het landsbestuur	72
HOOFDSTUK 5 MINISTERIES UIT DE WEDEROPBOUWPERIODE GEPORTRETTEERD	77
5.1 Ministerie van Oorlog (thans Defensie)	77
5.2 Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen	82
5.3 Rijkskantorengedouw voor Landbouw en Luchtmacht, thans Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (1952-1957, 1958-1962)	88
5.4 Ministerie van Marine	96
5.5 Conclusies en waardering	99

Hoofdstuk 1 Thema en methodiek

1.1 INLEIDING THEMA

De wederopbouw in Nederland kende een sterke centrale sturing. Zelden had de rijksoverheid zich actiever bemoeid met de distributie van bouwmaterialen, het uitgeven van voorschriften en wenken voor de woningbouw, het steunen van het bedrijfsleven en het binnen- en buitenlands bestuur. De oorlogsschade en de woningnood waren dan ook groot. Nadat de regering noodgedwongen Den Haag had moeten verlaten tijdens de Tweede Wereldoorlog, werd de zwaar getroffen residentie direct na de bevrijding in 1945 opnieuw regeringszetel. Sommige vooroorlogse ministeries konden na enige reparaties weer snel worden betrokken. Maar in andere gevallen vereisten nieuw gevormde departementen en het groeiende takenpakket van het landsbestuur ook nieuwe ministeriegebouwen. Deze dienden te worden ingepast in de wederopbouwplannen van de gemeente. De ministeriële nieuwbouw en de wederopbouw van Den Haag zijn rechtstreeks met elkaar verweven, hoewel de uitvoering niet altijd harmonieus is verlopen.

Over beide onderwerpen zijn al diverse publicaties beschikbaar, maar de onderlinge samenhang is nog relatief onderbelicht gebleven. Daarom besteedt dit rapport hieraan nadere aandacht. Zowel vóór de oorlog als tijdens de wederopbouw is niet meer dan een handvol nieuwe ministeries gebouwd, zoals ook het overzicht van Robert van Venetië over de *Ministeriegebouwen in Nederland* (1993) laat zien. De ware nieuwbouwhausse van ministeries is pas na 1965 begonnen, samen met de eerste deconcentratie en een terugtreden van de Rijksbouwmeester als hoofdontwerper van de rijksgebouwen. Dit is een nieuwe fase in het rijksbouwbeleid, die echter buiten het bestek van dit rapport valt. Hiervoor kan de geïnteresseerde lezer terecht bij de publicaties van de Rijksgebouwendienst inzake de ‘rijkshuisvesting van morgen’, het gedenkboek van de Rijksbouwmeesters, het overzicht van Vincent van Rossem over de *Stadsbouwkunst* en andere uitgaven (zie de literatuurlijst, bijlage 1).

In de volgende hoofdstukken zal blijken dat de inrichting van het landsbestuur een grote dynamiek heeft, die ook zijn invloed doet gelden op de gebouwen. Met name het ministerie van Onderwijs, Kunsten/Cultuur en Wetenschap(en) heeft sterk met deze dynamiek te maken gehad. Niet alleen veranderde het departement minstens vier keer van naam en samenstelling, maar ook vele malen van huisvesting. Deze onstandvastigheid is nu wellicht het meest typerend voor de naoorlogse (bouw)kunst en cultuur. Bij het begin van de wederopbouw beoogde rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff juist een duurzame rijkshuisvesting en een samengaan van bouwkunst en beeldende kunst. Deze visie is echter niet overgenomen door zijn opvolgers. Vandaar dat bij de ministerieportretten een requiem is opgenomen voor het gesloopte ministerie voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De andere beschrij-

vingen zijn gewijd aan de (deels voormalige) ministeriegebouwen van Oorlog, Landbouw en Marine.

AANLEIDING EN CONTEXT

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) startte in 2001 een meerjarig onderzoeksproject dat ten doel had een landelijk referentiekader voor het gebouwde erfgoed uit de wederopbouwperiode (1940-1965) te verkrijgen. Eén van de onderdelen van dit project is een reeks categoriale studies, waaraan tot eind 2006 wordt gewerkt. Omdat veel informatie over de naoorlogse architectuur is vastgelegd in boeken, tijdschriften en archieven, heeft de RDMZ in afwijking van het Monumenten Inventarisatie Project (1850-1940), waarbij de gebouwde omgeving gebiedsgewijs per gemeente werd geïnventariseerd, gekozen voor een aanpak waarbij de objecten allereerst per categorie worden bestudeerd op basis van de literatuur en tijdschriftartikelen. De volgorde waarin de categorieën worden onderzocht, is onder andere afhankelijk gesteld van actuele ontwikkelingen, de mate van bedreiging en de importantie of representativiteit van de gebouwcategorie voor de wederopbouwperiode. De resultaten van alle categoriale studies worden uiteindelijk voorgelegd aan provincies, gemeenten en vakorganisaties, zodat lacunes in het overzicht kunnen worden aangevuld. Na afronding van de categoriale inventarisatieonderzoeken zal de RDMZ overgaan tot de vervolgfase van selectie en bescherming van het vroeg-naoorlogse erfgoed. Hiervoor dient het beleidskader nog te worden vastgesteld.

LEESWIJZER

Het rapport volgt op hoofdlijnen de voorgeschreven indeling voor categoriale studies:

Hoofdstuk 1 bevat een inleiding op het thema en de toepassing van de methodiek, met een opgave van de doelstelling, de afbakening en de beschikbare bronnen voor het onderzoek, alsmede een verantwoording.

Hoofdstuk 2 bespreekt de vooroorlogse ontwikkelingen van het landsbestuur en zijn bestuursgebouwen alsook de oprichting en bemoeienis van de Rijksgebouwendienst met de totstandkoming van de ministeriegebouwen.

Hoofdstuk 3 geeft een korte samenvatting van de complexe situatie van het landsbestuur tijdens de Duitse bezetting in 1940-45.

Hoofdstuk 4 behandelt de wederopbouw, groei en verandering van het naoorlogse rijksoverheidsapparaat en de rijkshuisvesting (met name ministeries), mede in relatie tot de wederopbouw van Den Haag; tevens wordt aandacht besteed aan de veranderende rol van de Rijksgebouwendienst en de Rijksbouwmeesters en aan de kunsttoepassing.

Hoofdstuk 5 portretteert de vier ministeriegebouwen die in de periode 1940-65 voor de uitvoering van het landsbestuur tot stand zijn gekomen; inmiddels zijn hiervan nog slechts twee als ministerie in gebruik, de overige zijn gesloopt of herbested. Tenslotte zijn conclusies en een preselectie opgenomen.

1.2 METHODIEK

De nota *Richtlijnen Categoriaal Onderzoek Wederopbouwobjecten 1940-1965* (RDMZ 26 juni 2001) geeft instructies voor de te volgen werkwijze. Bij het onderhavige

onderzoek zijn de instructies wel op hoofdlijnen, doch niet in detail gevolgd, omdat reeds tevoren bekend was dat slechts een zeer gering aantal ministeries is gebouwd en er derhalve een afwijkende situatie bestond. Zo is geen preselectie toegepast – er zijn slechts drie van vijf gebouwen bewaard gebleven – en zijn de betreffende ministeries afzonderlijk geportretteerd. Verder is het onderzoek geheel zelfstandig uitgevoerd, zonder begeleidingscommissie.

DOELSTELLINGEN

Volgens genoemde richtlijnen heeft het categoriaal onderzoek vier doelstellingen:

- Het verkrijgen van een landelijk en representatief overzicht van objecten uit de wederopbouwperiode dat toegankelijk is voor RDMZ-medewerkers en een aantal geselecteerde externe gebruikers
- Het leggen van een basis voor een wetenschappelijk verantwoord, centraal geleid en uitgevoerd selectie-, registratie- en beschermingsbeleid (na 2004)
- Het vergroten en verbreden van draagvlak door het verspreiden van kennis
- Het stimuleren en bevorderen van beleidsbeïnvloeding en alliantievorming vanuit cultuurhistorisch perspectief.

Dit rapport is vooral opgezet als een synthetiserende en geactualiseerde samenvatting van reeds beschikbare kennis, mede ten dienste van de twee eerste doelstellingen.

AFBAKENING

De RDMZ hanteert de volgende definitie voor het erfgoed van de wederopbouw: dit 'omvat de resultaten van (steden)bouwkunst, landinrichting, interieurarchitectuur en monumentale sculptuur uit de periode 1940-1965'. Het jaar 1940 valt samen met de Duitse inval in Nederland, als het begin van de Tweede Wereldoorlog en de daarna volgende wederopbouw. Het jaar 1965 is een minder eenduidige einddatum voor de markering van de wederopbouwperiode, maar onder andere gekozen in samenhang met de invoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening en een nieuwe departementale indeling, waarbij de 'wederopbouw' als primaire regeringstaak tot herstel van oorlogsschade, economie en bouwnijverheid in Nederland in politieke zin als beëindigd werd beschouwd.

Aangezien de onderzoeksopdracht zich beperkte tot het verrichten van categoriaal onderzoek naar ministeries terwijl andere bestuursgebouwen als provinciehuizen en raadhuisen reeds afzonderlijk zijn bestudeerd, zijn aanverwante subcategorieën die te rekenen zijn tot de hoofdcategorie 'Overheid, Bestuur en Justitie' buiten beschouwing gebleven. Deze indeling is gebaseerd op de leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijvingen van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Door de beperking tot uitsluitend ministeriegebouwen en de periode 1940-1965 was het onderzoeks-terrein al op voorhand strak afgebakend, zowel in typologische als in geografische zin, waardoor de bestuursgebouwen in de overzeese gebiedsdelen eveneens buiten het onderzoek vallen.

WERKWIJZE

Het voorliggende rapport is samengesteld als onderdeel in de reeks 'categoriale studies' met betrekking tot het erfgoed uit de Wederopbouwperiode (1940-

1965). De bedoeling van deze studies, die zich richten op kenmerkende bouwtypen, is om een landelijk referentiekader te verkrijgen voor de beoordeling van het omvangrijke gebouwenbestand dat nog uit de Wederopbouwtijd resteert en inmiddels als potentieel erfgoed kan worden beschouwd. De volgorde waarin de categorieën worden onderzocht, is onder andere afhankelijk gesteld van actuele ontwikkelingen, de mate van bedreiging en de importantie van de bouwcategorie. In dat licht past ook een onderzoek van de categorie ‘ministeries’, hoewel deze slechts een beperkt aantal gebouwen omvat, gelegen in één gemeente: Den Haag.

Een eerste, introducerend overzicht aan de hand van tien hoofdthema's is in 2002 uitgebracht onder de titel *Toonbeelden van de Wederopbouw, architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, in een samenwerkingsverband tussen RDMZ en het Nederlands Architectuurinstituut (NAi). In deze publicatie is onder andere het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV) opgenomen als een toonbeeld voor de opbouw van de verzorgingsstaat. Dit bijzondere gebouw heeft lange tijd op de nominatie gestaan om te worden gesloopt, maar is onlangs beschermd als gemeentelijk monument.

Over de ontstaansgeschiedenis van de ministeries zijn reeds diverse publicaties verschenen, evenals over het werk van de Rijksgebouwendienst en de Rijksbouwmeesters in het algemeen. Meest recent is de in samenwerking met de RDMZ gepubliceerde bundel *Gesloopt - gered – bedreigd. Omgaan met naoorlogse bouwkunst* (september 2004), waarin het Atelier Rijksbouwmeester onder meer een zestiental projecten van Inspirerende Bouwkunst heeft gedocumenteerd, bij wijze van experimentele monumentenbescherming. Hieronder bevinden zich vier ministeriegebouwen: naast dat van LNV, drie ministeries die na 1965 zijn gebouwd (Buitenlandse Zaken, Onderwijs en Wetenschappen, en Sociale Zaken). Bij beide aangehaalde publicaties was de opsteller van dit rapport nauw betrokken als auteur en (eind)redacteur.

Waar nog mogelijk zijn de betreffende ministeriegebouwen ter plaatse bezocht voor een actuele bestandsopname. Daarom wil de auteur hier gaarne haar dank uitbrengen aan ir. G.W.O. Boissevain en mw. A.W. Tromp voor hun ruimhartige medewerking aan het onderzoeken van de ministeriegebouwen van Defensie en Landbouw.

Tijdens de eerste naoorlogse decennia zijn vele historische gebouwen als ministerie gebruikt en betrekkelijk weinig nieuwe gebouwd. Daarom is ook de nodige aandacht besteed aan de vooroorlogse bouwgeschiedenis en vele verhuizingen.

Vanwege de afwijkende situatie ten aanzien van de vroeg-naoorlogse ministeriegebouwen ten opzichte van de andere, in veel grotere omvang en wijder verspreid voorkomende categorieën, is de onderhavige categoriale studie op onderdelen anders uitgevoerd dan de RDMZ-methodiek voor een dergelijk onderzoek voorschrijft. Niettemin wordt met dit rapport hetzelfde doel beoogd: een handzaam overzicht te bieden van ontstaan, ontwikkeling en waardstelling van een belangrijke categorie in de Wederopbouwarchitectuur, in dit geval de ministeries.

Over het landsbestuur en de rijksgebouwen, zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog, is al veel gepubliceerd. Ook over de wederopbouw van Den Haag zijn al diverse studies verschenen. Beide onderwerpen zijn echter niet of nauwelijks in onderlinge samenhang beschreven. Daarom is dit rapport vooral gericht op deze samenhang en op een handzame samenvatting van de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van de betrokken ministeries op grond van de beschikbare literatuur. Aanvullend is summier archiefonderzoek en veldwerk verricht.

Voor dit rapport zijn algemene vaktijdschriften als *Bouw*, *Bouwkundig Weekblad*, *Forum*, *de Ingenieur* en *Katholiek Bouwblad/Wonen (TA/BK)* uit de periode 1940-1965 geraadpleegd, naast meer specifieke zoals *Baksteen*, *Polytechnisch Tijdschrift* en *'s-Gravenhage* en relevante monografieën. Hiervoor is hoofdzakelijk gebruik gemaakt van de bibliotheken van de RDMZ, het NAI, de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, de Koninklijke Bibliotheek en het gemeentearchief te Den Haag. Een gedetailleerd literatuuroverzicht staat in bijlage 1 van dit rapport.

Het manuscript is afgesloten in december 2005.

Hoofdstuk 2 Vooroorlogse ontwikkelingen in de huisvesting van het landsbestuur

2.1 INLEIDING

De Nederlandse bestuursgeschiedenis en de stadsontwikkeling van Den Haag zijn nauw met elkaar verweven. Al eeuwenlang fungeert Den Haag (’s-Gravenhage) als de landelijke regeringszetel, hoewel Amsterdam de nationale hoofdstad is. De oorsprong van de residentiële functie gaat terug tot het dertiende-eeuwse slot dat de graven van Holland nabij het Haagse Bos lieten bouwen en dat in enkele vertrekken de grafelijke administratie herbergde. Uit het grafelijk paleis ontwikkelde zich het tegenwoordige Binnenhofcomplex (afbeelding 2.1 t/m 2.3). Dit is vrijwel onafgebroken de locatie geweest van waaruit ons land is bestuurd – tot op de dag van vandaag.

AFBEELDING 2.1

BINNENHOF EN HOFVIJVER
DETAILKAART CA. 1650?
(WWW.HISTORIE.DENHAAG.NL)

AFBEELDING 2.2

KAART VAN DEN HAAG
UIT 1884 (UIT:
GEDENKBOEK 175 JAAR
ALGEMENE REKENKAMER)

De gebouwen van en rondom het gravenverblijf zijn hiertoe in de loop der tijd veranderd en uitgebreid, maar de Middeleeuwse kern is nog steeds herkenbaar aan de Rolzaal, de Ridderzaal en het achtzijdige ‘Torentje’, waar tegenwoordig de minister-president zetelt.

Het was in de Bataafs-Franse Tijd dat Nederland de eerste nationale regering kreeg en dat departementen werden ingesteld voor de uitvoering van het landsbestuur; na enkele reorganisaties betrof dit Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Justitie, Financiën, Oorlog en Marine. Bij de staatkundige inrichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815 werden de zes departementen voortgezet en werd de inmiddels gecentraliseerde dienst van Waterstaat als zevende ministerie toegevoegd (tot 1820).

Het is eveneens op de Bataafs-Franse Tijd terug te voeren dat de termen ‘departement’ en ‘ministerie’ vaak door elkaar worden gebruikt om een afdeling van het staatsbestuur aan te duiden die door een minister wordt geleid.¹ Vóór de oorlog was de term ‘departement’ het meest courant, vanaf 1947 werd het gebruik van de term ‘ministerie’ bevorderd door de omdoping der departementen en de naoorlogse Grondwet, die voor alle duidelijkheid uitsluitend spreekt van *ministeries*; deze worden ingesteld bij Koninklijk Besluit en geleid door een minister (art. 44). Eén van de betekenissen van het begrip *minister* is ‘dienaar’, in het bijzonder ‘staatsdienaar’.

Sinds 1948 kunnen ook ministers zonder portefeuille worden benoemd, die wel een bepaalde bestuurstaak hebben maar geen eigen ministerie leiden, en daarnaast staatssecretarissen.

Tevens kan de koning(in) sinds 1815 de eretitel van *Minister van Staat* toekennen aan politici of staatslieden met een grote staat van dienst voor advisering bij zaken van staatsrecht en -bestuur.

De Ministers van Staat maken geen deel uit van de ministerraad en hebben geen eigen ministerie.

Het begrip *ministerie* heeft volgens het woordenboek van Van Dale acht verschillende betekenissen; twee daarvan zijn voor dit rapport van toepassing, namelijk: ‘departement van algemeen bestuur’ en ‘gebouw waarin zich de bureaus van een minister bevinden’.

De term ‘ministerie’ geldt derhalve voor zowel de staatkundige organisatie als de concrete ambtslocatie. Beide zijn in de loop der tijd veelvuldig van samenstelling veranderd, zoals hierna nog zal blijken.

De negentiende-eeuwse ‘nachtwakerstaat’ wenste, ondanks grote staatkundige veranderingen, weinig ministeries en weinig rijksambtenaren om het land te besturen en de bevolking tegen algemene gevaren te beschermen. Tijdens het interbellum nam de staatszorg toe en werd het totale aantal ministeries uitgebreid van acht tot twaalf, merendeels doordat diverse vakministeries zich hadden afgesplitst van het ‘moederdepartement’ van Binnenlandse Zaken. Ondanks deze bestuurlijke uitbreiding waren tussen 1850 en 1940 niet meer dan vijf nieuwe ministeriegebouwen tot stand gekomen (Koloniën, Justitie, Waterstaat, Binnenlandse Zaken en Economische Zaken), nieuwe kantoorvleugels voor Financiën, Koloniën en Oorlog (vier) en een tijdelijk onderkomen voor het ministerie van Arbeid, Nijverheid en Handel aan het Buitenhof (afgebroken).

De oorlog zelf bracht grote veranderingen. Den Haag werd zwaar getroffen, met name in de kuststrook en in het Bezuidenhoutkwartier. De departementen waren op last van de bezetter gedecentraliseerd en naar tien verschillende steden buiten de residentie verhuisd, terwijl de ministers en de koningin vanuit Londen trachtten de Nederlandse regering voort te zetten. Na de oorlog stond

AFBEELDING 2.3

RIJKSGEBOUWEN 2004 (UIT:
DEN HAAG 7 LIJNEN)

¹ Verwarrend genoeg werd de term ‘departement’ toen eveneens gebruikt om de provinciale bestuurseenheid aan te duiden, die echter onder het centrale gezag viel en herhaaldelijk grenswijzigingen onderging; zie Bosch, A., *Om de macht over het water, de Nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving 1798-1849*, Zaltbommel 2000, p. 44-50. Pas in 1966 werd het KB van 1823 ingetrokken waarbij een ambtelijk onderscheid werd gemaakt tussen de ministeries van Buitenlandse Zaken, Justitie, Binnenlandse Zaken, Financiën en Oorlog en de overige ministeries.

de rijksoverheid voor de immense taak om het gehavende land en de residentie weer op te bouwen. Voor het begeleiden van de wederopbouw waren vele ambtenaren nodig en daarmee ook een ambtelijke huisvesting. Het had echter heel wat voeten in de aarde voordat de wederopbouw van Den Haag als regeringszetel gestalte kreeg (afbeelding 2.3).

2.2 HISTORISCH OVERZICHT VOORoorlogs LANDBESTUUR EN REGERINGSgebouwen

In staatkundig-bestuurlijk opzicht heeft Nederland een bijzondere geschiedenis, die enerzijds is vervlochten met de grote rijken in Europa en die anderzijds is verbonden met een merkwaardige regionale zelfstandigheid als federale republiek, met gewestelijke stadhouders en een nederzetting zonder stadsrechten als hofzetel, *des Graven Haghe (die Haghe)*. De tegenwoordige benamingen van twee belangrijke instellingen voor het staatsbestuur – de Raad van State en de Staten-Generaal – hebben een lange historie.

De eerste *Raad van State* was in 1531 door keizer Karel V te Brussel ingesteld als adviescollege voor de landvoogdes. Na de tweespalt werd in 1588 in Den Haag een ‘vaste en altijddurende’ Raad van State opgericht als centraal bestuurscollege onder voorzitterschap van de prins van Oranje. Hierbij werd elk gewest naar draagkracht aangeslagen, voor o.a. de landsdefensie.

In 1815 werd de huidige Raad van State ingevoerd als hoogste adviescollege van de Kroon, met de koning als voorzitter (tegenwoordig koningin Beatrix). Dit hoge College van Staat heeft nu als voornaamste functie om advies uit te brengen over ‘alle wetsvoorstellen, ontwerpen van algemene maatregelen van bestuur en verdragen met andere mogendheden en volkenrechtelijke organisaties, waarvoor de goedkeuring van de Staten-Generaal is vereist’.²

De *Staten-Generaal* waren oorspronkelijk een vergaderend orgaan van de gewestelijke afgevaardigden, dat sinds 1464 onregelmatig bijeenkwam op verzoek van de vorst, maar dat geen regeringsgezag had. Tijdens de Opstand tegen het Spaanse gezag scheidde de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zich af; deze vormde in de noordelijke Nederlanden een soort statenbond (Unie) van zeven zelfstandige gewesten (provinciën). Hierdoor kregen de Staten-Generaal het karakter van een permanent regeringsorgaan. De oorspronkelijke intentie was dat de Staten-Generaal bij toerbeurt in één van de Zeven Verenigde Provinciën bijeenkwamen. Sinds 1593 vergaderen de Staten echter vrijwel altijd op het Binnenhof.

Na de Bataafs-Franse tijd, die de nationale vergadering had ingesteld ten koste van de gewestelijke Statenvergadering, werd in 1813 de naam van Staten-Generaal opnieuw ingevoerd, doch voor het nationale parlement van Tweede en Eerste Kamer. Het is pas sinds 1904 dat de regering de jaarlijkse openings sessie in de Ridderzaal houdt.

Tijdens de Republiek vergaderde naast de ‘oude’ Staten-Generaal het gewestelijk college van de *Staten van Holland* eveneens in Den Haag. Hierin waren de edelen en achttien stemhebbende steden vertegenwoordigd. Den Haag was dan wel de vergaderplaats van de Staten, zij had zelf geen stem; stadsrechten werden

² Linde, H. van der, *Stand van zaken: staatsbestel in feiten en cijfers*, Den Haag 1992, p. 72.

aan de steeds stedelijker ogende nederzetting onthouden. De scheiding tussen lokale bevolking en Statenleden werd zo belangrijk geacht dat de stemhebbende steden eigen *logementen* voor hun afgevaardigden moesten bieden; dit deden zij ieder afzonderlijk of in koppels van twee, drie of vijf steden.

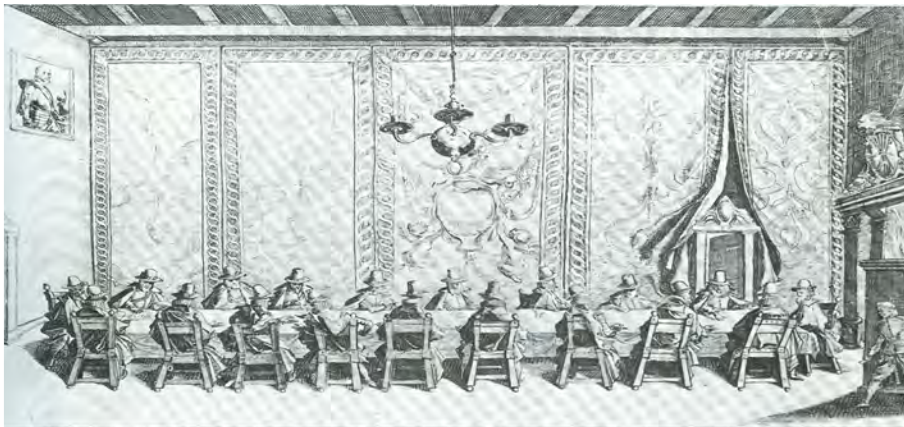
Diverse gewesten hadden een rechtskundig adviseur in dienst, die de titel van landsadvocaat – later raadpensionaris – kreeg en in de regel voorzitter werd van het Statencollege. De landsadvocaat van Holland voerde tevens de gewestelijke deputatie aan in de Staten-Generaal en was zodoende een belangrijk tegenspeler van de stadhouder.

Alle gewesten hadden ieder een zelfstandige wetgeving, rechtspraak, belastingstelsel en waterstaatkundig beheer, waardoor er eigenlijk geen sprake was van een centraal geleid, landelijk bestuur. Vandaar dat de Republiek slechts weinig staats ambtenaren in dienst had. Het enige centrale lichaam was de *Generaliteitsrekenkamer*, die onder de Raad van State ressorteerde en als een voorloper beschouwd kan worden van de huidige Algemene Rekenkamer.

Aanvankelijk was ook het *stadhouderschap* per gewest verdeeld, waarbij de stadhouder in naam optrad als de soevereine vorst, zoals Willem van Oranje voor Philips II de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht was. Zijn zoon Maurits werd in verschillende etappes stadhouder van alle gewesten, behalve Friesland, en tevens aangesteld als admiraal-generaal van de vloot en legeraanvoerder van de Unie. Ook de volgende stadhouders combineerden deze functies, samen met het voorzitterschap van de Raad van State. Daarentegen was het beheer van het zeewezen en de marine verdeeld over vijf *admiraliteitscolleges*, alle buiten den Haag.

Binnen deze bijzondere bestuursconstellatie vormt het Haagse Binnenhof een onbetwiste constante als landelijke vergaderplaats. Het achtervoegsel ‘hof’ verwijst in eerste instantie naar de door randbebouwing gevormde binnenplaats rondom de Grote Zaal (Ridderzaal), maar het zou ook van toepassing kunnen zijn op het stadhoudelijk hof, dat hier eeuwenlang gevestigd was.

In 1585 richtte prins Maurits de noordwestelijke vleugel tussen Hofvijver en Binnenhof tot zijn permanente verblijfplaats in. Noordelijk en deels in dit *Stadhoudelijk Kwartier* hadden de Staten-Generaal een vergaderzaal, met een aangrenzende audiëntiezaal; bij de westhoek bevonden zich de verblijven van de Staten van Holland (afbeelding 2.4).

AFBEELDING 2.4

BESTANDSVERGADERING IN DE
OUDE ZAAL, 1608, S.FRISIUS
(UIT: HET HAAGSCHE
BINNENHOF)

Het was in de oude zaal dat in 1608 de onderhandelingen plaatsvonden met de Spaanse gezanten voor het – uiteindelijk – Twaalfjarig Bestand (Trêves). Deze is in 1696-97 vervangen in het kader van een grootscheepse verfraaiingsoperatie door de Staten-Generaal, die Daniël Marot hadden aangetrokken voor het ontwerpen van een audiëntiezaal aan de vijverzijde (de *Treveszaal*, die sinds 1977 als vergaderzaal voor de Ministerraad in gebruik is) en een vergaderzaal aan de zijde van het Binnenhof (afbeelding 2.5).

AFBEELDING 2.5

DE NIEUWE TREVESZAAL,
ONTWORPEN DOOR DANIEL
MAROT TBV DE STATEN-
GENERAAL (1697); DE RIEMER
(UIT: FTA, RDMZ)

Zij volgden hierbij het eerdere initiatief van de Staten van Holland, die in het eerste Stadhoudersloze Tijdperk een nieuw, rijkelijk gedecoreerd, vergadergebouw (1655-66) hadden laten optrekken naar ontwerp van Pieter Post. Dit omvatte een zaal voor de *Gecommitteerde Raden* (thans Noenzaal van de Ministerraad) met twee nevenvertrekken op de begane grond en een *Statenzaal* met antichambre op de verdieping (sinds 1849 in gebruik bij de Eerste Kamer). Aan de Grafelijke Zalen werden verschillende ruimten aangebouwd voor de klerken van het comptoir en de rekenkamer (inmiddels weer verwijderd).

BATAAFS-FRANSE TIJD (1795-1813)

Tot aan de revolutionaire oprichting van de Bataafse Republiek (1795-1806) kenden de Noordelijke Nederlanden slechts een gewestelijk bestuur en enkele generale instellingen. Bij de Grondwet van 1798 werd voor het eerst een centrale organisatie van het landsbestuur ingevoerd door middel van een Uitvoerend Bewind van vijf directeuren, naast de volksvertegenwoordiging in de Tweede en Eerste Kamer. Voor de uitvoering van het regeringsbeleid werden acht *Agentschappen* in het leven geroepen die elk een specifiek bestuurs-terrein bestreken. Tegelijkertijd werden alle gewestelijke gebouwen en onroerende goederen van de stadhouderslijke familie tot rijkseigendom verklaard. Hiervan werden de gebouwen aan en nabij het Binnenhof (afbeelding 2.6 en 2.7) vrijwel direct herbestemd voor de nieuwe rijksinstellingen (zoals het Paleis Noordeinde voor het Nationaal Gerechtshof). Aan de ontwikkeling van een nieuw regeringscomplex werd toen niet gedacht. Wel werden enkele representatieve, meest achttiende-eeuwse, gebouwen nabij het Binnenhof aangekocht of gehuurd, waarvan de functie was vervallen door de invoering van de nationale regering, zoals het Logement van Rotterdam (Plein 4), het Logement van de Heren van Amsterdam (Plein 23), het Logement van de Vijf

Steden (Buitenhof) en het Logement van Gouda (Lange Voorhout 8). De logementsgebouwen, die een soort verplichte hotels voor de stedelijke gezanten waren geweest, hadden al een zekere voornaamheid en een goede ligging. Zowel bestuur als huisvesting werden provisorisch uitgevoerd.

AFBEELDING 2.6

BINNENHOF IN 1768, WAARBIJ DE RIDDERZAAL IS UITGEBREID MET DIVERSE ADMINISTRATIE-RUIMTEN; TEKENING PIETER DE LA FARGUE (UIT: OUD·S·GRAVENHAGE)

Het regeringsstelsel werd al snel gewijzigd, door de aanstelling van Rutger Jan Schimmelpennick tot raadpensionaris (1805) en van Lodewijk Napoleon als koning van Holland (1806-10). Deze benoemde voor het eerst *ministers*, voor zes bestuursdepartementen. Lodewijk liet o.a. de regeringszetel tot tweemaal toe verplaatsen, maar hij kon niet voorkomen dat ons land werd ingelijfd bij het Franse keizerrijk (1810-13).

Tijdens het Napoleontisch bewind was ook de waterstaat gecentraliseerd en had deze, als enige technische rijksdienst, het beheer van de landsgebouwen toebedeeld gekregen. Dit bleef even sober en pragmatisch als voorheen. Voor de schaarse nieuwbouwprojecten was sinds 1807 een ‘architect des konings’ in dienst, Bartold Ziesenis, naast wie enkele andere architecten opereerden.³ Tijdens de kortstondige periode dat Utrecht als regeringszetel functioneerde, werden in opdracht van koning Lodewijk aan de Wittevrouwenstraat een lage paleisvleugel en een lange balzaal gebouwd naar neoclassicistisch ontwerp van J.D. Zocher en J.T. Thibault.⁴ Voor de departementen werden reeds bestaande

AFBEELDING 2.7

NATIONALE VERGADERING DER BATAAFSE REPUBLIEK IN VM. BALZAAL, 1796; N.BAUER (UIT: HET ONTSTAAN VAN HET MODERNE NEDERLAND)

³ Ziesenis was hierna architect der keizerlijke gebouwen, parken en tuinen (1810-13), architect der paleizen (van zijne koninklijke hoogheid) en landsgebouwen (1813-15), architect der koninklijke paleizen en landsgebouwen in de noordelijke provinciën (1813-20); zie Peet, C.J. van der & Steenmeijer, G., *De Rijksbouwmeesters, twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, p. 64-85; zie ook Roelevink, J., ‘Hete adem en koude kermis: de werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van staat van Lodewijk Napoleon’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 2002, nr. 1, p. 1-24.

⁴ Na de publieke verkoping, in 1818, kwam de balzaal in gebruik bij de Utrechtse universiteit; zie Peet, C.J. van der (red.), *Paleizen in Utrecht*, Utrecht 1996, p. 38-47.

panden in de binnenstad betrokken.⁵ Dat gebeurde eveneens bij de bestuursverhuizing naar Amsterdam, waarbij het stadhuis op de Dam werd gevorderd als koninklijk paleis en huizen en een kapel in de buurt werden aangekocht om de staatsinstellingen te huisvesten.⁶ Van een volledige ambtelijke verhuizing naar Haarlem kwam het niet meer vanwege de vlucht van koning Lodewijk en de Franse inlijving.

Onder keizer Napoleon werden de ministeries van Buitenlandse zaken, Marine en Oorlog opgeheven. De overige drie ministeries – van Binnenlandse Zaken, Financiën en Justitie – behielden de uitvoerende taak, maar het regeringsbeleid werd voor Nederland bepaald door de keizer en de in 1810 aangestelde gouverneur-generaal Charles François Lebrun te Amsterdam. Ondanks al deze machts- en locatiewisselingen heeft de huisvesting van het landsbestuur nauwelijks nieuwe regeringsgebouwen opgeleverd. Hoe in de Bataafs-Franse Tijd, en nog bijna twee eeuwen daarna, het beheer van de landsgebouwen in de residenties verliep en wie daarmee belast waren, wordt gedetailleerd beschreven in het gedenkboek van de Rijksbouwmeesters.⁷

REGERINGEN VAN KONING WILLEM I EN KONING WILLEM II (1813-1849)

In 1813 kwam een einde aan de Franse annexatie en werd de uit Engeland teruggekeerde zoon van stadhouder Willem V benoemd tot soeverein vorst en twee jaar later ingezworen als koning Willem I. De Grondwet van 1814 heeft het fundament voor onze huidige staatsinrichting vastgelegd, maar is sindsdien verschillende keren gewijzigd. Van 1815 tot 1830 waren de noordelijke en zuidelijke Nederlanden in één constitutioneel koninkrijk verenigd. Bij het Congres van Wenen was bepaald dat de residentie afwisselend in Den Haag en Brussel gevestigd zou zijn. Voor dit ‘kostbare vertoon van pariteit’ moesten jaarlijks acht- tot negenhonderd ambtenarengezinnen verhuizen.⁸

Onder het verlichte, maar autocratische bewind van koning Willem I waren opnieuw ministers aangesteld, als dienaren des konings en als ambtelijke hoofden van de verschillende bestuursdepartementen. Globaal bedroeg het aantal ministeries zes, met vrijwel dezelfde hoofdtaken als voorheen. Daarnaast fungeerde de Secretarie van Staat als het centrale bestuursapparaat tot aan Willems aftreden in 1840. Vervolgens nam het al bestaande Kabinet des Konings de coördinatie tussen koning Willem II en de departementen over, totdat de Grondwet van 1848 de ministeriële verantwoordelijkheid voor de

⁵ Peet, C.J. van der (red.) (o.c. noot 4), p. 60; Kelder, W.A., *Tussen Hartogstraat en Schedeldoekshaven: de geschiedschrijving van een departementale behuizing*, 's-Gravenhage 1985, p. 35.

⁶ Zie voor de behuizingen aan de Oude Zijds Voorburgwal en Oude Turfmarkt: Ailly, A.J. d', en Wijnman, H.F. (red.), *Historische Gids van Amsterdam*, Amsterdam 1974, p. 141-142 en Schoenmaker, B. & Peucker, P., *Plein 4, De geschiedenis van een logement en een departement*, Den Haag 1996, p. 45; de nummerhuizen aan de Kloveniersburgwal dienden in 1808-10 als Ministeries van respectievelijk Binnenlandse Zaken (3 en 7) en Justitie en Politie (8 en 9); Kelder (o.c. noot 5), p. 36-37.

⁷ Zie Peet & Steenmeijer (o.c. noot 3), p. 19-85 en Roelevink (o.c. noot 3), p. 24.

⁸ IJsselmuiden, P.G. van, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940*, Kampen 1988, p. 31; in Brussel werden diverse panden gehuurd nabij het Koninklijk Paleis.

landspolitiek invoerde.⁹ Het Kabinet bleef daarna nog wel als secretariaat voor het Koninklijk Huis in stand.

De vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden heeft, als gezegd, niet direct geleid tot een grote bouwimpuls om uitdrukking te geven aan de herwonnen zelfstandigheid. In 1813 was een dertigtal landsgebouwen in beheer bij Waterstaat. Aan de ambtelijke onderkomens werd tot halverwege de negentiende eeuw nauwelijks geld besteed. De gebouwen waren zonder vooropgezet plan toebedeeld aan de verschillende departementen, maar zij waren voor dat doel eigenlijk te klein en bouwkundig ongeschikt, onder andere door de steeds meer uitdijende archieven en technische voorzieningen. Na verschillende omzwervingen was bijvoorbeeld het Departement van Justitie sinds 1815 gevestigd in het zeventiende-eeuwse Hotel van Brunswijk aan de Lange Poten.

Het aantal ambtenaren in vaste dienst werd zo laag mogelijk gehouden om de staatskas niet te veel te belasten. Zo was in die tijd het Departement van Oorlog met een personeelsbestand van ongeveer 100 ambtenaren en militairen (buiten het leger) het grootste bestuursdepartement. In 1820 verhuisde dit naar het voormalige Logement van Rotterdam aan het Plein, dat hiertoe een uitbreiding aan de achterzijde had ondergaan naar ontwerp van Ziesenis.¹⁰ (afbeelding 2.8). Na de afscheiding van België in 1830, die pas in 1839 werd geformaliseerd, trad direct een scherpe terugval op in het aantal ambtenaren bij het Departement van Binnenlandse Zaken.¹¹

De belangrijkste taken lagen op administratief terrein, wat in de negentiende eeuw in de meest letterlijke zin neerkwam op schrijfwerk: teksten schrijven en kopiëren, bijhouden van registers, invullen van staten, indiceren. Hiervoor waren schrijftafels en bureaus nodig en, zo mogelijk, een goede verlichting. Tevens was archivering van de belangrijkste regeringsdocumenten noodzakelijk en werd bij sommige afdelingen teken- en drukwerk verricht. Vooralsnog werden echter meer kwaliteitseisen gesteld aan de kandidaat-klerken dan aan de werkomgeving.¹²

AFBEELDING 2.8
VOORMALIG LOGEMENT VAN
ROTTERDAM IN GEBRUIK ALS
MINISTERIE VAN OORLOG (UIT:
PLEIN 4)

⁹ Zie voor een gedetailleerde opgave van alle naams- en plaatswijzigingen der vooroorlogse binnenlandse bestuursdepartementen het proefschrift van Van IJsselmuiden (o.c. noot 8).

¹⁰ Kelder, (o.c. noot 5), p. 18, 23-24; Schoenmaker & Peucker (o.c. noot 6), p. 60.

¹¹ IJsselmuiden (o.c. noot 8), p. 77.

¹² De kandidaat-klerken moesten examens afleggen. Vgl. Graaff, B. de, *Kalm temidden van woedende golven*, *het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940*, Den Haag 1997, p. 54.

AFBEELDING 2.9

HET HUYGENSHUIS NAAR
ONTWERP VAN PIETER POST,
SINDS 1829 DIENEND ALS
MINISTERIE VAN KOLONIËN,
VLAK VÓÓR DE AFBRAAK (UIT:
FTA, RDMZ)

Parlement en ministers hielden angstvallig vast aan het oud-vaderlands gezegde ‘zuinigheid met vlijt bouwt huizen als kastelen’. Typerend is dat het Departement van Waterstaat en Publieke Werken in 1819 alweer om financiële redenen werd opgeheven.¹³

Na de grote politieke ommezwaai van 1848, waardoor het takenpakket van de rijksoverheid structureel toenam, werd het onontkoombaar om te investeren in een betere departementale huisvesting. Met name Koloniën en Justitie hadden grote ruimtenood. (afbeelding 2.9). De liberale regering bleef echter terughoudend. Door de aanhoudende bezuinigingen gingen de plannen van J. Craner voor nieuwbouw aan het Plein en een ingrijpende hervorming van het Binnenhofcomplex tot een eigentijds regeringscentrum niet door.¹⁴

REGERINGEN VAN KONING WILLEM III EN REGENTES EMMA (1849-1898)

In 1858, precies tussen de twee kabinetten van de liberale staats hervormer mr. J.R. Thorbecke in, werd Willem Rose benoemd tot ‘bouwmeester der landsgebouwen in de residentie’; deze bleef dit tot aan zijn pensionering in 1867. Zijn omstreden interventie bij de Grote Zaal, waarbij hij de middeleeuwse houten spanten verving door een gietijzeren spitsboogconstructie en de bestemming werd gewijzigd tot archiefdepot, was nog maar het begin van veel grootsere plannen om een nieuw regeringscentrum langs de Hofvijver te creëren, ten koste van de historische bebouwing rondom het Binnenhof en de westwand langs het Plein. Dit idee ontmoette zoveel weerstand dat zijn plannen onuitgevoerd bleven, maar het zou in andere vormen nog herhaaldelijk terugkeren.¹⁵

¹³ Zie IJsselmuiden (o.c. noot 8) voor alle departementale reorganisaties van het binnenlands bestuur tussen 1813 en 1940.

¹⁴ Zie Peet & Steenmeijer (o.c. noot 3), p. 45-49 en 108-110; Smits, C., ‘Een nieuw regeringscentrum voor Nederland. Ontwerptekeningen van Johannes Craner 1848-1866’, *Kunstlicht* 1999, p. 27-33.

¹⁵ Peet & Steenmeijer (o.c. noot 3, p. 113, 142-144.

Toch werd in 1859 alsnog begonnen met departementale nieuwbouw aan het Plein, zij het niet als de drie-eenheid die Rose oorspronkelijk voor ogen had.

Het blokvormige, symmetrische *Departement van Koloniën* werd gerealiseerd ter plaatse van koetshuis en tuin van het Huygenshuis (Plein 1). De typologisch nieuwe ontwerpopgave werkte Rose sober en relatief eenvoudig uit. Hij paste nieuwe installatietechnieken toe, zoals heteluchtverwarming, en nieuwe materialen als gietijzer, dat destijds – ten onrechte – als duurzaam en brandwerend werd beschouwd. Alle vertrekken kregen grote ramen, opdat voldoende daglicht zou toestromen voor het vele schrijfwerk. Aan de gepleisterde buitenzijde is niet gemarkeerd waar de minister zijn werkkamer had of waar de ministeriële vergaderzaal in neo-Lodewijk XVI-trant (thans ‘Regentenkamer’) was gesitueerd.¹⁶ (afbeeldingen 2.10 en 2.11).

AFBEELDING 2.10

MINISTERIE VAN KOLONIËN
(W.N. ROSE 1859-61) AAN HET
PLEIN (UIT: FTA, RDMZ)

In zijn werk zocht Rose duidelijk meer de zakelijkheid dan de representativiteit, meer het heden dan het verleden – kortom een ‘eigentijdse overheidsstijl’.¹⁷ Het – inmiddels afgebroken – gebouw van de *Hoge Raad* (1860-62) was eveneens van Roses hand en lag enigszins teruggerooid ten opzichte van Koloniën. Zijn eigenzinnig ontwerp voor een ‘tempel voor de rechtspraak’ ontlokte veel kritiek, zowel esthetisch als technisch, en leidde ertoe dat Rose tenslotte geen opdracht kreeg voor Justitie.¹⁸

AFBEELDING 2.11

STADSWAPENS VAN BATAVIA,
TEGAL, SOERABAJA, MAKASSAR
IN GROTE ZAAL (UIT:
JAARBOEK DIE HAGHE 1987)

¹⁶ Goudeau, J.P.M., ‘Muren van een vergeten verleden’, *Jaarboek Die Haghe* 1986, p. 126-181; Haakma Wagenaar, W., *Bouwhistorische documentatie, Onderzoek buitenafwerking v.m. Ministerie van Koloniën, Plein 1, 's-Gravenhage*, Den Haag, mei 1997, p. 5.

¹⁷ Colenbrander, B. (red.), *Stijl, norm en handschrift in de Nederlandse architectuur van de negentiende en twintigste eeuw*, Rotterdam 1993, p. 138-143. In 1883 werd het ministerie aan de achterzijde aanzienlijk uitgebreid rondom een lighthof en in 1916/17 opnieuw, bij het Binnenhof.

¹⁸ Zie Peet & Steenmeijer (o.c. noot 3), p. 134, 138-141.

AFBEELDING 2.12
IDEAALPLAN VAN VICTOR DE
STUERS VOOR UITBREIDING
VAN HET BINNENHOF, 1891
(UIT: DE RIJKSBOUWMEES-
TERS)

Het nieuwe departement van *Justitie* (Plein 2b) werd gebouwd in 1876-83 naar ontwerp van C.H. Peters (afbeeldingen 2.13 t/m 2.17). Hiervoor hadden zowel het Huygenshuis van Jacob van Campen als het Hotel van Brunswijk plaats moeten maken, wat niet zonder burgerprotest verliep. Dat Peters, die toen net als rijksbouwkundige in dienst was getreden bij het ministerie van Financiën, de opdracht kreeg was mede te danken aan de machinaties van jhr. mr. Victor de Stuers. Deze was sinds 1874 lid van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst en sinds 1875 chef Kunsten en Wetenschappen bij Binnenlandse Zaken. De Stuers had scherpe kritiek op het werk van Rose en Waterstaat, waarbij hij een duidelijke voorkeur had voor de gotiserende trant van Peters en Cuypers. Een suggestieve schets voor een toekomstige uitbreiding van het Binnenhof geeft een indruk van zijn denkbeelden, die, mede vanwege de financiële implicaties, niet meer dan droombeelden zouden blijven.¹⁹ (afbeelding 2.12).

In vergelijking met zijn andere ‘monumentenreddingen’ had hij weinig moeite gedaan om het Huygenshuis te behouden. Als compromis werden enkele onderdelen in het nieuwe departement opgenomen. Blijkens zijn lofzang op Peters’ ministerie in *Eigen Haard* zag De Stuers dit als een eerste poging om aan te sluiten bij de internationale ontwikkelingen van regeringsgebouwen, zoals de *Houses of Parliament* van A.W. Pugin in Londen, die hun schilderachtig silhouet spiegelen in de Thames.²⁰

AFBEELDING 2.13
DEPARTEMENT VAN JUSTITIE,
C.H. PETERS (UIT: DE
RIJKSBOUWMEESTERS)

AFBEELDING 2.14
TRAPHAL DEPARTEMENT
JUSTITIE (UIT: TUSSEN
HARTOGSTRAAT EN SCHEDEL-
DOEKSHAVEN)

Beide ministeries vertegenwoordigen elk een andere fase in het rijksbouwbeleid – de ene primair doelmatig, typerend voor de technocratische benadering van de waterstaatsingenieurs; de ander gericht op representatie en een ‘nationaal’ karakter uitstralend. Bij Justitie werd het exterieur ondermeer gesierd door een

¹⁹ Stuers, V. de, *Het Binnenhof en 's Landsgebouwen in de Residentie*, 's-Gravenhage 1891, p. 41.

²⁰ Stuers, V. de, ‘Het nieuwe Departement van Justitie’, *Eigen Haard* 1881, p. 237-241.

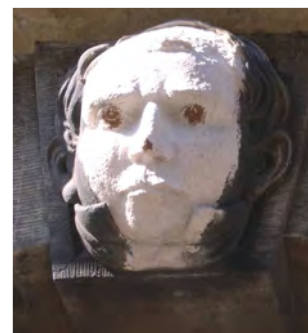
gebeeldhouwd wapen van Nederland en een Themishoofd, rechtspraaksymbolen, deugden, koninklijke en provinciewapens en borstbeelden van rechtsgeleerden, waaronder ook Thorbecke, en een gebeeldhouwd kopje van een ambtenaar.

Inwendig bevatte de fraaie, 'brandveilig' ingerichte bibliotheek ijzeren gaanderijen en een reliëf van de bouwmeester Peters aan het werk. Dat het nieuwe departementsgebouw een nationaal prestigeobject was, blijkt ook uit de aanleg van een royale vergaderzaal die tevens kon dienen voor de bijeenkomsten van de *ministerraad* (tot 1977) en uit de situering van de Hoge Raad van Adel, op de tweede verdieping boven de representatieve ruimten op de eerste. Na dit rijk gedecoreerde ministerie ontstond een 'explosie van departementaal bouwen', zij het meer voor allerlei faciliterende staatsinstellingen als rijksmusea, rijkscholen, rijksuniversiteiten, rijkspost- en telegraafkantoren, gevangenissen en rechtsgebouwen dan voor de departementen zelf. Voor ontwerp en uitvoering werden verschillende rijksbouw bureaus ingesteld, die al naar gelang de deeltaak werden ondergebracht bij verschillende ministeries.

Zo prominent als Justitie zich aan het Plein manifesteerde, zo ingetogen was de neorenaissancistische noordelijke vleugel die de Utrechtse architect F.J. Nieuwenhuis ontwierp langs de Hofvijver voor het nieuwe *Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid* (Binnenhof 20, 1879-84).²¹ (afbeelding 2.18). Hiervoor werd de middeleeuwse Hofkapel grotendeels gesloopt, maar werden de historische *Statenzaal* en de *Treveszaal* in de nieuwbouw opgenomen.

De tijdsdruk om het nieuwe ministerie snel gebruiksklaar te hebben was zo groot dat dag en nacht aan de verbouwing werd voortgewerkt. Dit was technisch mogelijk dankzij de eerste toepassing van elektrische verlichting (geleverd door Siemens-Schulke): wel een doeltreffend middel om de vooruit-

AFBEELDING 2.15

'MAN MET DE BOORDJES'

(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 2.16

KAPITEEL MET RIJKSBOUW-
MEESTER PETERS (UIT:
TUSSEN HARTOGSTRAAT EN
SCHEDELDOEKSHAVEN)

²¹ Het nieuwe ministerie was ingesteld in 1877; Peet & Steenmeijer (o.c. noot 3), p. 290.

AFBEELDING 2.17
JUSTITIE, MINISTERIELE
VERGADERKAMER (UIT: FTA,
RDMZ)

gang der techniek te demonstreren en tevens in verband te laten brengen met het eerste technisch-economische vakministerie in ons land.²²

REGERING VAN KONINGIN WILHELMINA (1898-1948)

Tijdens de lange regeringsperiode van koningin Wilhelmina (hier slechts tot mei 1940 behandeld) werd de basis gelegd voor de naoorlogse verzorgingsstaat. De gelijktijdige invoering, in 1901, van de Woningwet en de Gezondheidswet vormde de opmaat naar een steeds verdergaande staatsbemoeienis met het maatschappelijk leven. Omgekeerd betekende de invoering van het algemeen kiesrecht (in 1918 en 1919) een grotere zeggenschap voor de bevolking in de landspolitiek.

De financiële ondersteuning en kwalitatieve inspectie bij de uitvoering van velerlei bestuurlijke taken brachten een uitbreiding van de ministeries met zich mee, in aantal en omvang. Zo werden in 1905 het departement van *Landbouw, Nijverheid en Handel* (LNH) en in 1918 het ministerie van *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* (OKW) en het ministerie van *Arbeid* afgesplitst van Binnenlandse Zaken (afbeelding 2.19). Enkele tientallen ambtenaren, boden en vaste knechts verhuisden mee. Het nieuwe LNH werd ondergebracht in zeven panden, waaronder Bezuidenhoutseweg 30; in 1907 had Landbouw alweer een ander hoofdkantoor (Prinsesseweg 8). In 1923 werd LNH wederom opgesplitst, waarbij Landbouw werd teruggeplaatst bij Binnenlandse Zaken en aan Arbeid de afdelingen Nijverheid en Handel werden toegevoegd.

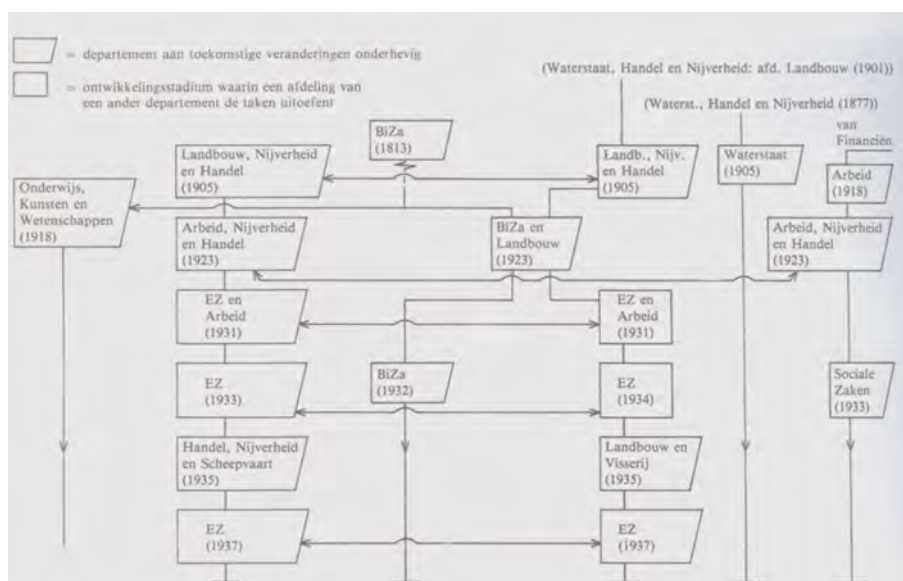
AFBEELDING 2.18
MINISTERIE VAN WATERSTAAT,
NIJVERHEID EN HANDEL, ZIJDE
VIJVERHOF, ARCHITECT F.J.
NIEUWENHUIS, 1879-84 (UIT:
BOUWKUNDIG WEEKBLAD)

Dergelijke herindelingen, krimp en groei van het ambtenarencorps brachten een grote verhuiscarroussel op gang, die eigenlijk nog steeds doorgaat en die slechts incidenteel aanleiding gaf voor nieuwbouw (afbeelding 2.19). In 1932 moesten bijvoorbeeld 52 ambtenaren verhuizen van het Binnenhof naar het hervormde

²² Bosch, V.G.A., 'De Verbouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid op het Binnenhof te 's Gravenhage', *Bouwkundig Weekblad* 1882, p. 276 (noot 1).

Ministerie van Economische Zaken en Arbeid aan de Bezuidenhoutseweg en gingen vandaar 95 naar het overvolle Binnenhof.²³

AFBEELDING 2.19

SCHEMATISCH OVERZICHT VAN AFSPLOTSINGEN VAN BINNENLANDSE ZAKEN, VOLGENS P.G. VAN IJSELMUIDEN (UIT: BINNENLANDSE ZAKEN)

Bij de meeste departementen deed zich ruwweg een tweedeling voor in een ‘binnendienst’ en een ‘buitendienst’. De behoefte aan kantoorruimte nam in samenhang met het groeiende ambtenarencorps gaandeweg toe, niet alleen in Den Haag, maar ook bij de landelijk gespreide districtskantoren. Bovendien werden, nadat in 1899 al het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) was opgericht, tijdens het interbellum diverse onderzoeks- en adviesbureaus geformeerd ten dienste van het centrale regeringsapparaat, zoals de Hoge Raad van Arbeid, de Octrooiraad en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Evenals in de negentiende eeuw liepen personele en bouwkundige groei echter geenszins parallel. Telkens weer moest men inschikken in de gebouwen aan het Binnenhof en vaak in kelders werken, terwijl fraaie historische ruimten als archiefdepots werden ingericht. Complicerende factor voor de ministeriële huisvesting was – en is – haar afhankelijkheid van enerzijds de parlementaire goedkeuring van de begroting en anderzijds van het (steden)bouwkundig beleid van de gemeente Den Haag.

Vanwege de krappe behuizing had Victor de Stuers, als Kamerlid, al in 1911 voorgesteld om het departement van Waterstaat naar elders in de stad te brengen, maar het zou nog tot 1970 aan het Binnenhof blijven.²⁴ De Tweede Kamer had eerder oog voor verbetering van de eigen huisvesting – die er ondanks een besloten prijsvraag van 1919/20 niet kwam – dan die van de ministeries; de begrotingen voor de uitvoering van de vele nieuwe bestuurstaken vonden de parlementariërs al vaak te hoog. In verband met de financiële gevolgen der onteigening talmde de gemeente Den Haag met het doorvoeren

²³ IJsselmuiden (o.c. noot 8), p. 177-178 en p. 225.

²⁴ Tillema, J.A.C., *Victor de Stuers, ideeën van een individualist*, Assen 1982, p. 168. Waterstaat verhuisde in 1970 naar het vrijgekomen KLM-kantoor aan de Plesmanweg van Dirk Roosenburg. Zie ook Stuers, V. de, *De Eerste Kamer en de verbouwing van het Binnenhof*, 's-Gravenhage 1913.

van infrastructurele maatregelen. Met name de verbreding van het Buitenhof-tracé duurde jaren, zodat van 1904 tot 1924 ‘tijdelijk’ de elektrische tram over het Binnenhof reed door de smalle historische toegangspoorten.²⁵ Pas in 1924 werd een doorgaande route langs de Gevangenpoort mogelijk en was een begin gemaakt met andere verkeersdoorbraken, zoals de Grote Marktstraat/Kalvermarkt, Hofweg en Torenstraat.

Intussen groeide de kritiek op de architectonische kwaliteit der rijksgebouwen – vooral op de ingreep voor het *Departement van Binnenlandse Zaken* aan het Binnenhof (afbeeldingen 2.20 t/m 2.22), waarvoor veel historisch muurwerk was gesloopt, maar het *Torentje* was behouden en ingepast in neorenaissancistische gevels met rechte rooilijnen.²⁶ De inwendige decoratie bleef onbesproken.

AFBEELDING 2.20

BINNENLANDSE ZAKEN AAN
HOFVIJVERZIJDE, MET
GESPAARD TORENTJE (NU:
ALGEMENE ZAKEN) (FOTO: M.
KUIPERS 2004)

Vreemd genoeg ontmoette de *uitbreiding van het Departement van Koloniën* (afbeelding 2.23), die ten koste ging van enkele historische pandjes in de zuidoosthoek van het Binnenhof nabij de Maurits- of Grenadierspoort, veel minder kritiek – althans voorzover het de architectuur betrof. Deze L-vormige vleugel uit 1916-1917 (Binnenhof 5-7), die door middel van een luchtbrug met Koloniën was verbonden en een overhuifde entree had in de hoek, was vermoedelijk ontworpen door Henry Teeuwisse bij het Districtsbureau van Knuttel in een sobere neorenaissancistische trant.

Bij alle overzichten van het Binnenhofcomplex is deze toevoeging categorisch genegeerd in woord en beeld; ook bij de monumentenbescherming.²⁷

²⁵ Zie Meurs, P., *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en beboud, 1883-1940*, Rotterdam, 2000, p. 207-218.

²⁶ ‘De verbouwing van het Binnenhof’, *De Bouwwereld* 1912, p. 406-407, id. 1913, p. 51, 100, 115, 139, 171; Evers, H., ‘De Binnenhofmisère’, *Bouwkundig Weekblad* 1913, p. 166-167; Gelder, H.E. van, ‘De verbouwing van het Departement van Binnenlandsche Zaken’, *Bulletin KNOB* 1913, p. 24-31; noot 24.

²⁷ Vgl. Hoenstok, M., *Den Haag 2000 monumenten, het Kasteel en zijn omgeving*, Den Haag 1999.

AFBEELDING 2.21

BINNENLANDSE ZAKEN, D.E.C.
KNUTTEL (1913) BINNENHOF-
GEVEL IN 1973 (UIT: FTA,
RDMZ)

Daarentegen was er wel ophef ontstaan over de vormgeving van het gevelreliëf boven de entree dat in eerste instantie door Simon Tempelman was gemaakt en dat door middel van een vrouwenfiguur met bindi, geflankeerd door twee olifanten, een personificatie van Nederlands-Indië moest verbeelden. De toenmalige minister van Koloniën was zo ontevreden dat het reliëf werd vervangen door twee gevelstenen van Joop van Lunteren met een typisch kolonisatietafereel.²⁸ (afbeelding 2.24).

AFBEELDINGEN 2.22

HAL MINISTERIE VAN
BINNENLANDSE ZAKEN, DETAIL
PILASTERRELIEF EN DETAIL
SLAK (UIT: FTA, RDMZ)

Onder de schipperende Knuttel werd duidelijk dat de versnipperde organisatie van veertien bouw bureaus bij zeven departementen (die regelmatig waren onderworpen aan politieke reorganisaties) niet bepaald bijdroeg aan een verbetering van het architectonisch peil der rijksgebouwen, terwijl de gevoeligheid van de historische omgeving van Binnenhof en Plein hoge eisen stelde aan de inventiviteit der ontwerpers.

²⁸ Koopmans, Y., *Muurvast & gebeiteld. Beeldbouwkunst in de bouw 1840-1940*, Rotterdam 1997, p. 143.

AFBEELDING 2.23

UITBREIDING MINISTERIE VAN
KOLONIËN AAN BINNENHOF 5-7
(FOTO: M. KUIPERS 2005)

AFBEELDING 2.24

RELIËF VAN JOOP VAN
LUNTEREN (1917) VAN HET
MINISTERIE VAN KOLONIËN
(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

In 1910 had Knuttel aan Plein nr. 5 voor de uitbreiding van het *Departement van Oorlog* (afbeeldingen 2.25 en 2.26) een zandstenen gevel in dezelfde bouwstijl als nr. 4 laten plaatsen voor een kantoorgedeelte met betonvloeren. Deze ingreep wordt uitvoeriger besproken in paragraaf 5.1.

AFBEELDING 2.25

SITUATIE MINISTERIE VAN
OORLOG IN 1980 (UIT: PLEIN
4)

De voortdurende wijzigingen in de departementale organisatie en huisvesting, vaak verspreid over verschillende locaties in de Haagse binnenstad, was niet gunstig voor het vormen van een departementaal eenheidsgevoel en nog minder voor een representatieve uitstraling van de rijksdiensten, nog afgezien van de voortdurende bezuinigingsdrift. Voor het snel groeiende *Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel* waren daarom al verschillende nieuwbouwplannen afgekeurd en was een onafhankelijke commissie (met o.a. Victor de Stuers) nodig om tot een aanvaardbaar ontwerp en locatie te komen.²⁹ Uiteindelijk werd in 1913 een nieuw ministerie gebouwd aan de Bezuidenhoutseweg, waar het rijk al enkele percelen in bezit had (afbeelding 2.27). Bij de vormgeving volgde Knuttel vergelijkbare compromissen als bij de twee andere ministeries:

²⁹ Deze commissie bestond uit J.F. Klinkhamer, W. de Vlucht en Victor de Stuers; zie Peet & Steenmeijer (o.c. noot 3), p. 337.

structureel modern (gewapend betonvloeren en een schuilkelder), stilistisch historiserend. De personificaties van Landbouw, Visserij, Nijverheid en Handel boven de ingang waren ontworpen door Willem Brouwer en uitgevoerd door Simon Tempelman.³⁰

AFBEELDING 2.26

UITBREIDING MINISTERIE VAN
OORLOG, PLEIN 5 (LINKS)
(UIT: FTA, RDMZ)

Hoewel het ministerie later nog vele organisatorische wijzigingen heeft ondergaan, heeft het gebouw steeds een kern van economische bestuursafdelingen gehuisvest. Naar de toenmalige maatstaven was deze eerste excentrische ambtenarenburcht met 115 werkkamers, 2 vergaderzalen en een grote bibliotheek enorm groot; EZ heeft daarom tweemaal inkwartiering van andere departementen moeten ondergaan – eerst (in 1924) OKW en vanaf 1933 Sociale Zaken. In verband daarmee moest OKW verhuizen naar het ‘statistisch paleis’ aan Oostduinlaan 2 van het *Centraal Bureau voor de Statistiek* (CBS).³¹ (afbeelding 2.28).

Het CBS (afbeelding 2.29) kantoorgebouw was in 1920 ontworpen door Henry Teeuwisse en in 1933 uitgebreid ten behoeve van de *Octrooiraad* (dat op zijn beurt echter verhuisde naar het nieuwe en grotere kantoorgebouw van J.G. Robbers aan het Willem Witsenplein). Hoewel het ministerie van OKW veel bemoeienis had met nieuwbouwprojecten voor scholen, universiteiten, laboratoria en andere educatieve instellingen in het land, kreeg het voor de oorlog zelf geen nieuw onderkomen.

AFBEELDING 2.27

MINISTERIE VAN LAND-
BOUW, NIJVERHEID EN HANDEL
A.D. BEZUIDENHOUTSEWEG 30
(EZ) (FOTO: M. KUIPERS 2004)

³⁰ De afdeling Visserij, die toen gevestigd was aan Herengracht 2, werd pas bij de herindeling van 1932 toegevoegd; zie IJsselmuiden (o.c. noot 8), p. 225.

³¹ Omdat het gebouw te klein was, werden ook panden aan de Emantsstraat 23-25 en Van Panhuysenstraat 5-9 gehuurd; IJsselmuiden (o.c. noot 8), p. 248 en Triesscheijn, T.J.M., *Onde pracht en nieuwe snit*, 's-Gravenhage 1980.

AFBEELDING 2.28

HET MINISTERIE VAN OKW
WORDT IN 1925 MET
PAARDENKRACHT VERHUISD
NAAR HET CBS-GEBOUW AAN
DE OOSTDUINLAAN; DEZE
VERHUIZINGEN VORMEN EEN
VERTROUWD BEELD VOOR DE
RIJKSAMBTEAREN (UIT: EEN
BRON VAN AANHOUDENDE
ZORG)

AFBEELDING 2.29

CBS/OKW, OOSTDUINLAAN 2
(H. TEEUWISSE 1920) (UIT: EEN
BRON VAN AANHOUDENDE
ZORG)

Van geheel andere aard was het nieuwe, uitdrukkelijk als tijdelijk bedoelde onderkomen voor het *Ministerie van Arbeid* aan de Hofweg/Buitensingel (afbeelding 2.30). Dit was in 1919 uitgevoerd in een combinatie van skeletbouw en holle betonblokken naar ontwerp van de Luikse architect S. Moysé en H. van der Wijk jr.³² Enkele jaren na de ingebruikname vonden alweer departementale herindelingen en verhuizingen plaats, waardoor dit rijkskantoor het langste heeft gediend voor diverse afdelingen van de ministeries van Oorlog en Marine, totdat het in 1939 werd afgebroken voor de aanleg van een betonnen schuilkelder en een wegverbreding.³³

³² Zie Kuipers, M.C., *Bouwen in beton, experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, 's-Gravenhage/Zeist 1987, p. 101.

³³ Arbeid ging in 1922 alweer naar de Be Zuidenhoutseweg 30, zie IJsselmuiden (o.c. noot 8), p. 233; Schoenmaker & Peucker (o.c. noot 6), p. 97-99; Vijfvinkel, R. e.a., *'s Haags werken en werkers. 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986)*, 's-Gravenhage 1986, p. 294.

AFBEELDING 2.30

TIJDELIJK GEBOUW VOOR
MINISTERIE VAN ARBEID
(1919) AAN DE HOFWEG IN DE
JAREN DERTIG (UIT: FTA,
RDMZ)

Na nog diverse herschikkingen werd onder het minister-presidentschap van dr. Hendrik Colijn in 1937 het *Departement van Algemeene Zaken* ingesteld om het regeringsbeleid van de diverse ministeries te coördineren. Hiervoor werden enkele kamers betrokken in het ‘Witte Paleis’ aan de Kneuterdijk. De minister van Binnenlandse Zaken wilde in het ‘Torentje’ blijven werken en meende – achteraf ten onrechte – dat AZ niet lang zelfstandig zou blijven.³⁴ Na deze toevoeging zou het aantal ministeries rond de dertien blijven schommelen.

In 1938-1939 werd, na jarenlange klachten over vocht en tocht, Roses gebouw voor de *Hoge Raad* aan het Plein ingrijpend verbouwd door de nieuwe rijksbouwmeester, ir. G.C. Bremer. De ingreep stond technisch vrijwel gelijk met nieuwbouw en architectonisch volledig (afbeelding 2.31 en 2.32)

Bremer voorzag het gebouw van een nieuwe gevel van bruin geglazuurde steen en verving de opgang door een brede trappartij van ‘bois fleuri’.³⁵ Bovenaan de bordestrap liet hij, op dubbelhoge sokkels, zes bronzen beelden plaatsen van ‘grootvaderlandsche rechtsgeleerden’ die alle zittend waren uitgebeeld (afbeelding 2.33), als verwijzing naar de zittende macht, door zes vooraanstaande beeldhouwers (Albert Termote, Frits van Hall, Johan Polet, Hildo Krop, Mari Andriessen en Oswald Wenkebach). De hoge opstelling diende de nationale en morele betekenis van dit rechtscollege kracht bij te zetten. Ook het interieur was rijkelijk en sterk programmatisch gedecoreerd, op een modern-monumentale wijze. Hieraan werkten onder anderen mee: Jaap Bouhuijs (mozaïek), Christiaan de Moor (wandschildering), Pieter Hofman (gebrandschilderd raam), Mari Andriessen (deurpanelen met taferelen van rechtsdaden), Anton Kurvers (meubilair), Willem Gispen (lichtornamenten), Han Richters (portretbuste Wilhelmina), Wim Claessen, Kitty van der Mijll Dekker en H. Polak (textiel).

³⁴ Pas in 1977 zou Algemene Zaken worden gevestigd aan Binnenhof 20, nadat Binnenlandse Zaken naar de nieuwbouw aan de Schedeldoekshaven was verhuisd. Vanaf 1947 zetelde het aan Plein 1813.

³⁵ Deze en volgende gevens zijn ontleend aan: B(remmer, G.C.), ‘Gebouw van den Hoogen Raad te ’s-Gravenhage. Arch. Ir. G.C. Bremer BNA’, *Bouwkundig Weekblad* 1939, p. 429-433.

AFBEELDING 2.31

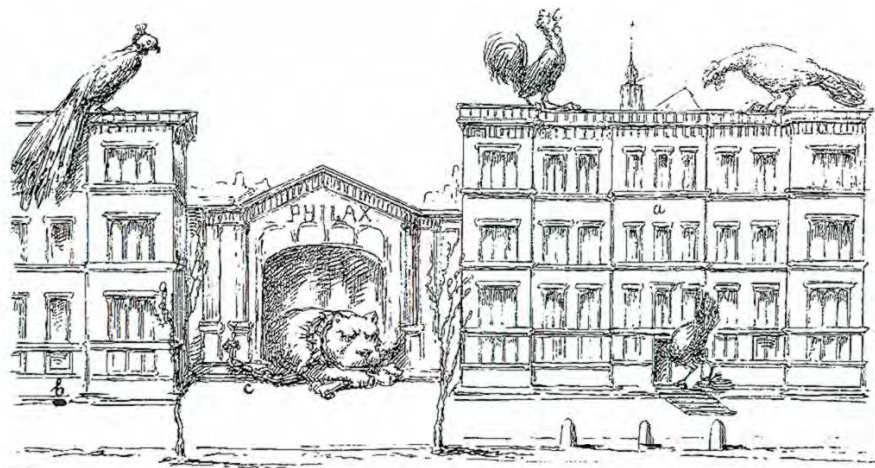
W.N. ROSES GEBOUW VOOR DE
HOGE RAAD DER NEDERLANDEN
(1860-62), VLAK VÓÓR DE
VERBOUWING DOOR ZIJN
OPVOLGER KEES BREMER IN
1938-1939 (UIT: DE
RIJKSBOUWMEESTERS)

De absis van de grote rechtzaal was in Vert Tinos gedecoreerd naar ontwerp van Rik Roland Holst, met te weerszijden van de symbolen van Justitia (weegschaal en zwaard) de staande figuren van de ‘vier grootste rechtsgevers der oudheid’: Napoleon, Mozes, Solon en Justinianus (afbeelding 2.34). De gulden inscriptie UBI JUDICIA DEFICIUNT INCIPIT BELLUM (waar de rechtsoordelen tekortschieten begint de oorlog), bleek al spoedig een terecht vermaan. Het was Holsts laatste werk.³⁶

AFBEELDING 2.32

SPOTPRENT OP ROSES
ONTWERPEN VOOR DE HOGE
RAAD EN DE MINISTERIES VAN
JUSTITIE EN KOLONIËN, 1861
(UIT: DE RIJKSBOUWMEES-
TERS)

Inmiddels had de aanleg van de schuilkelder aan de Hofweg de toenemende oorlogsdreiging voor de burgerbevolking concreet gemaakt en de algemene mobilisatie zou dat nog meer doen. Voor het nog steeds groeiende *Departement van Oorlog* werd eindelijk een begin gemaakt met een concreet nieuwbouwplan

³⁶ L. Tibbe, ‘Wanddecoraties van R.N. Roland Holst in het gebouw van de Hoge Raad’, *Jong Holland*, 1988, nr. 4, p. 2-15.

aan de Kalvermarkt.³⁷ Architect van deze nieuwe vleugel was Hayo Hoekstra, die afkomstig was van het bouwbureau van Marine. De bouw was nog maar twee maanden gaande toen in mei 1940 de Duitse troepen ons land binnenvielen.

AFBEELDING 2.33

HOGHE RAAD, MET SCULPTUREN VAN HISTORISCHE RECHTSGELEERDEN VOOR DE GEVEL VAN KEES BREMER UIT 1939, IN JAREN ZEVENTIG (UIT: FTA, ZEIST)

AFBEELDING 2.34

GEDECOREERDE WAND GROTE ZITTINGZAAL HOGHE RAAD NAAR ONTWERP VAN RIK ROLAND HOLST (1939) (UIT: BOUWKUNDIG WEEKBLAD)

³⁷ Dit omstreeks 1900 gebouwde pand kwam in 1950 bij Buitenlandse Zaken in gebruik; Denig, E., Poldervaart, C.D., Wermeskerken, C., *Het Ministerie van Buitenlandse Zaken 1798/1985*, Den Haag 1985, p. 33.

2.3 OPRICHTING EN BEMOEIENIS VAN DE RIJKS- GEBOUWENDIENST

Omstreeks 1915 waren voor het rijk veertien bouw bureaus actief die onder zeven verschillende ministeries ressorteerden en weinig onderling contact hadden. Dientengevolge voltrok het rijksbouwen zich volgens een onopzettelijk patroon van ‘versnippering en eigengerechtigheid’. Nieuwbouw en onderhoud liepen door elkaar. In 1921 waren alleen al bij de twee districts bureaus voor de Landsgebouwendienst, het Bureau voor de Onderwijsgebouwen en het Bureau voor de gebouwen van Justitie meer dan 300 medewerkers in dienst. De nieuwe chef van de afdeling Gebouwen bij Financiën, mr. J.C.E. baron van Lynden, speelde op de regeringswensen tot grotere efficiency in en wist door middel van drastische maatregelen de begroting voor het rijksbouwen met bijna f 20 miljoen te verminderen. In twee fasen (1922, 1924) kwam de *Rijksgebouwendienst* (RGD) tot stand bij Financiën. Van Lynden werd directeur van de RGD en ir. G.C. Bremer de Rijksbouwmeester. Door de bundeling van bouw bureaus kreeg de RGD ineens omstreeks 11.000 gebouwen in beheer. Voor de ministeries werd het eenvoudiger om onderling van pand te ruilen en mee te gaan in de ‘verhuis carroussel’. Van Lynden was echter niet in staat om de groei van het ambtelijk apparaat als geheel te beteugelen – dat lag ook buiten zijn macht. Tussen 1939 en 1946 was het aantal huurpanden meer dan verdrievoudigd (van 1480 naar 4800). Zijn zuinige beleid werd niet door iedereen gewaardeerd en in het *Bouwkundig Weekblad* staan diverse klachten over de verminderde allure bij de rijkshuisvesting.

2.4 OVERZICHT VAN DE MINISTERIES IN MEI 1940

Zoals in de voorgaande paragrafen al is aangegeven, vonden veelvuldig wijzigingen plaats in naamgeving en huisvesting van de ministeries. De portefeuillevindeling werd politiek bepaald, de accommodatie vooral door pragmatische en financiële overwegingen en de ambtenaren hadden slechts te volgen. Op 8 mei 1940 werd bij Economische Zaken een splitsing doorgevoerd tussen Handel, Nijverheid en Scheepvaart enerzijds en Landbouw en Visserij anderzijds, maar allen bleven werkzaam in hetzelfde gebouw aan de Bezuidenhoutseweg.

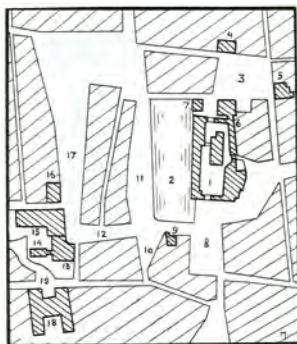
Deze herindeling zou de laatste wijziging zijn voordat de Duitse bezetting plaatsvond. Toen twee dagen later ons land vijandelijk werd aangevallen, waren de hoofdvestiging der ministeries in hoofdlijnen als volgt (met de aantallen ambtenaren volgens opgave van oktober 1939):³⁸

³⁸ Deze aantallen zijn zonder het technisch personeel van Rijkswaterstaat en afkomstig uit Graaff, B. de, *Kalm temidden van woedende golven* 'Het Ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912', Den Haag 1997, p. 70.

Ministerie	Adres	Aantal ambtenaren
Algemene Zaken	Kneuterdijk 20	10
Binnenlandse zaken	Binnenhof 19	121
Buitenlandse Zaken	Plein 23	69
Defensie	Plein 4	621
Economische zaken (HNS/LenV)	Bezuidenhoutseweg 30	435
Financiën	Kneuterdijk 20-22/Parkstraat	233
Justitie	Plein 2 a-b	182
Koloniën	Plein 1	152
Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen	Oostduinlaan 2 (CBS- gebouw)	156
Sociale Zaken	Bezuidenhoutseweg 30	367
Waterstaat	Binnenhof 20	127

Welke dependances toen her en der in de stad en in het land voor de ministeries in gebruik waren, vraagt een afzonderlijke studie. Vermeldenswaard is dat op het moment waarop de oorlog uitbrak, het Algemeen Hoofdkwartier van de Generale Staf was gevestigd in het pand van de Heeren van Cabau aan de Lange Voorhout 7, dat sinds 1824 bij Marine in gebruik was geweest en dat het Departement van Oorlog juist aan uitbreiding was begonnen aan de Kalvermarkt.

Hoofdstuk 3 De ministeries tijdens de Duitse bezetting (1940-1945)

AFBEELDING 3.1

SITUERING MINISTERIES ROND BINNENHOF 1940;

4: BUITENLANDSE ZAKEN, 5:

DEFENSIE, 6: KOLONIËN

13: ALGEMENE ZAKEN, 15:

FINANCIËN (UIT: OP EN ROND

HET BINNENHOF)

AFBEELDING 3.2

WERKKAMER ALGEMENE

REKENKAMER: TYPEREND VOOR

DE KANTOORINRICHTING DER

VOORoorlogse MINISTERIES

(UIT: GEDENKBOEK 175 JAAR

ALG. REKENKAMER)

3.1 BESTUURLIJKE, IDEOLOGISCHE EN MAATSCHAPPELIJKE ASPECTEN

Het vooroorlogse Nederland was politiek sterk bepaald geweest door verzuiling en regionalisme. De crisisjaren, gepaard gaande met grote werkloosheid, zorgden voor een ontvankelijk klimaat voor een sterk leiderschap en een hernieuwde oriëntatie op het ooit grootse nationale verleden (afbeeldingen 3.1 en 3.2). De culturele belangstelling voor heemkunde en het ‘streekeigen’ bouwen en de ‘nationale cultuur’ raakte geleidelijk steeds meer ideologisch geladen en ondersteund door het fascisme, waardoor zij naderhand meer in een kwade reuk kwam te staan. Voor sommige groeperingen en politici had het nationaal-socialistische gedachtegoed wel enkele aantrekkelijke aspecten, met name het streven naar nationale eenheid en een strakke, centrale regie. De oproep tot rust, tucht, orde en gezag sprak hen aan. Er ontstonden culturele kringen, tijdschriften en politieke bewegingen die zich meer of minder sterk lieten inspireren door de Duitse NSDAP of de fascistische partij in Italië maar die toch uitdrukkelijk het nationaal-Nederlandse karakter hoog in het vaandel wilden houden, wat dat dan ook was.

Meest in het oog sprong de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). Deze extreem-rechtse politieke organisatie – uitdrukkelijk een *beweging* en geen *partij* – was opgericht in 1931 door ir. Anton Mussert en Kees van Geelkerken, die beiden ingenieur waren bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht.

Toen in 1934 het lidmaatschap voor ambtenaren werd verboden, kozen zij voor de NSB. Zij namen van de beide buitenlandse bewegingen het militante vertoon over en volgden het voorbeeld van uniformen en massabijeenkomsten. Volgens het NSB-programma kon worden volstaan met een rechtstreeks vertegenwoordiging van verschillende maatschappelijke organisaties in het (lands)bestuur; verder voorzag het in een verbod op stakingen en een werkplicht voor iedereen. De antidemocratische ideologie weerhield de NSB er niet van om aan de verkiezingen en het parlement deel te nemen. Eén van de doelstellingen was om een ‘Groot Nederland’ te laten vormen door een samengaan van Nederland met Belgisch en Frans Vlaanderen (één taalgebied). Mede naar het Duitse voorbeeld richtte de NSB diverse organisaties op om een nieuwe orde aan te brengen en uit te dragen in de maatschappij, zoals de ordedienst *Weer Afdeling* (WA), de jongerenbeweging *Jeugdstorm*, het weekblad *Volk en Vaderland* en vanaf 1936 ook *Het Nationale Dagblad*. Nadat in hetzelfde jaar mr.dr. Meinoud Rost van Tonningen tot de NSB was toegetreden, raakte de beweging steeds meer doordrongen van openlijk anti-semitisme. Hierin begon zij scherper af te wijken van andere nationalistische groeperingen.

Al had de regering-Colijn het lidmaatschap van de NSB en nog 17 andere politieke partijen en 22 mantelorganisaties vanwege hun ‘staatsgevaarlijke’ karakter verboden voor ambtenaren en militairen, de bewegingen als zodanig werden getolereerd en de NSB kon vanaf 1934 rekenen op een ledental dat schommelde tussen de 30.000 en 35.000; bij de verkiezingen van 1937 werd Rost van Tonningen in de Kamer gekozen. Juist in de jaren dertig nam een hogere organisatiegraad toe om de krachten te bundelen. Dit gold niet alleen voor politieke groeperingen, maar ook voor de kunstenaars, die zowel de economische als de geestelijke crisis van die tijd het hoofd moesten bieden.³⁹ Na de euforische jaren twintig waarin de Moderne Beweging en de uitbundige Amsterdamse School tot bloei waren gekomen, wilden opdrachtgevers een meer vertrouwde, figuratieve beeldtaal – als er al opdrachten gegeven werden.

De Nederlandse regering had tijdens de jaren dertig pijnlijk nauwgezet haar neutraliteitspolitiek gevoerd, ondanks de toenemende oorlogsdreiging van het nazi-regime in Duitsland. Het welslagen van de neutraliteitspolitiek tijdens de Eerste Wereldoorlog en de crisisperiode na de grote *Beurskerach* hadden geleid tot diverse halfslachtige voorzorgsmaatregelen in het geval van een onverhoop- te aanval. Zuinigheid ging voor alles, bepaald door de Gouden Standaard van de ‘gave gulden’. Toch zijn wel enkele prestigieuze bouwprojecten uitgevoerd, waarbij diverse kunstenaars betrokken waren, zoals bij Bremers verbouwing van de Hoge Raad.

De rijksoverheid had zich altijd zeer terughoudend opgesteld – onder het Thorbeckiaans adagium ‘kunst is geen regeringszaak’ – ten aanzien van zowel de kunstuitingen als de kunstenaars. Hooguit werd ingegrepen bij zedelijk ‘aanstootgevende’ kunstuitingen. Er was geen actief kunstopdrachtenbeleid en evenmin een strenge politieke censuur.

De regering wilde zo lang mogelijk de vrede bewaren om als kleine handelsnatie, weliswaar met overzeese koloniën, te floreren. Zij wilde de belangrijkste handelspartner niet voor het hoofd stoten door extra te investeren in verdedigingwerken en andere tegen Duitsland gerichte activiteiten. Daar kwam nog een militair-politieke crisis bij door verschillen van inzicht bij de militaire top en de minister van Oorlog, hetgeen in februari 1940 leidde tot de onverwachte benoeming van de oudgediende generaal H.G. Winkelman tot Opperbevelhebber van de Land- en Zeemacht.⁴⁰

Ondanks de aarzelende staatspolitiek begon de gemeente Den Haag in 1936 met verschillende voorzorgsmaatregelen om de bevolking tegen mogelijke luchtaanvallen te beschermen door de oprichting van een aparte Luchtbeschermingsdienst en de aanleg van een beperkt aantal schuilkelders. Er was bijvoorbeeld wel een koninklijke schuilkelder in de Paleistuin achter het Noordeinde, een voor burgers aan het Buitenhof, en ook een in het Haagse Bos, maar geen aan het Plein, waar toch de meeste ministeries waren geconcentreerd, met hun grote aantallen ambtenaren.

³⁹ Mulder, H., *Kunst in crisis en bezetting*, Utrecht/Antwerpen 1978, p. 16-57.

⁴⁰ Middelkoop, T. van, ‘Stellingen en linies in het strategisch plan van Winkelman, 1940’, in: Kleijn, H.C.M. e.a. (red.), *Op weerstand gebouwd, verdedigingslinies als militair erfgoed*, Zwolle/Zeist 2004, p. 28-29; Visser, H.R. en Wieringen, J.S. van, *Kazematten in het Interbellum*, Utrecht 2002.

Op de binnenplaats van het Ministerie van Oorlog was een provisorische schuilplaats ingericht, die echter nauwelijks bescherming bood. Ook de Inspectie Kunstbescherming had, onder leiding van oud-directeur monumentenzorg dr. Jan Kalf, al diverse voorzorgsmaatregelen genomen om de meest kostbare ‘nationale kunstschaten’ en monumenten fysiek te beschermen tegen eventuele kunstroof of bombardementen. Den Haag was ingedeeld bij de steden van de ‘hoogste gevarenzone’ en het Binnenhof, het Mauritshuis en Huis ten Bosch waren aangewezen als de monumenten van het hoogste nationale belang, die om speciale, fysieke bescherming vroegen (een wettelijke regeling bestond nog niet).⁴¹

Gehecht aan formaliteiten als zij was, voelde de regering zich meer dan onaangenaam verrast toen de Duitse luchtmacht in de vroege ochtend van 10 mei 1940 zonder waarschuwing of oorlogsverklaring het offensief op ons land opende. Wel waren de militaire troepen sinds de inval in Polen (1939) gemobiliseerd en boden zij zoveel mogelijk weerstand bij de verschillende, soms nog niet eens geheel voltooide, stellingen. In de ‘Slag om de Residentie’ hield Den Haag weliswaar goed stand, maar tegen de verrassingsaanval en de enorme troepensterkte van het Duitse leger was het slecht toegeruste Nederlandse leger niet bestand en na vijf dagen van hevige gevechten werd gecapituleerd. Nederland was vijandelijk bezet en het streven van de bezetters was om het, zoal niet politiek dan toch cultureel te incorporeren in het ‘Groot-Germaanse Rijk’. De democratie was tot nul gereduceerd. Alle politieke partijen werden verboden, met uitzondering van de NSB; derhalve een volledige omkering ten opzichte van de vooroorlogse situatie. De Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de gemeenteraden waren ‘in rust gesteld’; dat wil zeggen: zij mochten niet in actie komen, maar zij behielden op papier hun functie van volksvertegenwoordiger. In administratief-bestuurlijk opzicht bleef echter wel een relatieve zelfstandigheid bewaard, zoals hieronder nog wordt besproken. De druk op de bestuurders om aan de Duitse zaak mee te werken werd echter hoog opgevoerd en daar kwam nog de oplegging van oorlogsschattingen bij. De NSB zocht hardnekkig naar samenwerking met de Duitse bezetter, maar bemoeilijkte die ongewild door interne verdeeldheid – met name tussen de eerste Leider, Mussert, en de plaatsvervangend Leider, Rost van Tonningen – en gebrek aan bestuurlijke capaciteiten bij de meeste partijleden. Niettemin zou Rost van Tonningen, na het ontslag van mr. L.J.A. Trip in 1941, weten op te klimmen tot president van de Nederlandse Bank en Secretaris-Generaal bij Financiën.⁴²

Tijdens de bezetting raakte het maatschappelijk leven steeds meer ontwricht en kwam het culturele leven onder druk van de in 1940 opgelegde ‘gelijkschakeling’ van ondermeer de pers en de radio met de Duitse media. Vooral in Den Haag, waar zowel de civiele als de militaire macht zich had geconcentreerd, was de invloed van de Duitsers direct merkbaar en dit zou nog erger worden toen in 1942 honderden gezinnen tot evacuatie werden gedwongen voor de aanleg van

⁴¹ Berends, G., ‘De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren’, in: Schulte, A.G. e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, p. 49-65.

⁴² Klemann, H.A.M., *Nederland 1938-1948, Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam 2002, p. 100-101, 144.

de *Atlantikwall* langs de Noordzeekust. Langzaam werd de bevolking steeds harder geconfronteerd met anti-joodse maatregelen en een dreigende *Arbeitseinsatz* voor de oorlogsindustrie en werd het bestuurlijk apparaat steeds meer onder druk gezet om hieraan mee te werken. De aanvankelijke reactie van ‘aanpassing’ aan de nieuwe situatie en afwachtende gehoorzaamheid eindigde door de Februaristaking van 1941, waarna grotere tegenstellingen van onderdrukking en verzet optraden.

Sinds 1938 waren aan de voornaamste overheidsinstellingen *Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen* als geheime documenten verspreid (doch nauwelijks bekend). Deze ‘Aanwijzingen’ waren gebaseerd op het Landoorlogsreglement en bevatten tamelijk algemene instructies voor de ambtenaren in geval van bezetting (hetgeen iets anders is dan belegering) door een vijandelijke mogendheid. In tegenstelling tot hetgeen gebeurde, was hierbij uitgegaan van een militair gezag. De ambtenaren dienden ‘in het belang van de bevolking’ in functie te blijven en daarbij zoveel mogelijk de Nederlandse belangen te blijven dienen, maar zich tegelijkertijd te onthouden van vijandelijke daden jegens de bezetter. Dergelijke voorschriften stelden vooral de hogere ambtenaren voor duivelse dilemma’s, temeer daar zij wisten dat Duitsgezinde NSB-ers gaarne hun posities zouden willen innemen indien zij ontslag zouden nemen. Op diverse ministeries is dit ook gebeurd, maar uiteindelijk is de door de bezetter gewenste nazificatie niet geslaagd.

Afgezien van de opheffing van de extern gerichte ministeries en de gedeeltelijke herhuisvesting van Duitse instanties in daartoe gevorderde bestuursgebouwen, vond de belangrijkste Duitse interventie plaats bij het bij uitstek intern gerichte ministerie van OKW. Dit ministerie werd op 25 november 1940 opgeheven en gesplitst in het nieuwe *Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten* (DVK), met het doel om meer armslag voor Duitse propaganda te creëren. Het was daarom geen toeval dat DKV werd gehuisvest in het ‘witte paleis’ aan de Kneuterdijk 20, waar ook de *Presse und Propagandadienst beim Amt des Reichskommissars* zetelde. Bij DKV werkten tijdens de bezetting 237 ambtenaren, waarvan 34 lid waren van de NSB. Als SG werd dr. Tobias Goedewaagen benoemd, die als rechtse intellectueel al deel uitmaakte van de kring rondom het fascistisch georiënteerde ‘algemeen cultureel, politiek en economisch’ tijdschrift *De Waag* en pas in de zomer van 1940 lid geworden was van de NSB. Hij werd verantwoordelijk voor de invoering van de Kultuurkamer, maar was niet zo volgzaam in de NSB-lijn; in januari 1943 werd hij daarom door toedoen van Mussert uit zijn functie gezet.⁴³

Los van DKV kwam het Departement voor Opvoeding, Wetenschap en C/Kultuurbescherming, met de germanist prof.dr. J. van Dam als nieuwe SG. De verschillende schrijfwijze voor Cultuur of Kultuur was een ideologische kwestie: voor de Nederlandse of voor de Duitse cultuur. De ideologische strijd werd nog verhevigd door de instelling van de Kultuurkring (later Kultuurraad) als adviesraad en vooral van de Kultuurkamer, die een corporatieve structuur

⁴³ Hij werd in tweede instantie vervangen door jhr. mr. S.M.S. de Ranitz, nadat de eerste opvolger, mr. H. Reydon, door een aanslag was uitgeschakeld; Knippenberg, H. & Ham, W. van der, *Een bron van aanhoudende zorg, 75 jaar Ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918-1993*, Assen 1994 (2de dr.), p. 220.

had en alle werkzame kunstenaars verplichtte zich hiervoor, na ondertekening van de Ariërverklaring, aan te melden en vervolgens alle niet-aangeslotenen het werken als kunstenaar verbood. Blijkens een door Hans Mulder samengestelde lijst gaf DKV tot juni 1944 in 189 gevallen een opdracht of bescheiden subsidie aan kunstenaars of tentoonstellingsprojecten; daaronder waren ook in 1942 uitgekeerde bedragen voor het maken van vier wandschilderingen in het Limburgse gouvernementsgebouw en van een tympanon aan de Rijksmunt te Utrecht met het thema ‘de Vloek en de Zegen van het Geld’, dat echter niet werd geplaatst.⁴⁴

3.2 BESTUURLIJKE SITUATIE TIJDENS DE BEZETTING

Op de tiende mei van 1940, terwijl hevig werd gevochten in en om de hofstad, gingen de ministers en hun ambtenaren ’s ochtends naar hun post. Op de ministeries heerste grote verwarring – en bij Buitenlandse Zaken (BZ) korte tijd ook paniek toen dichtbij bommen vielen. Gedetailleerde instructies hoe te handelen in geval van *belegering* ontbraken. Bij BZ, Oorlog en Koloniën werden ad hoc ‘gevoelige’ documenten verbrand om te voorkomen dat de agressor daarover kon beschikken.⁴⁵ Bij het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW), en ongetwijfeld ook bij andere ministeries, moesten de ambtenaren de ramen beveiligen tegen eventuele bomschade.⁴⁶ De ministers van BZ en Koloniën, mr. E.N. van Kleffens en dr. C.J.I.M. Welter, waren nog dezelfde dag naar Londen vertrokken om met de Geallieerden te overleggen. Nederland was niet langer neutraal, maar in oorlog met Duitsland. De overige ministers installeerden zich, samen met de meeste secretarissen-generaal (SGs), in het departementsgebouw aan de Bezuidenhoutseweg, dat relatief veiliger was door zijn excentrische ligging nabij het Haagse Bos en de al ingebouwde schuilkelders. Alleen de SG van Binnenlandse Zaken, mr. K.J. Frederiks, bleef op zijn departement aan het Binnenhof. De gevechten hielden aan, maar de militaire overmacht van de Duitsers was groot. Op 13 mei werd de oorlogstoestand voor koningin Wilhelmina en de ministers zo gevaarlijk geacht, dat zij op dringend advies van opperbevelhebber generaal H.G. Winkelman het land verlieten, opdat zij niet in handen van de Duitse bezettingsmacht zouden vallen en opdat een Nederlandse stem vanaf vrije bodem hoorbaar bleef.⁴⁷ Niemand had toen verwacht dat door deze beslissing de Nederlandse regeringszetel voor vijf jaar in Londen gevestigd zou worden. In Nederland had generaal Winkelman niet alleen alle militaire bevoegdheden gekregen, maar ook de eindverantwoordelijkheid voor het civiele gezag. Hij

⁴⁴ Als betrokken kunstenaars worden respectievelijk genoemd: Han Jelinger, die de wandschilderingen van Limburgse landschappen en stadsgezichten op de overloop van de eerste verdieping maakte, en Johan Polet, die al diverse rijksopdrachten voor bouwbeeldhouwwerk had uitgevoerd. Zie Mulder (o.c. noot 39), p. 322 en 325 en Koopmans (o.c. noot 28), p. 313.

⁴⁵ Kersten, A.E., *Buitenlandse Zaken in ballingschap. Groei en verandering van een ministerie 1940-1945*, Alphen a/d Rijn 1981, p. 15-23.

⁴⁶ Knippenberg & Ham (o.c. noot 43), p. 179.

⁴⁷ Tempel, J. van den, *Nederland in Londen*, Haarlem 1947 (2de druk), p. 14.

delegeerde de civiele bevoegdheden zoveel mogelijk aan het inderhaast tot verhoogde activiteit gewekte College van Secretarissen-Generaal. Deze fungeerden min of meer als waarnemend ministers en bleven, via telefoon, telegraaf en diplomatieke post, in nauw contact met de Nederlandse regering in Londen, die formeel als hoogste politieke orgaan haar taken bleef vervullen. Na het verwoestende bombardement op Rotterdam werd op 14 mei 1940 noodgedwongen tot capitulatie besloten voor alle strijdkrachten in Nederland, met uitzondering van Zeeland en de marine; de militaire machtsoverdracht vond plaats in een school te Rijsoord, de ondertekening van de capitulatie-documenten een dag later aan de Lange Voorhout.⁴⁸ Op 17 mei werd de monumentale binnenstad van Middelburg gebombardeerd en kon de uitzonderingspositie voor Zeeland niet langer worden volgehouden. Dezelfde dag benoemde Winkelman rijkswaterstaatsingenieur J.A. Ringers tot *Regeringscommissaris voor het herstel van het verkeerswezen, de drooglegging van onderwaterzettingen, de wederopbouw van steden, dorpen en al hetgeen daarmee samenhangt*.⁴⁹ Enkele dagen later regelde Winkelman via de Wederopbouwbesluiten I en II de centrale organisatie van de wederopbouwdienst en de bevoegdheden, opdat deze zoveel mogelijk onder Nederlands gezag, van een bekwaam organisator, zouden blijven. Onder deze regelingen viel ook de omgang met de op de 'Voorloopige Lijst' vermelde monumenten, aangezien toen een wettelijke bescherming ontbrak.⁵⁰ Tevens werden prof.dr. J.E. de Quay en ir. S.L. Louwes benoemd tot regeringscommissaris voor respectievelijk de Arbeid en de Voedselvoorziening.

Vanaf de formele machtsoverdracht op 29 mei 1940 stond de gehele Nederlandse bevolking onder een complexe civiele gezagsstructuur van Duitse en Nederlandse autoriteiten met de Oostenrijkse nazi-bestuurder dr. Arthur Seyss-Inquart aan het hoofd. Deze was daartoe aangesteld als *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* namens de *Führer* van het Derde Rijk, Adolf Hitler. Zijn installatie als hoogste civiele gezagsdrager vond, symbolisch, plaats in de Ridderzaal. Het Duitse bestuur werd bij decreet van 3 juni 1940 nog uitgebreid met vier *Generalkommissare*, terwijl bij de verschillende departementen door aanstelling van *Fachreferenten* werd geïnfiltréerd om stapsgewijze een nazificatieproces tot stand te brengen – hetgeen slechts ten dele lukte.⁵¹ Voor het bestuur van de lagere overheden van de provincies en de vier grote steden waren speciale *Beaufragten* aangesteld als directe vertegenwoordigers van de *Reichskommissar*; voor Zuid-Holland en de vier grote steden was dit dr. Ernst Schwebel.⁵²

⁴⁸ Knippenberg & Ham (o.c. noot 43), p. 183; Middelkoop (o.c. noot 40) p. 30.

⁴⁹ In oktober wordt zijn functienaam gewijzigd in *Algemeen Gemachtigde voor den Wederopbouw en voor de Bouwnijverheid* om verwarring met de functie van Seyss-Inquart te voorkomen; zie Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen. De rol van de overheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*, 's-Gravenhage 1989, p. 13.

⁵⁰ Polano, M. & Kuipers, M.C., 'Monumenten in nood: het ontstaan van een monumentenwetgeving in 1940-1950', in: Schulte A.G. e.a. (red.) (o.c. noot 36), p. 66-78.

⁵¹ Vgl. Knippenberg & Ham (o.c. noot 43), p. 177-313; Siraa (o.c. noot 49), p. 8-42; Waalewijn, A., *Achter de Bres, Rijkswaterstaat in oorlogstijd*, Den Haag 1990, p. 46.

⁵² Boom, B. van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1995, p. 50-51.

AFBEELDING 3.3
STRATTON HOUSE IN LONDEN,
TEKENING A. VAN ANROOY,
1943 (UIT: NEDERLAND IN
LONDEN)

AFBEELDING 3.4
'OORLOGSKABINET'.
GERBRANDY IN VERGADERING
(UIT: NEDERLAND IN LONDEN)

AFBEELDING 3.5
ARLINGTON HOUSE IN LONDON
(UIT: VAN HARTOGSTRAAT)

Tijdens de vijfjarige bezetting van Nederland zou de dubbele civiele organisatiestructuur gehandhaafd blijven, terwijl de Nederlandse regering in Londen probeerde de politieke hoofdlijnen uit te zetten en vandaaruit de militaire strijd voort te zetten. Hoe het bestuur in de overzeese gebiedsdelen werd uitgevoerd en hoe de verschillende kabinetswisselingen verliepen, blijft hier korthedshalve buiten beschouwing. Hiervoor zij verwezen naar het meerdelige standaardwerk van dr. L. de Jong over het *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.

DE NEDERLANDSE REGERING IN LONDEN

De jure bevonden de ministeries zich in Londen, waar reeds voor mei 1940 een paar duizend Nederlanders woonden en werkten. In de eerste oorlogsmaand kwamen de ministers bijeen in *Grosvenor House*, een groot hotel nabij St. James Park. De koningin had zich aanvankelijk gevestigd in een huurpand aan Eaton Square (nr. 82) in de buurt van Buckingham Palace en hield vanaf 1941 kantoor aan Chester Square 77. Vanwege het aanhoudende luchtgevaar verhuisde zij nog viermaal, steeds verder van het onder de *Blitzkrieg* lijdende centrum: Roe Cottage bij Richmond Park, Stubbings House bij Maidenhead, een landhuisje bij South Mimms en tenslotte naar Laneswood bij Mortimer.⁵³

Via de zakelijke en politieke contacten had de regering enkele kantoorruimten gehuurd om de ministers en hun – kleine – ambtelijke staf te kunnen huisvesten. Vanaf 1 juni 1940 werden de kabinetsvergaderingen gehouden in het *Stratton House* op de hoek van Stratton Street en Piccadilly (afbeeldingen 3.3 en 3.4). Dit acht lagen hoge kantoorgebouw werd het 'symbool van Nederland in exil', aldus de toenmalige minister van Sociale Zaken dr. J. van den Tempel. In zijn oorlogsmemoires beschreef hij het ruim twintig jaar oude pand weliswaar als groot en modern, maar ook als een 'hokkerige miniatuurwolkenkrabber' en een 'toch in vele opzichten ouderwetsch kavalje'.⁵⁴ Als enige zouden de departementen van Buitenlandse Zaken en van Handel, Nijverheid en Scheepvaart op de vijfde verdieping gehuisvest blijven tot zomer 1945. In het Stratton House was ook enige tijd 'Radio Oranje' gehuisvest, die de spreekbuis was van de Rijksvoorlichtingsdienst en de koningin in het bijzonder.⁵⁵

De meeste departementen verhuisden in de tweede helft van 1941 naar relatief 'gerieflijker' kantoren, die min of meer in de buurt van Piccadilly Circus lagen, terwijl het departement van Marine van begin af aan 'onderdak (had) gevonden in de kantoren van C&A aan Oxford Street'.⁵⁶ Financiën betrok *Pimmers Hall* aan Great Winchester Street; de departementen van Algemeene Oorlogsvoering (nieuw ingesteld in plaats van Algemene Zaken), Justitie, Oorlog, Onderwijs en Sociale Zaken alsmede het Kabinet der Koningin zetelden in *Arlington House*,

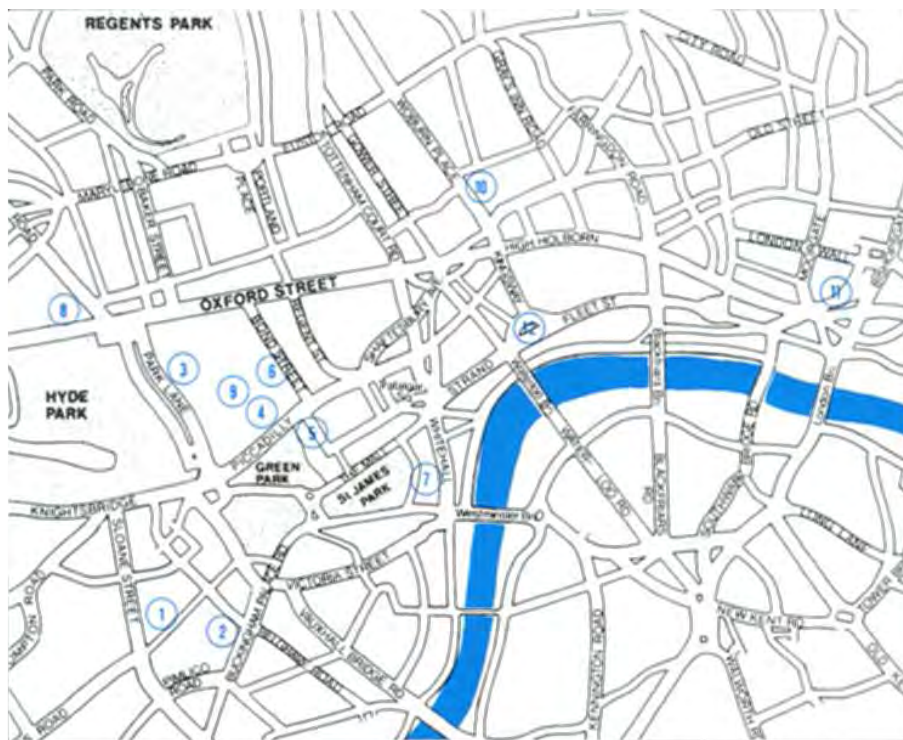
⁵³ Ham, G. van der, *Wilhelmina in Londen 1940-1945, Documenten van een regering in ballingschap*, Haarlem 1981, p. 19.

⁵⁴ Tempel (o.c. noot 47), p. 25, p. 118. Overigens was hier ook de uitgeweken Poolse regering.

⁵⁵ De studio, die technisch door de BBC werd ondersteund, werd nog tweemaal verplaatst; zie Ham (o.c. noot 53), p. 53.

⁵⁶ Kersten, A.E. (o.c. noot 47), p. 25. Dit voormalige British Industries House was gebouwd in 1931-33.

terwijl Binnenlandse Zaken, Koloniën en Waterstaat in *Mexborough House* huisden (afbeeldingen 3.5 en 3.6).

AFBEELDING 3.6
 NEDERLANDSE VESTINGEN IN
 LONDEN 1940-1945 (UIT:
 WILHELMINA IN LONDON)

1. Eaton Square 82
Bureau van Wilhelmina tot 1941	8. Oranjehaven
Hyde Park Place 23
Tehuis voor Engelandvaarders
Geopend op 2 juni 1942
2. Chester Square 77
Bureau van Wilhelmina vanaf
1941	9. Netherlands House
Charles Street bij Berkeley
Square
Geopend op 23 augustus 1943
3. Grosvenor House Hotel
Park Lane
Vergaderplaats van de regering
tot 1 juni 1940	10. Dutch Sailors Home
Imperial Hotel, Russell Square
Geopend in 1942
4. Stratton House
Stratton Street/Piccadilly
Regeringsgebouw	11. 'Austin Friars'
Dutch Reformed Church
Austin Friars
5. Arlington House
Arlington Street/Piccadilly
Regeringsgebouw	12. BBC (Radio Oranje)
European Service BBC
Bush House, Aldwych
6. Brown's Hotel
Dover Street
Woonplaats van Gerbrandy	
7. Downing Street 10
Ambtswoning van de Britse
minister-president	

Slechts weinig ambtenaren hadden tijdig de overtocht naar Engeland kunnen maken en bovendien moesten de meeste functionarissen hun werk juist in het bezette vaderland voortzetten, zo goed en zo kwaad als het ging. Toch breidde het aantal arbeidskrachten zich via lokale rekrutering onder de al aanwezige expats – onder meer voor administratie – en het corps diplomatique geleidelijk uit, vooral vanaf 1943, toen de regering in ballingschap, behalve haar eigen terugkeer, ook de repatriëring van de ontelbare *displaced persons* – alleen al voor Europa werd het aantal geschat op 20 miljoen – ging voorbereiden en de opzet voor een nieuw sociaal stelsel. Een en ander betekende dat in aanvulling op de al genoemde accommodaties ook andere panden in het Londense centrum werden betrokken, die tijdelijk en voor wisselende afdelingen werden gebruikt, ondanks de voortdurende luchtaanvallen. De Dienst voor Repatriëring bijvoorbeeld bevond zich in een hoekpand op Piccadilly/St. James Street.⁵⁷

In najaar 1944 was het zuiden, tot aan de grote rivieren, door de geallieerde troepen bevrijd en de Nederlandse regering waagde op 15 december 1944 de riskante oversteek naar Oostende om de toestand in de bevrijde provincies op te nemen. Zij maakte hotel Bosch en Ven te Oisterwijk tijdelijk tot hoofdkwartier, maar al spoedig werd de regering gedwongen om weer naar haar ballingsoord terug te keren tot in mei 1945 eindelijk heel Nederland was bevrijd. Intussen vestigde het in 1943 gevormde Bureau Militair Gezag onder leiding van generaal H.J. Kruls zich eerst in Brussel en nam het in 1945 zijn intrek in het KMA-complex te Breda. Tussen het Bureau Militair Gezag en de regering in ballingschap en de lokale autoriteiten deden zich herhaaldelijk conflicten voor over bevoegdheden en verantwoordelijkheden, waarbij allen het beste voorhadden met een ordelijk verloop van civiele zaken.⁵⁸

DE DEPARTEMENTEN IN BEZET NEDERLAND

De facto bleef het ambtelijk regeringsapparaat tijdens de bezetting intact en tot de gedwongen verplaatsing in 1943 bleven de meeste departementsgebouwen als zodanig in functie. Het Departement van Defensie werd als instantie direct opgeheven, maar in juni 1940 konden de meeste ambtenaren terecht in het *Afwikkelingsbureau van het Departement van Defensie*, dat gevestigd werd in het Petroleumkantoor aan de Benoordenhoutseweg en diverse andere kantoren.⁵⁹ Plein nr. 4 werd door de bureaus van het Duitse Militaire Opperbevel (generaal F.C. Christiansen) in gebruik genomen (tot maart 1942). De zojuist (maart 1940) begonnen werkzaamheden aan de departementsuitbreiding, ontworpen door Hayo Hoekstra aan de zijde van de Kalvermarkt, werden niettemin tot begin 1941 voortgezet, totdat de materiaalschaarste verdere bouw onmogelijk maakte.

Conform de internationale afspraken van het Landoorlogsreglement had de Rijksgebouwendienst (RGD) de plicht om de civiele diensten van de bezetingsmacht kantooruimten te verschaffen. Het ging alleen al bij het Rijkscommissariaat en de *Sicherheitspolizei* om 1000 Duitse personeelsleden, die ook nog

AFBEELDING 3.7
MINISTERIE VAN KOLONIËN
BEZET (UIT: BOUWHISTORISCHE DOCUMENTATIE: ONDERZOEK BUITENAFWERKING VM MINISTERIE VAN KOLONIËN)

⁵⁷ Tempel (o.c. noot 47), p. 118.

⁵⁸ Tempel (o.c. noot 47), p. 152-156, 221-224.

⁵⁹ Schoenmaker & Peucker (o.c. noot 6), Den Haag 1996, p. 104-105.

ergens moesten wonen. Dat gebeurde deels via gedwongen inkwartiering bij de burgerij van Den Haag en omgeving en deels via logies in pensions en hotels. In de zomer van 1941 bedroeg het aantal Duitse inwoners in en om de hofstad niet minder dan 6000, waarvan de helft in Den Haag, nog afgezien van alle militairen.⁶⁰ De RGD trachtte zoveel mogelijk om de historische bebouwing van het Binnenhof buiten schot te houden door middel van nieuwe herbestemmingen voor Nederlandse instellingen, maar kon niet voorkomen dat een deel werd bezet door de *Sicherheitspolizei*. Ook aan de ingebruikname van andere historische regeringspanden viel niet te ontkomen. Omdat bij Buitenlandse Zaken de hoofdtaken drastisch waren ingeperkt, kon het gebouw aan het Plein 23 in beslag worden genomen voor de huisvesting van het Rijkscmissariaat van Seyss-Inquart en het bureau van de *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*, dr. F. Schmidt. De hogere BZ-functionarissen gingen naar het Eerste Kamergebouw, waar zij echter weinig werk omhanden hadden, en het lagere personeel kwam elders in dienst. Op 11 juni 1942 werd het departement alsnog met terugwerkende kracht opgeheven door Seyss-Inquart en gingen de ambtenaren bij andere departementen of het Nederlandse Rode Kruis werken.⁶¹

Het gebouw van Koloniën werd betrokken door de Duitse politiestaf van *SS, Polizei, Ordnungspolizei* en *Sicherheitspolizei* (afbeelding 3.7). De *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* dr. H. Fischbock en zijn staf had zich genesteld aan de Alexanderstraat, zijn collega dr. F. Wimmer, *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*, aan de Lange Vijverberg 7-8 en de *Marinebefehlshaber* aan de Dwarsweg te Scheveningen.⁶² In het paleis aan de Kneuterdijk 20 vestigde zich de *Presse und Propagandadienst* (afbeelding 3.8).

AFBEELDING 3.8

PALEIS AAN KNEUTERDIJK 20
IN GEBRUIK T.B.V. DUITSGEZINDE
PROGANDA (UIT: 'S-
GRAVENHAGE 1935-1945)

⁶⁰ Boom (o.c. noot 52), p. 11-12, 135.

⁶¹ Denig, Poldervaart & Wermeskerken (o.c. noot 37), p. 18.

⁶² Boom (o.c. noot 52), p. 11-12.

AFBEELDING 3.9

KANTOOR RIJKSDIENST VOOR HET NATIONALE PLAN, LANGE VOORHOUT 19 (UIT: EÉN MILJOEN WONINGEN)

AFBEELDING 3.10

BUREAU VOOR DE WEDEROPBOUW IN KANTOOR BPM, VAN BYLANDTLAAN (UIT: EÉN MILJOEN WONINGEN)

AFBEELDING 3.11

BEJAARDENHUIS EYKENBURG, NAJAAR 1942 IN GEBRUIK ALS WEDEROPBOUWKANTOOR (UIT: EÉN MILJOEN WONINGEN)

Diverse panden aan de Lange Voorhout werden bezet door Duitse instellingen, waaronder de *Ortskommandatur*, of door hoge Duitse functionarissen bewoond, in afwisseling met Nederlandse instanties. Op nr. 7 kwam een deel van het inmiddels tot *Commissariaat voor de belangen van de Nederlandse Weermacht* omgevormde Afwikkelingsbureau van het departement van Defensie.⁶³

Het pand nr. 19 werd in juli 1941 in gebruik genomen door de kort tevoren opgerichte *Rijkdienst voor het Nationale Plan* (RNP) (afbeelding 3.9) en het hierheen uit Amsterdam verhuisde *Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw*. De naam RNP duidt al op de nagestreefde nationale aanpak van de ruimtelijke planvorming, die tot dan toe alleen op streekniveau plaatsvond. President werd de SG van Binnenlandse Zaken Frederiks, bureaudirecteur dr.ir. Frits Bakker Schut. De oprichting van deze rijksdienst, die al vóór de oorlog was voorbereid, was een Nederlandse initiatief, maar dit had wel de warme belangstelling van de Duitse bezetter, die juist een sterkere centrale sturing wenste op alle bestuursterreinen en die van de *Raumplanung* in het bijzonder.⁶⁴

De wederopbouwdienst van Ringers, waar tenslotte ruim 1000 mensen werkten, vond gespreid onderdak. Hierbij werd het herstel van de infrastructuur zoveel mogelijk gedelegeerd aan Rijkswaterstaat en de Nederlandse Spoorwegen en de wederopbouw van boerderijen aan het gelijknamige bureau, dat zijn hoofdkantoor had in Amersfoort en diverse districtsbureaus in het land. Het feitelijke hoofdkantoor voor de wederopbouwdienst werd gevestigd in het kort tevoren uitgebreide gebouw van de Bataafsche Petroleum Maatschappij aan de Carel van Bylandtlaan 30 (afbeelding 3.10). Maar in 1942 werd dit neorenaissancestisch bolwerk gevorderd door de *Rüstungsinspektion* en begon de ontruiming voor de aanleg van de vestingwerken tegen de geallieerden. Hierdoor moest de dienst nog verschillende keren verhuizen en werd het bejaardenhuis Eykenburg aan de Fahrenheitstraat als Wederopbouwkantoor gebruikt.⁶⁵ (afbeelding 3.11).

Per 1 juli 1942 werd tevens een algeheel bouwverbod van kracht, al was ontheffing mogelijk. Zodoende was het mogelijk dat nadien toch nog enkele gebouwen zijn uitgevoerd, en, zeer opmerkelijk, diverse restauraties aan beschadigde monumenten. Dit gold bijvoorbeeld voor het monumentale gebouw van het Kabinet van de Koningin aan de Korte Vijverberg 3, dat in september 1941 was opgeëist om als kantine voor de Duitse officieren te dienen, nadat al eerder de meeste secretarie-ambtenaren op non-actief waren gesteld; de Hoge Raad van Adel, die erin was betrokken, werd verdreven (afbeeldingen 3.12 en 3.13).

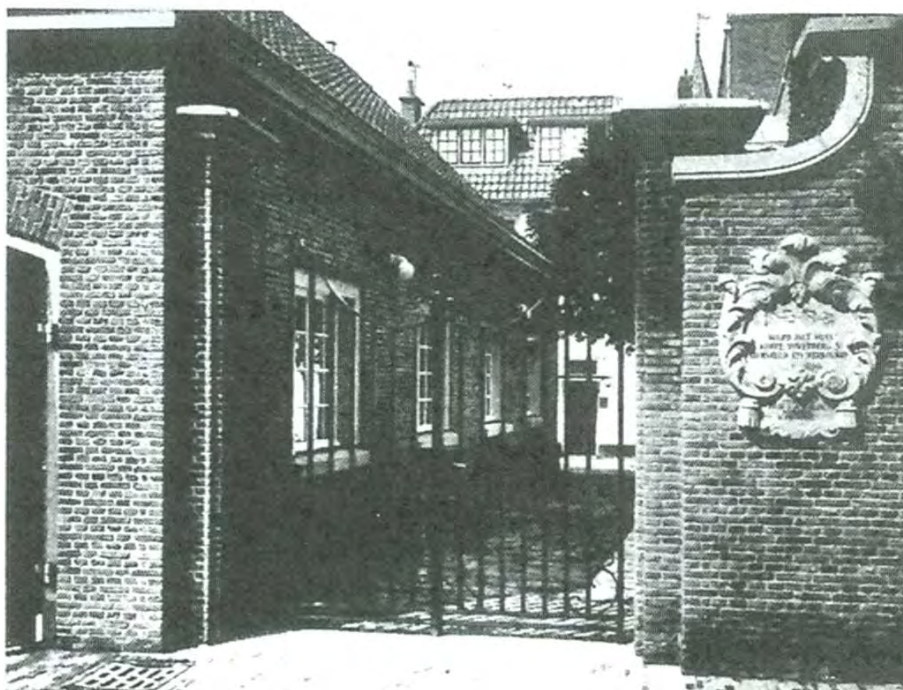
Het vroegere woonhuis van de Anti-Revolutionaire leider Guillaume Groen van Prinsterer stond op de Voorlopige Monumentenlijst, maar werd door de *Wehrmacht*-officieren weinig respectvol gebruikt (afbeelding 3.14). Dit vormde de aanleiding voor een opmerkelijke interventie van NSB-voorman Anton

⁶³ Wijsenbeek-Olthuis, Th., *Het Lange Voorhout, monumenten, mensen en macht*, Zwolle/Den Haag 1998, p. 222.

⁶⁴ Siraa (o.c. noot 49), p. 11.

⁶⁵ Siraa (o.c. noot 49), p. 14-16.

Mussert die een beroep deed op goede monumentenzorg. Niet zonder historisch besef, wilde hij hier de Secretarie van Staat vestigen en na lang aanhouden kreeg hij zijn zin. Het pand werd ontruimd en in 1943-1944 gerestaureerd onder leiding van architect dr.ir. G.A.C. Blok, die hierover nauwgezet publiceerde in het Kultuurkamer-orgaan *De Schouw*.⁶⁶ Mussert zou er slechts enkele maanden resideren als de nationale Volksleider. Hij zou er op 7 mei 1945 worden gearresteerd.⁶⁷

AFBEELDING 3.12

POORT AAN ACHTERZIJDE VAN KORTE VIJVERBERG 3 (CARTOUCHE NU WEER VERWIJDERD) (UIT: DE SCHOUW)

AFBEELDING 3.13

TEKST IN HISTORISCH CARTOUCHE (UIT: DE SCHOUW)

3.3 VERPLAATSING MINISTERIES

De bezettingstoestand pleegde een zware aanslag op de beschikbare kantoorlocaties in Den Haag. Bovendien begonnen in de loop van 1942 de krijgskansen te keren, zodat de Duitsers besloten om de residentie radicaal tot vesting om te vormen en in het kustgebied een grote verdedigingslinie aan te leggen tegen een mogelijke overzeese aanval. Hiervoor werden duizenden panden ontruimd en afgebroken, tientallen straten, parken, duinen en stranden van militaire versperringen voorzien. In het Haagse Bos werden installaties opgesteld voor de V1- en V2 raketten op Engeland. Het bos en andere strategische terreinen in de stad waren tot *Sperrgebiet* verklaard. Steeds meer woningen en kantoren buiten de binnenstad werden gevorderd voor de huisvesting van het bestuursapparaat, zowel van de bezetters als van de Nederlandse instanties. Het voert te ver om alle verhuizingen en tijdelijke vestigingslocaties te noemen, het waren er veel. Eén grote verhuizingsoperatie dient hier echter te worden vermeld: het gedwongen vertrek der ministeries uit de regeringsstad in begin 1943 naar het

AFBEELDING 3.14

'GROEN VAN PRINSTERERHUIS' (UIT: KABINET DER KONINGIN)

⁶⁶ Blok, G.A.C., 'Het Huis Korte Vijverberg 3 te 's Gravenhage gerestaureerd', *De Schouw* 1944, p. 539-552, 568-572; idem 1945, p. 17-22.

⁶⁷ Cramer, N. e.a., *Kabinet der Koningin, Het, 's-Gravenhage* 1991, p. 84-85.

midden van het land. Als officiële reden werd het toegenomen militaire gevaar opgegeven, maar de eigenlijke opzet van de bezetter was om de Nederlandse samenwerking te ondermijnen. Voor het persoonlijk leven had de geforceerde overplaatsing eveneens vervelende gevolgen, omdat de meeste ambtenaren hun gezin in Den Haag moesten achterlaten en werden ingekwartierd bij de lokale burgers.

De ministeries verhuisden naar acht verschillende gemeenten, waar zij via het hiertoe ingestelde *Bureau Afvoer Regeeringsapparaat* diverse rijksgebouwen, scholen en andere panden kregen toegewezen. De dislocatie werd hierdoor ook per departement nog vergroot. Als een indicatie voor deze spreiding mag het volgende (onvolledige) overzicht dienen:

Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken en *Justitie* werden overgebracht naar Apeldoorn.

Ook *Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* kwam daar terecht, verdeeld over acht adressen. Het Rijksleerschoolgebouw aan de Jhr. Molleruslaan 28 werd het hoofdadres, hoewel SG Van Dam bepaald ontevreden was over de ouderwetse schoollokalen en de bordkartonnen scheidingswanden.⁶⁸

Het *Departement voor Bijzondere Economische Zaken* verhuisde naar Keizersgracht 666 te Amsterdam, maar het *Ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart* ging naar sanatorium Zon en Schild te Soesterberg.

Financiën werd verplaatst naar Deventer.

Sociale Zaken vertrok op 4 januari 1943 naar het Scheepvaarthuis te Amsterdam. *Waterstaat* verplaatste zijn zetel naar Utrecht.

Voor *Koloniën* was het de bedoeling om het departement over te brengen naar het landhuis De Voorst bij Eefde, maar de daarvoor noodzakelijke schilderwerken pakten desastreus uit doordat bij het afbranden de vlammen uitsloegen en bovenbouw en interieur geheel uitbrandden. De bijgebouwen werden voor opslag gebruikt en de ambtenaren bleven werken in het GOCZ-gebouw te Zutphen.⁶⁹

Het *Commissariaat voor de belangen van de voormalige Nederlandse Weermacht* werd verplaatst naar villa Daalhuizen te Velp, maar dat bleek geen verhoging van de veiligheid te bieden. Integendeel, het door de geallieerden ingezette bevrijdings-offensief van de Slag om Arnhem in september 1944 maakte Velp mede tot frontgebied, zodat het merendeel der personeelsleden weer naar Den Haag terugging. Hier was een aantal rijksambtenaren het werk blijven voortzetten. Zo was het Hoofdbedrijfschap voor Akkerbouwproducten, onderdeel van de Dienst Voedselvoorziening van *Landbouw*, in het door Christiansen verlaten Plein 4 ingetrokken.⁷⁰ Ook van andere departementen bleven enkele afdelingen in Den Haag gevestigd ter wille van centrale coördinatie. Meer om propagandistische redenen waren *Volksvoorlichting en Kunsten* en het *Reichskommissariat van Seyss-Inquart* in Den Haag gebleven, nadat Christiansen het Duitse militaire commando naar het binnenland had verschoven.

Ondanks de verplaatsingen bleven de departementen wel met elkaar in contact en bleef Den Haag van groot belang voor het bestuurlijk overleg, al was het

⁶⁸ Knippenberg & Ham, W. (o.c. noot 43), p. 282-284.

⁶⁹ Harenberg, J., *De Voorst*, Alphen aan den Rijn 1981, p. 46-47; Kreijenbroek, J., *Zutphen in oorlogstijd, van jaar tot jaar, van maand tot maand*, Zutphen [s.a.], p.145.

⁷⁰ Schoenmaker & Peucker (o.c. noot 6), p. 106.

alleen al omdat de Duitse regeringsbureaus en de hoogste civiele gezagsdragers daar hun werk- en woonadres hielden. Treurig genoeg was het echter niet de gevreesde maritieme aanval die Den Haag nog grote oorlogsschade zou toebrengen, maar een ‘vergissingsbombardeмент’ van geallieerden, dat op 3 maart 1945 een groot deel van het Bezuidenhout en de Korte Voorhout trof (afbeelding 3.15).

AFBEELDING 3.15

AANBLIK VAN HET BEZUIDEN-
HOUTKWARTIER NA HET
'VERGISSINGSBOMBARDEMENT'
OP 3 MAART 1945 (UIT:
VERANDEREND STADSBEELD
VAN DEN HAAG)

Hoofdstuk 4 De naoorlogse rijksoverheid: wederopbouw en groei

4.1 HET LANDSBESTUUR IN DE WEDEROPBOUW

Na de totale bevrijding van Nederland in mei 1945 en de terugkeer van de regering uit haar Londense ballingschap kon het land nog niet op normale democratische wijze worden geregeerd. Daarvoor zouden eerst verkiezingen nodig zijn en de organisatie daarvan kostte tijd, terwijl de aanpak van de wederopbouw niet kon wachten. Daarom werd al bij Koninklijk Besluit van 7 mei 1945 de algehele zorg voor de wederopbouw opgedragen aan de toenmalige minister van Waterstaat en van Wederopbouw, ir. Th.P. Tromp, die sinds 5 april te Eindhoven de portefeuille van Waterstaat onder zich had.⁷¹ (afbeelding 4.1). Vervolgens benoemde koningin Wilhelmina een nieuwe ministersploeg, die op 24 juni 1945 de regeringsverantwoordelijkheid van het laatste ‘oorlogskabinet’ (Gerbrandy III) overnam. Zowel de personele samenstelling als de portefeuillevverdeling waren moeilijke kwesties geweest. Het eerste naoorlogse kabinet had, onder het motto *Herstel en Vernieuwing*, een uitzonderlijk groot aantal ministers – vijftien en één zonder portefeuille – en een dubbel leiderschap: van ir. Willem Schermerhorn (minister-president) en dr. Willem Drees (vice-president). De minister-president was nog tevens Minister van Algemene Oorlogsvoering, omdat ten aanzien van Nederlands-Indië de oorlog toen nog niet voorbij was. Bij de eerstvolgende, na verkiezingen samengestelde regering (kabinet-Beel I, vanaf juli 1946) was het aantal ministeries weer verlaagd (en werd Algemene Oorlogsvoering opgeheven), maar ook zij hield door interne meningsverschillen over de te volgen koers en bestuursstijl niet lang stand (afbeelding 4.2). De voorkeur voor een centralistische *top-down* benadering werd niet door iedereen gedeeld. Evenmin kwam de gewenste ‘doorbraak’ van de vooroorlogse verzuiling tot stand. Integendeel, het corporatisme werd alleen maar sterker en bovendien groeide het aantal adviesraden, met deels dezelfde deskundigen, sterk uit.

Voor de immense wederopbouwtaak was een soort superministerie ingesteld, aanvankelijk alleen onder de naam *Openbare Werken*, waarin waterstaat, volkshuisvesting en bouwnijverheid verenigd waren. De weer uit Duitse gevangenschap teruggekeerde, doch partijloze Ringers nam het ministerschap van Tromp over en continueerde dit ook in het kabinet-Beel. Al in november 1946 trad hij echter terug, vanwege onoverkomelijke bezwaren tegen het regeringsbeleid inzake Nederlands-Indië. De socialisten ir. H. Vos (Minister van Verkeer en Energie) en L. Neher (directeur-generaal van de PTT) namen achtereenvolgens deze zo belangrijke ministerspost waar.

⁷¹ Siraa (o.c. noot 49), p. 38.

DE EERSTE PAAL

AFBEELDING 4.1

WEDEROPBOUW ALS
REGERINGSOPGAVE
(WWW.PARLEMENT.COM)

Op 28 februari 1947 werden de ministeries, samen met de herverdeling van taken, herdoopt in *Verkeer en Waterstaat* en *Wederopbouw en Volkshuisvesting*.⁷² Ook werd weer een *Ministerie van Algemene Zaken* ingesteld (afbeelding 4.3), met voortaan altijd de minister-president aan het hoofd.

De departementale indeling werd vanaf 1948 weliswaar stabiel en beperkt tot dertien ministeries, maar bleef met elke regeringswisseling veranderen door middel van opsplitsing, samenvoeging en reorganisatie. Bovendien werden soms staatssecretarissen of ministers zonder portefeuille toegevoegd. Voor de huisvesting van de ministeries betekenden deze wisselingen voornamelijk dat in de meest letterlijke zin de bordjes werden verhangen. Van groter betekenis was de enorme toename van het aantal ambtenaren in verband met de algemeen geaccepteerde intensivering van de staatsbemoediging met de samenleving alsook

AFBEELDING 4.2

KABINET-BEEL I; VAN LINKS
NAAR RECHTS, STAAND:
HUYSMANS, GIELEN, VAN
BOETZELAER, VAN MAARSE-
VEEN, FIÉVEZ, JONKMAN
ZITTEND: MANSHOLT,
LIEFTINCK, RINGERS, BEEL,
DREES, VOS
(WWW.PARLEMENT.COM)

⁷² Siraa (o.c. noot 49), p. 38.p. 38-42.

AFBEELDING 4.3
TOT MINISTERIE VAN
ALGEMENE ZAKEN INGERICHTE
VILLA AAN PLEIN 1813 NR. 4
(UIT: ARCHITECTUURGIDS DEN
HAAG)

de explosieve bevolkingsgroei. Bij Justitie bijvoorbeeld sprong het aantal ambtenaren van 160 in 1930 naar 200 in 1946 en naar 900 in 1964 en bij Landbouw van omstreeks 3500 in 1948 naar circa 11.000 in 1965, terwijl de bevolking steeg van respectievelijk 5,5 miljoen via 9,3 miljoen naar ruim 12 miljoen inwoners.⁷³

In 1948 deed koningin Wilhelmina afstand van de troon en werd zij opgevolgd door haar enige dochter, Juliana. De nieuwe koningin kreeg in 1949 al direct te maken met ingrijpende internationale ontwikkelingen, die rechtstreeks van invloed waren op het landsbestuur: de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië, de toetreding tot de NAVO en de komst van de Marshallhulp. Voor elk ministerie namen taken en verantwoordelijkheden toe, al trad bij het *Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen* na de afstand van Nederlands-Indië een reductie en verschuiving op. Deze reductie leidde in 1959 tot de opheffing als zelfstandig departement, maar al eerder kwam Roses gebouw in gebruik bij andere ministeries. In hetzelfde jaar vond ook de definitieve samenvoeging plaats van de ministeries van Oorlog en Marine tot een *Ministerie van Defensie*. Ook dit bracht diverse verhuizingen met zich mee.

Hoewel de politieke kleuren van de ministers tijdens de wederopbouwperiode, juist op vitale posten als Volkshuisvesting en Waterstaat, regelmatig wisselden, bleef het algemene patroon van sterke groei van het regeringsapparaat onverminderd doorgaan. Tegelijk met de fysieke wederopbouw begon namelijk ook de opbouw van de verzorgingsstaat met de invoering van het Algemeen Ouderdomspensioen en de instelling van een afzonderlijk *Ministerie voor Maatschappelijke Werk* in 1952. Dit ging zich voornamelijk bezighouden met de zorg voor 'asociale gezinnen' en repatrianten uit het vroegere Nederlands-Indië; vanaf 1956 werd het geleid door dr. Marga Klompé (KVP), de eerste vrouwelijke minister. Ook het aantal onderwijsambtenaren steeg spectaculair: van ruim 200 in 1947 tot ruim 1500 in 1966, evenals het aandeel van de onderwijsuitgaven op de rijksbegroting.⁷⁴

Bij de diensten voor Rijkswaterstaat en Volkshuisvesting waren duizenden ambtenaren werkzaam, evenals bij de Rijksgebouwendienst (die sinds 1945 niet langer onder Financiën ressorteerde maar bij de opeenvolgende ministeries voor wederopbouw en bouwnijverheid werd ondergebracht). Een groot deel van al deze rijksambtenaren werkte echter buiten Den Haag, omdat in het hele land bouwactiviteiten plaatsvonden die staatstoezicht en/of eigen ontwerp nodig hadden en omdat het eenvoudiger was deze zaken via regionale kantoren uit te voeren. Hetzelfde gold voor de sterk gegroeide Belastingdienst, omdat via ruimer verbreide belastingheffing immers de uitvoering van alle rijkstaken, met inbegrip van nieuwe sociale voorzieningen en de salariëring en huisvesting van de ambtenaren, gefinancierd moest worden. Voor de taakuitoefening en de bereikbaarheid voor de burger was het wenselijk om de dienstverlening en

⁷³ Kelder (o.c. noot 5), p. 114-115; aldaar is ook de uitbreiding van de taken gepreciseerd; Hoetjes, B.J.S., *Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, profiel van een ministerie*, 's-Gravenhage 1993, p. 61-65, alwaar ook aandacht voor interne verschuivingen en reorganisaties.

⁷⁴ Bagchus, R., *Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, profiel van een ministerie*, 's-Gravenhage 1995, p. 40-41.

rijksinspectie over het land te spreiden en zo verschenen er, vaak net buiten de oude binnensteden, talloze nieuwe belastingkantoren.

Ook andere ministeries hadden diverse ‘buitendiensten’ en districtskantoren, die soms ver van het ‘moederdepartement’ waren gehuisvest, bijvoorbeeld gewestelijke arbeidsbureaus, onderwijsinspecties en kadasterkantoren, nog afgezien van alle rijksinstellingen voor rechtspraak, toezicht, onderwijs, onderzoek en cultuur. Het vergt echter een afzonderlijke studie om na te gaan welke districts- en onderafdelingen en buitendiensten en welke locaties precies betrokken waren bij de vroeg-naoorlogse departementale uitbreidingen.

Opvallend is dat de huisvesting van de moederdepartementen een geheel ander patroon volgde dan de portefeuilleverdelingen en de ambtelijke groeicijfers zouden rechtvaardigen. Zij werd juist in hoge mate bepaald door een ingewikkeld krachtenspel van rijk, provincie, gemeente en NS op het Haagse grondgebied. Anders dan in Rotterdam werd in Den Haag geen krachtige, noch eendrachtige onteigeningspolitiek gevoerd voor de wederopbouw. Het rijk had alleen zeggenschap over de eigen percelen en de eigen gebouwen, maar niet over de stedenbouwkundige plannen. Een en ander betekende dat weliswaar veel grootse plannen werden ontworpen en heftige debatten gevoerd, maar dat uiteindelijk het merendeel van de ministeries het vertrouwde patroon voortzette van stuivertje wisselen bij de bezetting van beschikbare rijksgebouwen en het bijhuren van diverse kantoorlocaties. Daarnaast werd voorzien in semi-permanente huisvesting en uitbreiding bij reeds bestaande ministeriegebouwen. Zo bleef de Centrale Dienst voor de Wederopbouw eerst nog gehuisvest in het vroegere bejaardentehuis Eykenburg. In 1946 verhuisde de dienst, waar inmiddels 4550 ambtenaren werkten – op een landelijk totaal van 11.545 – naar het hiertoe gehuurde ‘woonhotel’ Duinwyck op de hoek van Van Alkemadeaan en Ruychrocklaan (afbeelding 4.4).

AFBEELDING 4.4

DUINWYCK (L.M. V.D. BERG & J.J. GROENEMA, 1931) WAS MINISTERIE VAN WEDEROPBOUW IN 1946-1949 (UIT: EÉN MILJOEN WONINGEN)

AFBEELDING 4.5

MINISTERIE VAN WEDEROP-
BOUW IN BARAKKENKAMP AAN
DE VAN ALKEMADELAAN (UIT:
EÉN MILJOEN WONINGEN)

Als ‘tijdelijke’ maatregel – die bijna vijftig jaar zou duren – betrof het ministerie vanaf 1949 een barakkencomplex aan de Van Alkemadeaan (afbeelding 4.5). Hiervoor waren zeven barakken van 12 bij 50m aangekocht uit België en werden de resterende garages van de staf van Seyss-Inquart aangepast; dit hergebruik was typerend voor de naoorlogse materiaalschaarste, soberheid en inventiviteit.⁷⁵

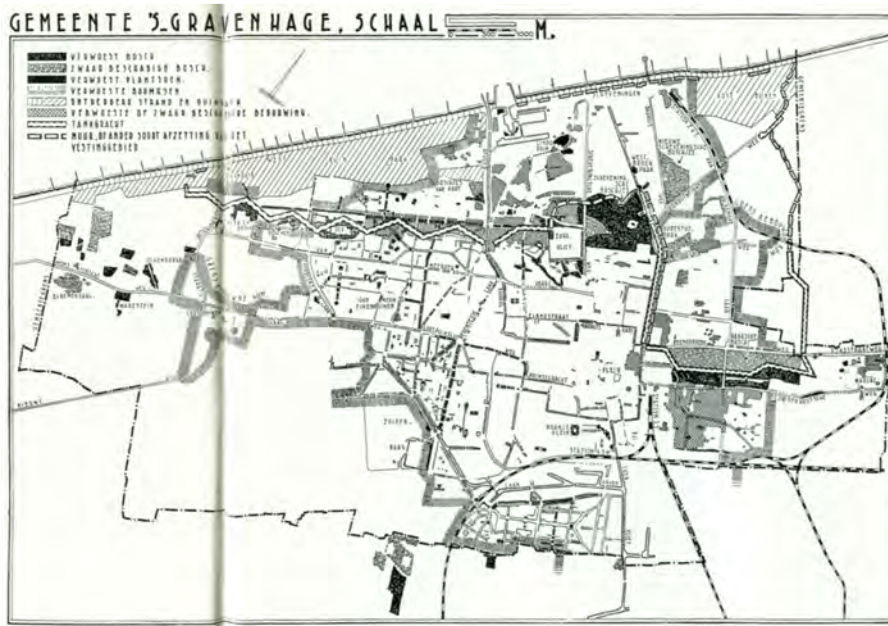
Bij de openingstoespraak voor de uitbreiding van het Departement van OKW aan de Nieuwe Uitleg/Kanonstraat op 14 april 1953, memoreerde de toenmalige minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting, ir. H.B.J. Witte, dat sinds 1939 het totale aantal rijksambtenaren was verdubbeld en dat hiervan omstreeks 35.000 in Den Haag werkzaam waren. Alleen al voor de directe bestuursdiensten had het rijk toen in de hofstad 118.000 m² kantoorruimte in eigendom en 120.000 m² gehuurd. De meeste van de 387 gehuurde panden waren echter woningen, waaronder tien grote flatgebouwen.⁷⁶ Zowel rijk als gemeente vonden een dergelijke woningonttrekking bezwaarlijk in een stad die door oorlogsschade meer dan 8000 woningen verloren had. Maar over de invulling van de getroffen stadsgebieden en de herinrichting van de binnenstad werden de betrokken partijen het niet snel eens. Hierbij speelden niet alleen geschillen over competentie en financiering een grote rol, maar ook wezenlijke verschillen in visies op de meest wenselijke ontwikkeling van Den Haag als hofstad.

4.2 DE WEDEROPBOUW VAN DEN HAAG ALS REGERINGSZETEL

Den Haag was, als gezegd, zwaar beschadigd uit de oorlog gekomen (afbeelding 4.6). De gemeente ging echter voortvarend aan de slag met puinruimen, het verwijderen van militaire obstakels en het herstel van woningen, openbare gebouwen, bestratingen, parken en plantsoenen. De gedwongen evacuatie der bewoners en rijksdiensten maakte alle partijen vastbesloten om naar Den Haag terug te keren, hoewel het daar zeer moeilijk was om een dak boven het hoofd te krijgen. De woningnood was groot, vooral omdat er nog maar weinig nieuwbouw was gerealiseerd en veel woonruimte als kantoorruimte in gebruik was. Gedwongen inwoning werd als noodmaatregel ingevoerd en bleef lang aan, terwijl de bevolking explosief groeide, evenals elders in het land. Daarnaast werden noodwoningen neergezet en andere tijdelijke onderkomens ingericht in keten, bunkers, pakhuizen, garages en dergelijke. Desondanks werd gestreefd naar een planmatige aanpak van de wederopbouw voor een goed geordende stadsontwikkeling en volkshuisvesting.

⁷⁵ Siraa (o.c. noot 49), p. 47. Tegenwoordig bevindt zich op deze plaats de Koningin Beatrixkazerne.

⁷⁶ Zie *Bouwkundig Weekblad* 1953, p. 407.

AFBEELDING 4.6

OORLOGSSCHADEKAART DEN HAAG VAN OPENBAAR GROEN EN GEBOUWEN, 1945
(UIT: DEN HAAG 1945-1965)

Al tijdens de laatste oorlogsmoanden was architect Willem Dudok te Hilversum benaderd om een stedenbouwkundig plan voor Den Haag te ontwerpen. Dudok was door zijn vooroorlogse werkzaamheden, als opvolger van Berlage, goed bekend met de stedenbouwkundige situatie van Den Haag, al stelden de grote oorlogsschade in het westen en zuidoosten daarbij nog nieuwe opgaven; deze werden echter ook als een kans gezien om oude problemen van verkeerscongestie en huisvestingsnood van het regeringsapparaat op te lossen. Voor het weer onder leiding van burgemeester mr. S.J.R. de Monchy staande gemeentebestuur gold Dudok als een 'architect en stedenbouwkundige van Europees formaat' en 'een bekwaam heelmester' die het ernstig verwonde stadslichaam nodig had om te herstellen. Hij kreeg de ruime opdracht om 'wederopbouw-, uitbreidings- en vernieuwingsplan als (...) één samenhangend geheel' te ontwerpen, aldus de inleiding bij de brochure *Twee herbouwplannen voor 's-Gravenhage* van 1946 (p.1).

Belangrijk onderdeel van zijn plannen was om tussen Zwarteweg en Spui een *nieuw regeringscentrum* te situeren. De totstandkoming daarvan achtten B en W 'behalve een prominent landsbelang ook een gemeentebelang' (p. 2) en zij gaven Dudok ruimschoots de gelegenheid om zijn plannen te tonen en toe te lichten.

Wijzend op de al in Den Haag gevestigde internationale instellingen en ambassades en de zuinige gewoonte van 'giving too little and asking too much' (p. 5), bepleitte hij clustering van een vijftal ministeries in een nieuw regeringscentrum van bepaalde allure in plaats van deze willekeurig over het stadsplan uit te zaaien, en van culturele instellingen.

AFBEELDING 4.7
SANERINGSPLAN VAN A.H.
WEGERIF VOOR SPUIKWARTIER
(UIT: 'S-GRAVENHAGE 1935-
1945)

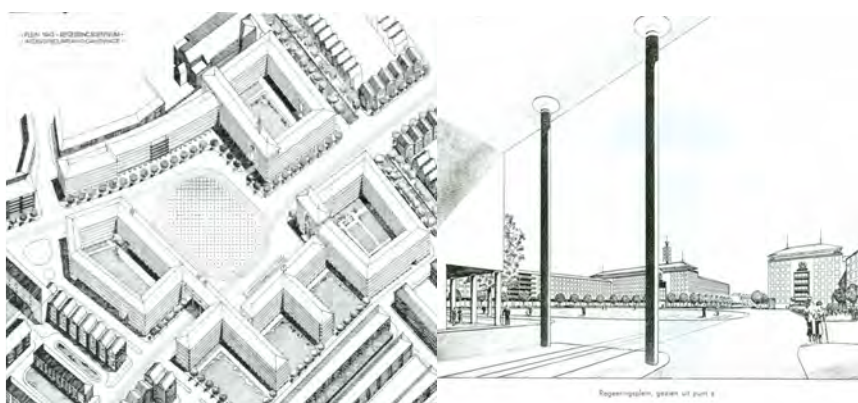
AFBEELDING 4.8
MAQUETTE VAN DUDOKS
SPUIPLAN-BEZUIDENHOUT
(UIT: DEN HAAG BOUWT OP)

Foto maquette: Spuiplan – Bezuidenhout

Dudok stelde voor om hiervoor een nieuw plein te creëren in het Spuikwartier (afbeelding 4.8); dit had weliswaar het bombardement overleefd, maar was tengevolge van de langdurige verpaupering naar zijn mening wel aan sanering toe. Dit sloot geheel aan bij de plannen die de lokale architect A.H. Wegerif tijdens de oorlog had ontwikkeld in opdracht van de *Stichting Sanering Spuikwartier*. Wegerif, die o.a. het 'woonhotel' aan de Zeestraat had ontworpen, wilde het cityvormingsproces versterken door diverse bedrijven als KLM en Shell en het hoofdbureau van politie van de buitenwijken naar hoogbouwkantoren in het centrum over te brengen. De plannen waren niet meer dan gedetailleerde ideeënschetsen, zonder formele grondslag en ook zonder succes.

Het nieuwe 'Plein 1945' (afbeelding 4.9) moest harmonisch aansluiten 'bij de goede fragmenten van het oude 's-Gravenhage, met name bij het bestaande regeringscentrum' en de dimensionering mocht niet 'van zoodanige allure' worden dat 'het bestaande Plein en het Binnenhof daardoor, wat de afmetingen betreft, volkomen overschaduwd zouden worden' (p. 11). Impliciet geeft hij daarmee aan dat de gebouwen niet te hoog mogen worden, maar wel een gelijkwaardige architectonische allure mochten uitstralen. Dat kon ondermeer bereikt worden door prachtige sculpturale versieringen en een plastische verbeelding der ministeries, die inwendig zo min mogelijk zouden worden gedifferentieerd, opdat deze eenvoudig konden inspelen op toekomstige behoeften.

AFBEELDING 4.9
SCHETS VAN W.M. DUDOK
VOOR PLEIN 1945 EN
PERSPECTIEFSCHETS
REGERINGSPLEIN (UIT: TWEE
HERBOUWPLANNEN)

Maquettes, perspectieftekeningen en functiekaarten begeleidden zijn herbouwplan voor het zuidoostelijk stadsgebied. Hoewel hij uitdrukkelijk stelde dat het uiteindelijk ontwerp der gebouwen in handen van andere architecten zou komen, waren zijn schetsen al zo gedetailleerd dat het leek of Dudok de eindontwerper van de ministeries was. Hij was in ieder geval wel op een dergelijke opdracht voorbereid en zou die graag aanvaard hebben, maar wist dat de bestuurlijke en organisatorische kaarten anders lagen. In die tijd bouwde de Rijksbouwmeester de rijksgebouwen nog zelf.

Blijkens de presentatie van het stedenbouwkundig *Structuurplan Groot 's-Gravenhage* in het tijdschrift *Forum* van 1947, had Dudok in opdracht van Ringers en in overleg met de rijksbouwmeesters Van Lynden en Bremer al op 5 november 1945 een schetsontwerp voor dit nieuwe regeringscentrum gereed.⁷⁷ Dat hiervoor 'krotwoningen' moesten verdwijnen was in zijn ogen geen bezwaar omdat deze de minste kosten voor onteigening zouden vorderen. En geschikte bouwgrond nabij het Binnenhof was nu eenmaal schaars of hoog geprijsd.

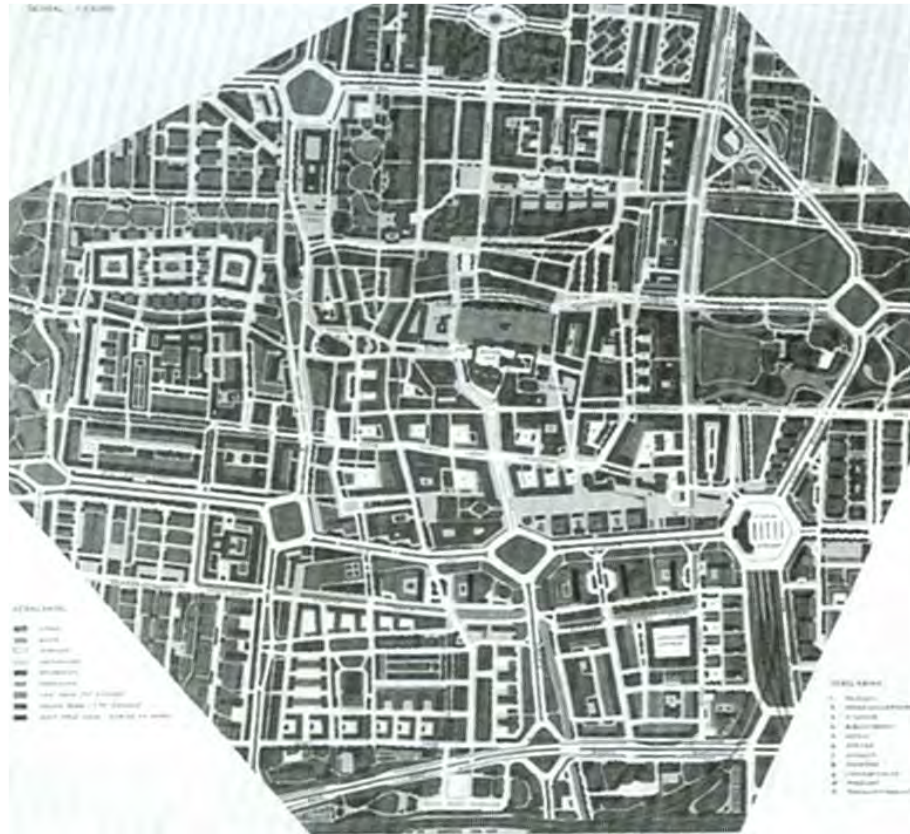
Hoewel de Haagse gemeenteraad in eerste instantie instemde met Dudoks herbouwplan voor Bezuidenhout-Spui en het Structuurplan, waarbij tevens een verplaatsing van het station Staatsspoor en een nieuwe verkeersinfrastructuur waren voorzien, ontmoette zijn plannen van diverse zijden grote bezwaren. Met name Willem Drees en Jan Kalf keerden zich tegen de mogelijke concurrentie van het nieuwe regeringscentrum met het oude Binnenhof.⁷⁸

⁷⁷ *Forum* 1947, p. 251.

⁷⁸ Kalf, J., *Bouw* 1948, p. 133-135.

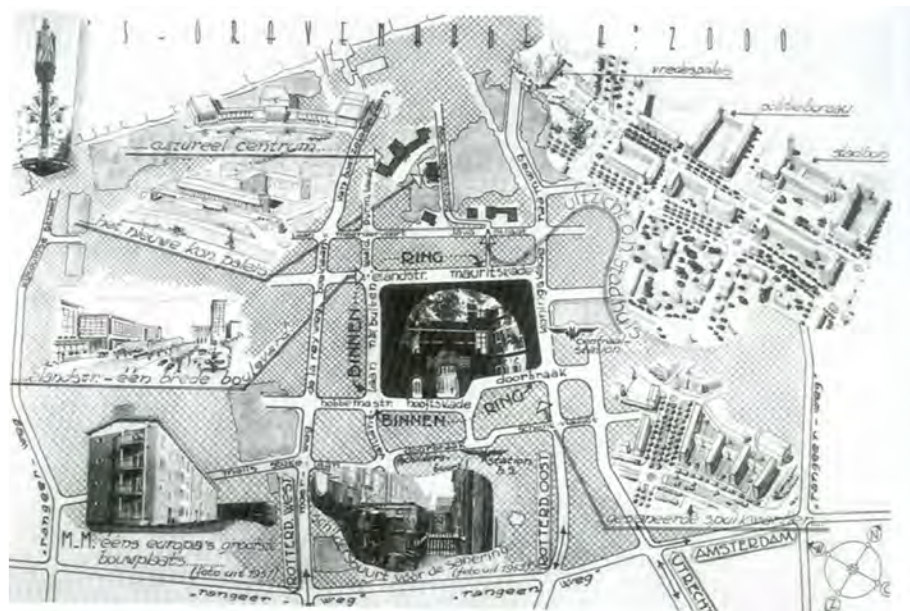
AFBEELDING 4.10

PLAN 2000: NIEUWE
VERKEERSSTRUCTUUR (UIT:
VERANDEREND STADSBEELD
VAN DEN HAAG)

AFBEELDING 4.11

COLLAGEKAART VAN DEN HAAG
IN 2000, ZOALS SO IN 1955
WILDE (UIT: VERANDEREND
STADSBEELD VAN DEN HAAG)

Daarentegen vond een groep jonge Haagse architecten dat Dudoks plannen niet modern genoeg waren en zij kwamen met een radicaal alternatief in de vorm van het *Plan 2000* (afbeeldingen 4.10 en 4.11) waarbij zelfs voorzien was in de bouw van een nieuw koninklijk paleis, naast een nieuw cultureel centrum. Dit plan verbeeldde het Corbusiaanse visioen van een moderne hoogbouwstad doorsneden door grote verkeerswegen, waarin alleen het Binnenhof en enkele solitaire monumenten werden gehandhaafd. Bouwen voor de toekomst ging uit van *tabula rasa* en grootschalige projecten.

Geld en grond daarvoor ontbraken, maar niettemin bleef het *Plan 2000* als referentie voor een toekomstbeeld een rol spelen bij de gemeentelijke dienst voor de Stadsontwikkeling, zoals ondermeer de nota *Den Haag snel groeiende stad* uit 1957 aantoont.⁷⁹

Het grootste struikelblok voor de uitvoering van Dudoks herbouwplan was echter het hardnekkige verzet van de Nederlandse Spoorwegen tegen het ingrijpende voorstel om een verdiept station aan te leggen dan wel de twee stations (HS en SS) tot één knooppunt samen te voegen. De NS, die al voor de grote opgave stonden om de vernielde spoorwegen, -bruggen en stations te herstellen, wilden geen extra investeringen doen in kostbare voorzieningen die wel aan de stad maar niet aan de eigen onderneming ten goede kwamen. Telkens weer ontmoette Dudok kritiek op zijn plannen, die te monumentaal zouden zijn en niet voldoende gebaseerd op functionele analyses. Vooral naar aanleiding van de tentoonstelling *Den Haag bouwt op (1946-1947)*, waar zijn plannen in het Gemeentemuseum voor groot publiek te zien waren en voor het eerst ook ‘tegenplannen’ werden gepresenteerd, waren felle polemieken ontstaan met vakgenoten van een jongere generatie. In 1950 werd zijn plan voor een nieuw regeringscentrum verworpen en werd het wederopbouwplan voor het Bezuidenhout-Spui in drie delen verdeeld opdat de andere twee deelgebieden wel snel konden worden bebouwd naar Dudoks verkavelingen. Uiteindelijk werd hij op eigen verzoek in de zomer van 1951 van zijn taken als stedenbouwkundige ontheven.⁸⁰ Wat van zijn plannen overbleef, was de definitieve herbestemming van het Bezuidenhout-Spuikwartier als een ‘kantorenwijk’, voor zowel rijksoverheid als bedrijven, en slechts gedeeltelijk als een woonwijk. Aan een verdere invulling van het gehavende Korte Voorhoutgebied was Dudok niet eens toegekomen. Diverse Haagse architecten hadden weliswaar plannen ontworpen en tentoongesteld, maar geen van alle zou doorgang vinden in verband met de complexe schadeafwikkelingen.

De in 1946 aangetreden rijksbouwmeester Friedhoff kon en wilde de onderhandelingen tussen gemeente, rijk, provincie, NS en particuliere belanghebbenden niet afwachten om de al zo nijpende huisvestingsnood van het regeringsapparaat te lenigen. Binnen het raamwerk van Dudoks goedgekeurde herbouwplan ging Friedhoff op zoek naar ‘vrije’ plekken om alsnog nieuwe regeringsgebouwen te realiseren.

De huisvesting in barakken en huurpanden achtte Friedhoff onwaardig voor de herwonnen democratie en bovendien voorzag hij dat in het naoorlogs Nederland een veel omvangrijker nationale bestuurstaak op een veel permanentere basis zou worden uitgeoefend dan tijdens het interbellum het geval was geweest. De voltooiing van de al vóór de oorlog begonnen uitbreiding van het

AFBEELDING 4.12

FRIEDHOFFS UITBREIDINGEN
MINISTERIE VAN OORLOG (UIT:
PLEIN 4)

AFBEELDING 4.13

LUCHTFOTO KALVERMARKT
CIRCA 1960 (UIT: PLEIN 4)

AFBEELDING 4.14

GESCHUTSGIETERIJ VAN
PIETER POST (UIT: OUDE
PRACT EN NIEUWE SNIT)

⁷⁹ Provoost, M., 'De grenzen van de metropool, Den Haag in de jaren 1950-1970', in: Freijser, V. (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag: plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle 1991, p. 143-188; Freijser, V., Lankamp, P. & Ruimschotel, T., *Over de Utrechtse Baan. Geschiedenis en toekomst van een markant stadslandschap in Den Haag*, Den Haag 1987, p. 29; Sluijs, F.J. van der, *Haagse stedenbouw, mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, Utrecht 1989.

⁸⁰ Bergeijk, H. van, *Willem Marinus Dudok*, Naarden 1995, p. 87-96, 268-279.

AFBEELDING 4.15

ONTWERP MINISTERIE VAN
OKW (UIT: OUDE PRACHT EN
NIEUWE SNIT)

Ministerie van Oorlog aan de Kalvermarkt – naar eigen ontwerp – paste geheel in Dudoks plan (zie verder 5.1) (afbeeldingen 4.12 en 4.13).

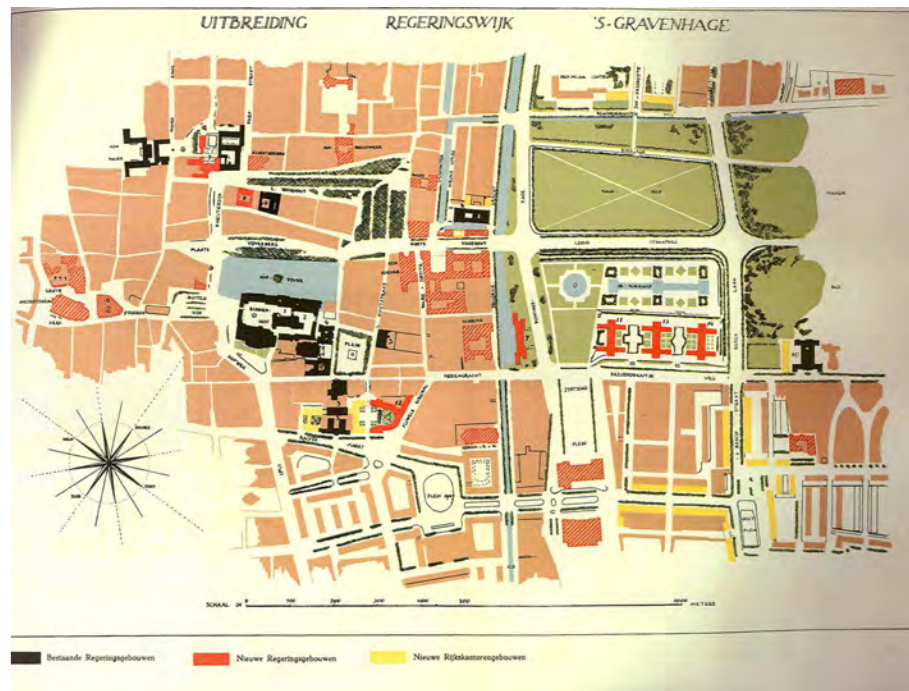
De bouw van een nieuw *Ministerie voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* ter plaatse van de weggevaagde Geschutsgietery (afbeeldingen 4.14 en 4.15) op de hoek van Kanonstraat en Nieuwe Uitleg vond weliswaar niet plaats aan het voorziene Plein 1945 – schuin aan de overzijde van de Kalvermarkt – maar was wel een vernuftige oplossing van althans een deel van het wederopbouw- en rijkshuisvestingsprobleem. Het was bovendien een knappe poging om op een eigentijds-monumentale wijze de oorspronkelijke hoofdvorm in herinnering te roepen zonder Post te kopiëren (zie verder 5.2).

Per 1 april 1948 werden de volgende cijfers genoteerd voor de huisvesting van het nationale bestuursapparaat: ‘551 gebouwen, waarin 26879 ambtenaren werkzaam waren’, afgezien van 159 pakhuizen en werkplaatsen; ‘de Staatsbedrijven en andere rijksinstellingen, zoals de PTT en sommige militaire bureaus’ niet meegeteld.⁸¹

Voor de dringend gewenste uitbreiding maar ook concentratie van de rijkshuisvesting presenteerde Friedhoff in 1953 in *Forum* een verrassende variant, waarbij hij drie grote ministeriegebouwen in een geheel getransformeerde Koekamp projecteerde – respectievelijk voor Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, Sociale Zaken en Wederopbouw en Volkshuisvesting (afbeelding 4.16). In het plantsoen langs de Koningskade situeerde hij een nieuw *ministerie voor Overzeese gebiedsdelen*, hoewel Nederlands-Indië inmiddels was gedekoloniseerd en niet meer door Nederland werd bestuurd. Voor het *ministerie van Verkeer en Waterstaat* voorzag hij een hoefijzervormig gebouw met zijvleugel langs de Fluwelen Burgwal (schuin tegenover de Algemene Landsdrukkerij) op de hoek met de Kalvermarkt (nabij Oorlog).

AFBEELDING 4.16

PLAN-FRIEDHOFF VOOR
UITBREIDING REGERINGSWIJK
OP KOEKAMP EN OMGEVING IN
1953 (UIT: FORUM)

⁸¹ 's-Gravenhage 1956 nr. 11, p. 4.

Hiervoor zou historische bebouwing moeten wijken. Blijkens de legenda gold dat, opmerkelijk genoeg, ook voor het ‘Witte Paleis’ aan de Kneuterdijk om hier een uitbreiding voor Financiën te kunnen verwezenlijken, en voor het perceel tussen Lange Voorhout 1-3 en Hoge Nieuwstraat, waarvan de bebouwing in 1941 door brand was verwoest.

Friedhoff verdedigde zijn plan als een goede mogelijkheid om een harmonische ontwikkeling van “binnen” naar “buiten” – van Binnenhof naar bos – te realiseren en meende dat de ligging van het station nog interessanter zou worden ‘door een direct visueel contact’. Ook stelde hij voor om de Van den Boschstraat als verbindingsallee te behandelen en zo een ‘grandiose entree van Den Haag tot stand te brengen’. Hierlangs en langs Dudoks virtuele Oostplein in het Bezuidenhout had hij een groot aantal rijkskantoren geprojecteerd. Verwijzend naar een publicatie over *Architectuur welke nie gebaut wurde* en wellicht ook met de fantastische verkeersplannen uit 1935 van Jan Wils en H. Rosse (afbeelding 4.17) voor een nieuwe stadsentree in het hoofd, eindigde Friedhoff zijn toelichting met de bescheiden opmerking dat zijn plan niet meer was dan een *suggestie* voor het nieuwe regeringsgebied van Den Haag, zoals hij op het stedenbouwkundig deelplan – in kleur gedrukt! – de titel plaatste van *uitbreiding van een regeringswijk*. Het Binnenhof moest hoe dan ook de kern van het regeringszetel blijven.

Met zijn plan brak Friedhoff met de ongeschreven regel om de Koekamp onbebouwd te laten. Zijn voorstel om dit desolaat achtergelaten groengebied gedeeltelijk te bebouwen en in samenhang daarmee in een tuinarchitectonische aanleg om te vormen, kreeg onverdachte steun van landschapsarchitect J.P.T. Bijhouwer: ‘een vernieuwde Koekamp met regeringsgebouwen wordt van een vreemd sentimenteel relict tot een belangrijk element in de stad, de nabuurschap van het Malieveld waardig’. De Haagse burgerij kwam echter in het geweer tegen het plan om de historische Koekamp te bebouwen. De groene long, met het hertenkamp, het schone Hart van Den Haag mocht niet worden afgeknelnd of aangetast.⁸²

Friedhoffs suggestie lokte nog een ander voorstel voor een nieuwe regeringskern uit, op een nog grotere afstand van het Binnenhof. Dit plan werd gelanceerd door J.G.E. Luyt, één van de architecten van het *Plan 2000* (afbeelding 4.18). Hij stelde voor om aan de ZW-rand van het - tijdens de oorlog grotendeels kaal gekapte - Haagse Bos, langs de Boslaan, een vijftal ministeries te plaatsen, uniform en strak in het gelid evenwijdig aan de hoofdas van het bos, en het ministerie van Economische Zaken. Deze smalle hoge gebouwen moesten als het ware een ‘pergola’ vormen tussen bos en Malieveld-Koekamp. Zij waren 15m breed gedacht, op tussenaafstanden van 100m.

Een schets waarbij de toren van het Petroleagebouw nog net boven de schijven uitsteekt en een auto die voor de groene vlakte de stad lijkt uit te rijden, moest de lezer ervan overtuigen dat hier een unieke kans lag om moderne ministeries te bouwen met behoud van de recreatiemogelijkheden. Luyt meende dat in de

AFBEELDING 4.17

PLAN WILS-ROSSE (UIT: OVER DE UTRECHTSE BAAN)

AFBEELDING 4.18

PLAN-LUYT VOOR EEN NIEUWE REGERINGSKERN (UIT: FORUM)

⁸² *Forum* 1953, p. 194-197; Provoost, M. (o.c. noot 81), p. 161.

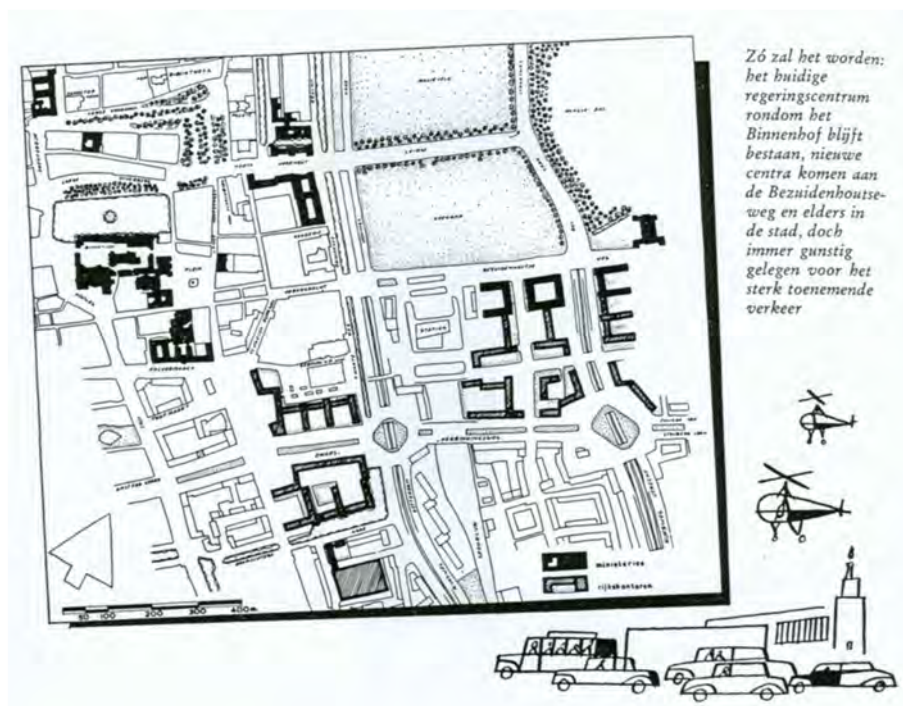
komende tien jaar grote objecten moesten verrijzen en hij wilde daarmee voorkomen dat deze elders verstrooid zouden raken.⁸³

Hoe verschillend ook in vormgeving, de plannen van Dudok, Friedhoff en Luyt tonen alle drie de ambitie om een nieuwe regeringswijk te creëren, om zodoende eindelijk Den Haag het gezicht te geven van een nationale regeringsstad die zich internationaal enigszins zou kunnen meten met andere hoofdsteden. Interessant is dat zij daarbij heel verschillende referentiekaders hanteerden. Vooral Dudok maakte expliciete toespelingen op andere Europese hoofdsteden, maar benadrukte telkens het eigene van Den Haag. Desgevraagd gaf hij commentaar op de alternatieven van Friedhoff en Luyt aan de wethouder van Wederopbouw, L.J.M. Feber. Wederom pleitte hij voor het voortzetten van de ‘milde sfeer’ van Den Haag. Zijn grote bezwaar was dat beide plannen ‘niets specifiek-Haags bezitten: die parallelepipedums onderscheiden zich in wezen niet van de flatgebouwen (...). Maar in de oude stad verbreken zij de schaal van het stadsbeeld en voegen daaraan elementen toe dat als zogenaamd moderne vorm naar mijn mening te afgezaagd is om voor regeringsgebouwen representatief te zijn’.⁸⁴

Friedhoff had in wezen dezelfde opvattingen als Dudok, maar zag zich als rijksbouwmeester genoodzaakt om zich te richten op reeds beschikbare bouwlocaties, zonder saneringen te hoeven afwachten. Luyt wilde daarentegen een radicale verandering en Den Haag omvormen tot een moderne functionele stad. Hij ging uit van de tabula rasa-idee, zoals Kees van Traa had gedaan bij de opstelling van het ‘Basisplan’ voor de wederopbouw van Rotterdam. Ver buiten Europa zouden later in de jaren vijftig compleet nieuwe hoofdsteden met geconcentreerde regeringscentra worden gesticht op maagdelijk terrein, zoals Brasilia, Canberra, en Chandigarh. Maar voor dergelijke grootschalige, nationale projecten was de Haagse situatie te complex, de schatkist van rijk en gemeente te slecht gevuld en de bereidheid om een centrale regie te aanvaarden te gering. De gemeentelijk dienst Stadsontwikkeling kwam wederom met een tegenvoorstel door juist verspreid langs de Benoordenhoutseweg en Koningskade, deels in de gehavende Diergaarde, een nieuwe serie regeringsgebouwen te situeren in samenhang met het nieuw te bouwen Provinciehuis (dat vanwege de oorlogsschade eveneens een nieuw gebouw nodig had).

⁸³ *Forum* 1953, p. 199.

⁸⁴ Bergeijk, H. van, *Willem Marinus Dudok*, Naarden 1995, citaat uit brief d.d. 31 juli 1953, p. 96.

AFBEELDING 4.19

IN 1956 GEPUBLICEERD PLAN VOOR DE REGERINGSCENTRA, IN HET LICHT VAN MODERN VERKEER (UIT: 'S- GRAVENHAGE)

Intussen duurde de impasse rond de definitieve locatie der nieuwe regeringsgebouwen en de herinrichting van de infrastructuur voort (afbeelding 4.19). Om die te doorbreken, installeerde minister Witte in 1953 een speciale Commissie Wederopbouw Bezuidenhout onder voorzitterschap van ir. H.W. Mouton, destijds SG van Wederopbouw en Volkshuisvesting (afbeelding 4.20a en 4.20b). Deze nam, mede op aandringen van Stadsontwikkeling, het voorstel op om voor het autoverkeer een forse dwarsverbinding aan te leggen (de Dwarsweg, die later zou leiden tot het Prins Bernhardviaduct).⁸⁵ Vele varianten werden ontworpen en gepubliceerd, met rijkskantoren langs de nieuwe Dwarsweg en de Bezuidenhoutseweg en de kanttekening dat ook elders in de stad nog nieuwe rijkskantoren zullen komen die 'immer gunstig gelegen voor het sterk toegenomen verkeer' zouden zijn.

Terwijl de commissie-Mouton op alternatieven studeerde en met verschillende partijen onderhandelde, volgde de rijkshuisvesting het overbekende patroon van improvisatie, verhuizing, verbouwing en incidentele nieuwbouw in semi-permanente of meer permanente vorm. Zo kreeg het nieuwe *Ministerie van Maatschappelijk Werk* de Binnenhofvleugels van Teeuwisses uitbreiding van het ministerie van Koloniën toegewezen, terwijl in Roses hoofdgebouw een aantal afdelingen van Binnenlandse Zaken werd ondergebracht en Sociale Zaken in 1959 verhuisde naar de Zeestraatflat van Wegerif (afbeelding 4.21).

AFBEELDING 4.20A

VEREENVOUDIGD PLAN-MOUTON, 1963 (UIT: HAAGSE STEDEBOUW)

⁸⁵ *Forum* 1953, p. 197; Sluijs (o.c. noot 79), p. 28-33, 44-55.

AFBEELDING 4.20B

RECONSTRUCTIESCHETS
STATION STAATSSPOOR E.O.
(UIT: HAAGSE STEDEBOUW)

het grondse Centraal Station volgens het plan van de Commissie Mouton.

AFBEELDING 4.21

DE ZEESTRAATFLAT (A.H.
WEGERIF, 1928), DIENDE
VANAF 1959 ALS MINISTERIE
VAN SOCIALE ZAKEN (UIT:
ARCHITECTUURGIDS DEN
HAAG)

Blijkens een tussenbalans van de regeringsstad, gepubliceerd in het kwartaaltijdschrift *'s-Gravenhage* in 1956, lag de prioriteit van de wederopbouw bij de woningbouw, wijkvoorzieningen en nuttige bedrijfsgebouwen. Voor de geschatte behoefte van 100.000m² voor de huisvesting der ministeries, moest de rijksoverheid zich maar behelpen met barakken en een sterk gefaseerde nieuwbouw, waarvan de globale locatie in of nabij de binnenstad wel vastlag.

AFBEELDING 4.22

NIET GEREALISEERD ONTWERP
VAN FRIEDHOFF VOOR EEN
NIEUW MINISTERIE VAN
FINANCIËN (UIT: 'S-
GRAVENHAGE)

Interessant zijn de plannen voor een nieuw ministeriegebouw voor Financiën aan het Korte Voorhout en de Prinsessegracht (afbeelding 4.22), deels ter plaatse van de geruïneerde Boskantkerk en Bethlehemziekenhuis, waarbij aanvankelijk ook nog plaats gevonden moest worden voor een nieuw ministerie van Justitie. Dit plan liet een veertien bouwlagen hoog middenblok zien in een

monumentaal-modernistische bouwtrant à la Friedhoffs belastingkantoor te Amsterdam (dat wel werd uitgevoerd).

Financiën kreeg pas in 1974, voor het eerst, een nieuw ministeriegebouw (naast de Koninklijke Schouwburg). Het langgerekte ministerie van glas en beton rondom een groene binnenhof was het laatste dat nog door een rijksbouwmeester werd ontworpen, maar het was een eenling.⁸⁶ (afbeelding 4.23). De kans om van Den Haag ooit weer een samenhangende regeringsstad te maken leek door de afwijzing van Dudoks herbouwplan voor het Bezuidenhout-Spuikwartier en de daarna gevolgde ‘oopenstapeling van stedenbouwkundige dwaasheden’ definitief gemist.⁸⁷ (afbeelding 4.24).

Des te hardnekkiger werd vastgehouden aan de voortzetting van het Binnenhof als nationale regeringszetel. Voor het parlement werden de historische vergaderruimten in de Balzaal van Willem V en de Statenzaal nog krapper omdat in 1956 het ledental grondwettelijk was verhoogd, van 100 naar 150 voor de Tweede Kamer en van 50 naar 75 voor de Eerste Kamer. Om de ruimte-nood voor de Tweede Kamer enigszins het hoofd te bieden werd in 1961-1962 de Kortenhorstvleugel aangebouwd aan de Hofplaats/Hofcingel (afbeelding 4.25), die naar de toen jubilerende kamervoorzitter was genoemd en door de RGD-architecten Mart Bolten en Hans de Lussanet de Sablonière ‘als een voortzetting van de oude architectuur’ was opgevat. Noch deze uitbreiding, noch de inwendig doorgevoerde modernisering en bodende soelaas, omdat intussen ook het aantal medewerkers voor fractieassistentie, administratie, beveiliging en voorlichting was gegroeid.

AFBEELDING 4.23

MINISTERIE VAN FINANCIËN
VAN JO VEGTER E.A.

(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 4.24

OORLOGSSCHADE AAN HET
KORTE VOORHOUT, MAART
1945 (UIT: 'S-GRAVENHAGE
1935-1945)

AFBEELDING 4.25

DE NIEUWE KORTENHORST-
VLEUGEL AAN DE HOFPLAATS
(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

In 1972-1973 had De Lussanet een nieuw, vierlaags kantoorgebouw in het complex ingepast (Binnenhof 5), met daarin o.a. een grote vergaderzaal, die naar kamergriffier Schepel werd genoemd, maar ook deze oplossing was ontoereikend.⁸⁸ Dit bracht vanaf de jaren zeventig een nieuwe reeks prijsvragen

⁸⁶ Ook werkten mee: Frank Sevenhuysen, Hans Franken en Mien Ruys; *Architect, de*, 1974, p. 45-47.

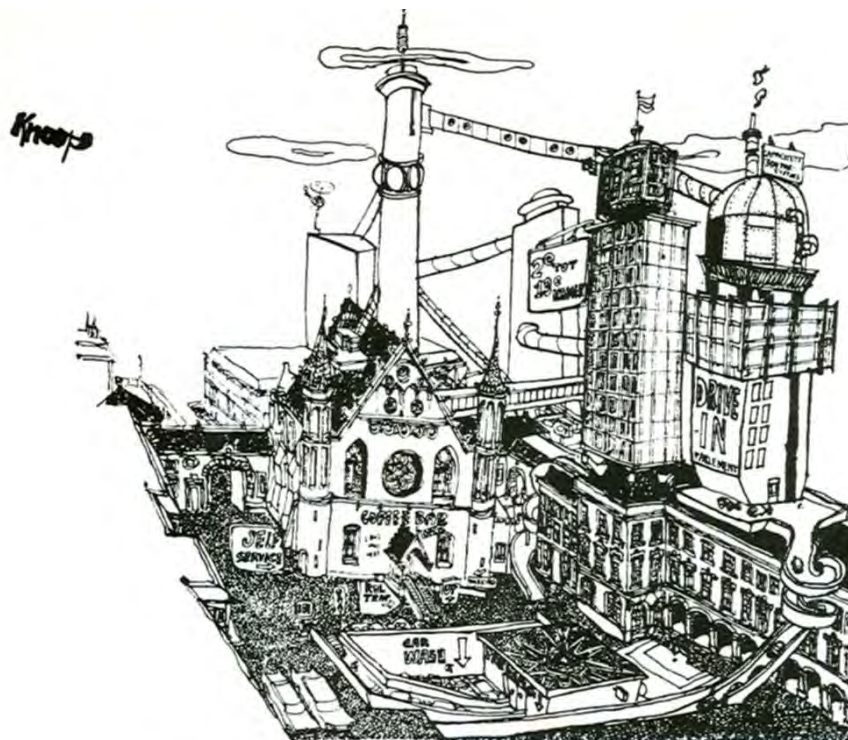
⁸⁷ Eden, A. (red.), *Rijksbuisvesting voor morgen*, 7, 's-Gravenhage, Den Haag 1997, p. 17.

⁸⁸ Maassen, H., Michels, T. & Rosa de Cavalho, G., *Duidelijke Democratie*, Den Haag 1996, p. 3-5, 24.

op gang voor een ruimere huisvesting van de Tweede Kamer onder de voorwaarde dat zij de monumentale locatie niet zou aantasten, maar die opgave bleek te zwaar.⁸⁹ (afbeelding 4.26)

AFBEELDING 4.26

HOOGTEGEVOELIGHEID VAN
HET BINNENHOFCOMPLEX
VOLGENS J.F. DE KNOOP (UIT:
DE VOLKSVERTEGENWOORDI-
GERS EN HET ARCHITECTEN-
VOLK)

...De Tweede Kamer moet blijven...

4.3 NIEUWE NAOORLOGSE MINISTERIES

STEDENBOUWKUNDIGE ASPECTEN

Dudok en Friedhoff behandelden de nieuwbouw van de ministeries in samenhang met de stedenbouwkundige wederopbouw van Den Haag, maar hun voorstellen kregen weerstand op twee fronten. Het voorstel voor een concentratie van ministeriegebouwen rondom een groot plein, als een modern-monumentale toevoeging aan de historische pleinenreeks werd door de regering afgewezen om financiële redenen en door de modernistische collega's om ideologische redenen, die tevens een zeker *jalousie de métier* moesten verhullen omdat de prestigieuze opdracht aan niet-Hagenaars was verstrekt. Al met al hadden de alternatieve plannen geen tastbare resultaten opgeleverd in de eerste twee decennia van wederopbouw. Zoals de regering meer oog had voor een snelle wederopbouw van bedrijfsleven, infrastructuur en volkshuisvesting dan voor een ordentelijke huisvesting van haar ambtenaren – overigens geheel in lijn met het vooroorlogse gebruik –, zo liet de gemeente na 1950 de rijkshuisvesting onderaan de prioriteitenlijst plaatsen.

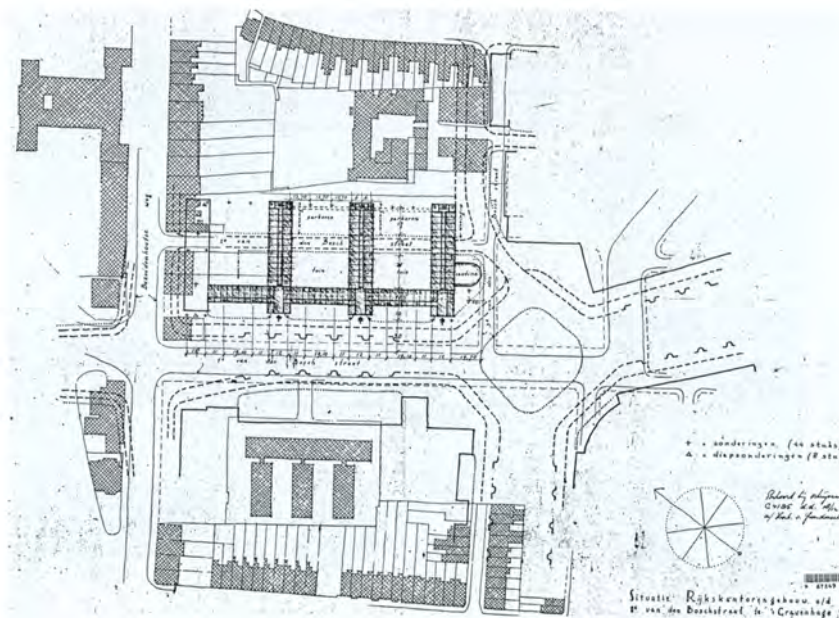
⁸⁹ Brouwers, R., *De volksvertegenwoordigers en het architectenvolk. Prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer – een wedstrijd die voortijdig eindigde*, 's-Gravenhage 1978.

Het enige dat overbleef, als het al tot permanente nieuwbouw kwam, was het 'vullen van gaten' en het stimuleren van particuliere kantorenbouw. Verder werd volstaan met semi-permanente barakken en gehuurde 'oudbouw'. Het landsbestuur was overal, maar grotendeels onzichtbaar in de stad aanwezig, afgezien van het Binnenhof, Plein, Kalvermarkt, Nieuwe Uitleg en Bezuidenhoutseweg. De vrees voor stedenbouwkundige 'verstrooiing' was bewaarheid en ging zelfs ver buiten Den Haag voort in de vorm van vele dependances en rijkskantoren. De fysieke spreiding der regeringsgebouwen is echter ook een weerspiegeling van de Nederlandse 'poldertraditie' van gedeelde macht (afbeelding 4.27 en 4.28).

Dislocatie werd indringend als een acuut probleem gesteld, helder geïllustreerd aan de hand van statistieken en een overzichtskaartje van de ruim dertig verschillende locaties waarover het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening in 1956 was verdeeld. Het probleem was niet nieuw, wel de schaal. De oplossing geschiedde slechts stap voor stap, of eigenlijk meer: drie plannen, twee afwijzingen en een deelproject voorwaarts. Strikt genomen werd er tot 1975 geen nieuw ministeriegebouw meer gerealiseerd in Den Haag. Wel kwam tussen 1952 en 1962 op de hoek van de verbrede 1ste Van den Boschstraat (Prins Clauslaan) en Bezuidenhoutseweg een groot complex tot stand dat als *rijkskantoor* was opgezet en gaandeweg de functie van ministerie kreeg door de toevoeging van een 'representatieve vleugel': het tegenwoordige ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (zie paragraaf 5.3) (afbeeldingen 4.29 en 4.30).

AFBEELDING 4.27
VERSPREIDE LOCATIES
LANDBOUW (UIT: 'S-
GRAVENHAGE)

AFBEELDING 4.28
NOODZAKELIJKE GRONDAAN-
KOPEN VOOR HET EERSTE
RIJKSKANTOOR
(UIT: BOUWHISTORISCHE
OPNAME KERNMINISTERIE VAN
LANDBOUW)

Dat hiervoor de weinige vooroorlogse panden die het bombardement hadden overleefd, moesten worden afgebroken, was geen bezwaar voor het wederopbouwoptimisme en het verlangen naar een nieuw begin van passende rijkshuisvesting, maar had wel geleid tot de gefaseerde uitvoering.

AFBEELDING 4.29

FRIEDHOFFS MINISTERIE VAN
LANDBOUW (UIT: TOONBEEL-
DEN)

AFBEELDING 4.30

EEN DER LNV-BARAKKEN AAN
DE BOORLAAN
(UIT: BOUW)

Landbouw kon hierheen verhuizen uit de vele verspreide kantoren en het barakkencomplex aan de Boorlaan op het Malieveld, maar moest de oudste vleugels afstaan aan de snel groeiende militaire afdeling van de Luchtmacht. Het omvangrijke rijkskantoor van negen vleugels rondom drie binnenplaatsen geeft, evenals het kort daarvoor voltooide Ministerie van OKW aan de Nieuwe Uitleg, uitdrukking aan Friedhoffs ideeën over de samenhang van stedenbouw, architectuur en beeldende kunst en over de rol van de rijksoverheid als ‘cultuurdrager’.

Elk project van ministeriële nieuwbouw was het resultaat van een moeizaam bevochten compromis tussen gemeente en rijk, die pas in de jaren tachtig door middel van grondruil begonnen samen te werken aan een samenhangend beleid. Poogden Dudok en Friedhoff nog duidelijk om de nieuwbouw, die naar de eisen des tijds grootschalig was, op harmonieuze wijze in te passen in het historisch stedelijk weefsel, afgestemd om het silhouet van Binnenhof en Plein en open vergezicht van Malieveld en Koekamp, vanaf de jaren zestig overheersende de autonomie van het gebouw en de nieuwe infrastructuur.

AFBEELDINGEN 4.31

BOVEN: INTERIEUR FINANCIËN.
SCULPTUREN IN HAL, DOOR-
KIJK NAAR BINNENTUIN VAN
MIEN RUYS (UIT: SMAAK)
LINKS: STUDIESCHETS
FRIEDHOFF VOOR FINANCIËN
(UIT: FORUM)
RECHTS: NIEUWBOUW
FINANCIËN, JO VEGTER (UIT:
RGD-CATALOGUS)

Typerend voor deze omslag is de ‘brutalistische’ nieuwbouw voor het ministerie van Financiën aan het Korte Voorhout, dat weliswaar in hoogte nog rekening houdt met de historische ‘bovenmaat’ van het Binnenhof, maar niet in schaal en materiaalgebruik harmonieert met de omliggende bebouwing (afbeeldingen 4.31). De tegenoverliggende Amerikaanse ambassade, gebouwd in 1954-1959 naar modernistisch ontwerp van Marcel Breuer als compensatie voor de

verwoeste voorganger, had indertijd al veel kritiek ontlokt vanwege de gesloten natuurstenen gevels, maar was tenslotte toegestaan om de bevriende natie, die zo een groot aandeel had gehad in de bevrijding, niet voor het hoofd te stoten. Na deze acceptatie leek de weg vrij voor andere modernistische gebouwen binnen de singels, al zorgde de aanwijzing van het gebied rondom het Binnenhof als beschermd stadsgezicht in 1971 voor een strenger welstandstoezicht met name ten opzichte van hoogbouw in de binnenstad. Het Spuikwartier viel echter buiten de begrenzing. Juist de nadruk op representativiteit en waardigheid ondervond zware kritiek in de jaren zestig.

De overheid mocht zich niet langer hoog boven de burger stellen en zich verschansen in gesloten ambtenarenburchten, zij moest toegankelijk en dienstbaar zijn voor de gewone burger. Daarom waren volgens de toenmalige opvattingen transparante en voor verschillende gebruikers geschikte kantoorgebouwen te verkiezen. Nog voordat het begrip ‘marktconform’ in het rijkshuisvestingsdebat zou opduiken werd het principe van ‘multiverhuurbaarheid’ al toegepast. Dit betekende dat de rijksdiensten werden ondergebracht in huurpanden, hetzij in reeds bestaande, hetzij in nieuwe kantoren die door particuliere ondernemers – deels in overleg met de Rijksgebouwendienst – waren opgericht. Enkele rijkskantoren lagen enigszins geclusterd bij elkaar, maar van een samenhangend bouwbeleid was geen sprake. Integendeel, eind jaren zestig kwam een groot vertrekoverschot op gang van zowel bewoners als bedrijven, omdat het wederopbouwproces in de binnenstad stagneerde.

Zelfs ministeries begonnen de residentie te verlaten. Als eerste vertrok, in 1966, het ministerie van *Cultuur, Recreatie en Maatschappelijke Werk* om zich te vestigen in een hoge kantoorstoren bij een kruising van de Steenvoordelaan en de Sir Winston Churchilllaan te Rijswijk, met de prozaïsche naam Gebouw M (die later werd veranderd in Hoogvoorde). Kort daarop betrok het een tweede kantoorstoren nabij het nieuwe winkelcentrum In den Boogaard, Gebouw L. Beide kantoren waren via de innovatieve ‘jackblok-methode’ gebouwd, waarbij geprefabriceerde verdiepingen telkens omhoog werden gevijzeld. Deze methode was ook toegepast bij andere *rijkskantoren*, zoals de toren aan de Thorbeckelaan 30 en twee Transitoria (in Den Haag en Utrecht).⁹⁰ (afbeeldingen 4.32 t/m 4.34). Deze schijfkantoren en winkels waren ontworpen door J.A. Lucas en H.E. Niemeyer die mede betrokken waren bij het ambitieuze nieuwbouwplan van de EMS in het Spuikwartier.

Projectontwikkelaar Reinder Zwolsman had hierbij de Italiaanse architect Pier-Luigi Nervi in de arm genomen en een 140 m hoge toren als blikvanger geprojecteerd (afbeelding 4.35 en 4.36). Een dergelijke bouwhoogte was in Nederland ongekend, en met het oog op de historische Nieuwe Kerk van Pieter Noorwits ook ongewenst. Buurtbewoners verzetten zich tot aan de Kroon om het historisch stadsbeeld te verdedigen en zij wonnen het pleit. De EMS trok zich terug en in 1970 kocht het Rijk de grond aan en liet het plan aanpassen. Zodoende verrezen aan de (al lang gedempte) Schedeldoekshaven twee half zo hoge kantoorgebouwen voor de ‘tweelingministeries’ van *Justitie* en *Binnenlandse*

Gebouw M, Rijswijk, tijdens het vizieproces, ca. 1965, Bart Hofmeester (HBG Bouw en Vastgoed BV, Collectie J.A.A.M. Vallebragt)

AFBEELDING 4.32

GEBOUW M TE RIJSWIJK (UIT: JACKBLOK, EEN VERGETEN BOUWSYSTEEM)

AFBEELDING 4.33

KANTORENFLAT AAN DE THORBECKELAAN 30 TE DEN HAAG (UIT: OUDE PRACHT EN NIEUWE SNIT)

⁹⁰ Fabryck, De, Jackblok. Een vergeten systeem voor hoogbouw, Utrecht, november 2002.

Zaken naar ontwerp van Lucas & Niemeyer (1974-1978), volgens de jackblok-methode (afbeeldingen 4.37 en 4.38).

AFBEELDING 4.34

DE BOUW VAN HET TRANSITORIUM IN DRIE FASEN (UIT: JACKBLOK, EEN VERGETEN BOUWSYSTEEM)

Drie stadia van de vijzeling van het Transitorium, Den Haag, 1966-'67, Bart Hofmeester (HBG Bouw en Vastgoed BV, Collectie J.A.A.M. Vollebregt).

AFBEELDING 4.35

MAQUETTE MET NERVI-TOREN (UIT: DEN HAAG OP Z'N SMALST)

Dit bureau had ook het zogenaamde *Transitorium* (1967) ontworpen ter plaatse van het kort tevoren door brand verwoeste Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Muzenstraat.⁹¹ Geen gebouw drukt in naam en vorm beter de veranderde opvattingen omtrent de rijkshuisvesting uit: een 'doorgangskantoor' van beton en glas voor ministeries die tijdelijke huisvesting nodig hadden.

Van deze doorgangsgedachte was het slechts een kleine stap naar het concept van de 'gebundelde deconcentratie', die verhuizing van complete ministeries naar hoge confectiekantoren in naburige gemeenten inhield, zoals Rijswijk en Leidschendam. In het kader van het spreidingsbeleid werden bovendien enkele grote rijksdiensten en rijksbedrijven overgeplant naar ver van de Randstad gelegen steden, die behoefte hadden aan een 'werkgelegenheidsinjectie', zoals Leeuwarden, Groningen, Apeldoorn, Arnhem en Heerlen.

AFBEELDING 4.36

AANGEPAST PLAN LUCAS & NIEMEYER SPUIKWARTIER (UIT: DEN HAAG OP Z'N SMALST)

⁹¹ Beek, G. van & Mast, M. van der, Van ambachtelijk tot ambtelijk. Het Spuikwartier door de eeuwen heen, 's-Gravenhage 1978; Postmaa, C. en Versteeg, C. (eindred.), Den Haag op z'n smalst. De teloorgang van een hofstad, Den Haag 1979; Provoost (o.c. noot 79); De Fabryck (o.c. noot 90).

AFBEELDING 4.37

KALVERMARKT E.O.; LINKS
MINISTERIE VAN DEFENSIE;
RECHTS DE 'TWEELINGMINIS-
TERIES' (UIT: HAAGSE
STEDEBOUW)

In reactie op het eenzijdige nieuwe ruimtelijke orderingsbeleid waarbij een aantal gemeenten als 'groei-kernen' was aangewezen en voornamelijk voor een woonfunctie werd ontwikkeld, wist Zoetermeer ook enkele grote rijksinstellingen binnen haar grenzen te krijgen (bijvoorbeeld de Dienst Huisvesting in de Meerhorst, 1977).

Als voorlopig sluitstuk van de departementale uittocht verhuisde in 1984 het ministerie van *Onderwijs en Wetenschappen* naar een nieuw, speciaal voor dit doel ontworpen complex (Ph. Rosdorff) aan de Europalaan te Zoetermeer (terwijl de afdeling voor de studiefinanciering naar Groningen was verplaatst).⁹² Maar binnen twintig jaar bleek de vergaande spreiding een zo grote belemmering voor het noodzakelijk interdepartementaal en ministerieel overleg, dat nu alle 'moederministeries' weer terug zijn in Den Haag (zie 4.3).

ARCHITECTONISCHE ASPECTEN EN DE VERANDERENDE ROL VAN DE RIJKSGEBOUWENDIENST

De Rijksgebouwendienst (RGD) had sinds 1945 door de departementale onderbrenging bij *Wederopbouw* een stevige positie gekregen in de bouwwereld en in het rijkshuisvestingsbeleid, met inbegrip van de financiële verantwoordelijkheid voor huren, aankoop van terreinen en gebouwen, nieuwbouw, verbouwingen en eerste inrichtingen. Daarom werd in 1952 bij Koninklijk Besluit een nieuwe taakomschrijving vastgesteld en kreeg de RGD voor het eerst een eigen begroting.⁹³ De RGD werd de spin in het web van vrijwel alle rijksgebouwen, oud of nieuw, in eigendom of gehuurd (in 1972 betrof dit ruim 1600 huurpanden). Als afgeleide van het takenpakket voor de minister van

AFBEELDING 4.38

MINISTERIE VAN BINNENLAND-
SE ZAKEN, SCHEDELDOEK-
HAVEN (FOTO: M. KUIPERS,
2005)

⁹² Zie Fabryck, De, *Bouwhistorische opname Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen*, Utrecht 2002; RGD-catalogus via www.rgd.nl.

⁹³ Halm, J., 'Voorwoord', *Bouw* 1972, p. 1390 (n.a.v. vijftigjarige jubileum RGD).

Volkshuisvesting e.a. was de dienst belast met ‘de zorg voor de huisvesting van de Hoge Colleges van Staat, de departementen van algemeen bestuur en de daaronder ressorterende organen, bedrijven en diensten van het Rijk’.⁹⁴ Dit hield dus veel meer in dan het bouwen en onderhouden van ministeriegebouwen, wat het hoofdonderwerp is van dit rapport.

Zoals uit de voorgaande paragrafen blijkt, zijn slechts twee departementale uitbreidingen (Oorlog) en twee rijkskantoren (Marine en Landbouw/Luchtmacht) uit de wederopbouwperiode bewaard gebleven die van begin af aan waren bedoeld om een ministerie te huisvesten. Rijksbouwmeester Friedhoff, geassisteerd door Mart Bolten, speelde hierbij een essentiële rol, als ontwerper en regisseur. Hoewel elk van zijn drie naoorlogse ministeriegebouwen (Oorlog, OKW, Landbouw) op het eerste oog sterk van elkaar lijken te verschillen, mede vanwege de ‘contextuele’ positionering, bevatten zij ook grote overeenkomsten. Dit geldt met name voor de symmetrische aanleg met binnenhoven, het materiaalgebruik en de detaillering van de verkeersruimten, zoals de hallen, trappenhuisen en gangen. In Landbouw zijn bijvoorbeeld dezelfde decoratieve trappalen aanwezig als destijds in OKW. Voor de ministerskamers ontwierp hij zelf het meubilair, met inbegrip van het ‘zitje’ bij de open haard. Zij werden stevast centraal gesitueerd op de representatieve bel-etage, in aansluiting op de vooroorlogse gewoonte.

Friedhoff had zeer persoonlijke opvattingen over de kwaliteit van architectuur en van de positie van de overheid. Hij was belezen en bereisd, nam ter plaatse kennis van de nieuwe ontwikkelingen in Amerika, maar wilde toch een duidelijk Nederlands karakter behouden dat typerend was voor de nationale wederopbouw: ‘spaarzaamheid’ en ‘een zekere trotse representativiteit gekoppeld aan architectonische kwaliteit’. Bovendien wilde hij een samengaan van bouwkunst en beeldende kunst bevorderen door vooraanstaande kunstenaars in te schakelen voor de *decoratieve aankleding* van elk nieuw rijksgebouw. Ook de minister van OKW hechtte veel waarde aan culturele volksofvoeding en op 3 september 1951 besloot de ministerraad tot de *percentageregeling*, waarbij voortaan een klein percentage van de bouwsom (circa 1,5 %) aan kunstwerken bij belangrijke rijksgebouwen en scholen werd besteed.⁹⁵ Friedhoff lijkt hiermee bij het OKW-gebouw een primeur te hebben, maar bij nadere beschouwing heeft de maatregel meer weg van eerherstel van vooroorlogse gewoonten. Zo waren de beeldhouwers Joop van Lunteren en H.A. van den Eijnden al in 1918 bij de Landsgebouwendienst aangesteld geweest. De zuinige Van Lynden had hen echter ontslagen en een sterke versoering van het decoratie- en bouwprogramma doorgevoerd. Desondanks had Kees Bremer, mede verwijzend naar de voorbeeldige kunstenregeling van de gemeente Amsterdam en buitenlandse voorbeelden, juist in de crisistijd een groot aantal kunstenaars aangetrokken om van de verbouwing van de Hoge Raad een paradepaardje te maken van beeldende kunst en bouwkunst als symbool van een rechtvaardige en kunstminnende overheid. Het waren deels dezelfde kunstenaars die Friedhoff na de

⁹⁴ Moonen, A.J.E.V., ‘Taak, positie en organisatie van de Rijksgebouwendienst’, *Bouw* 1972, p. 1391-93.

⁹⁵ Peet & Steenmeijer (o.c. noot 3), p. 469; Jansen, W., *Kunstopdrachten van de Rijksgebouwendienst na 1945*, Rotterdam 1995, p. 13-16.

oorlog engageerde om de nieuwe ministeries en andere rijksgebouwen ‘aan te kleden’, zoals Nel Klaassen, Christiaan de Moor, Johan Polet, Albert Termote, Mari Andriessen, naast jongere talenten.

Hoe goed zijn pogingen ook bedoeld waren om de rijksarchitectuur een ‘waardig’ en ‘duurzaam’ karakter te geven, de modernisten en de pragmatisten huldigden andere opvattingen. Weliswaar bleef de percentageregeling in stand en werd deze zelfs door enkele gemeenten overgenomen voor gemeentelijke bouwprojecten, maar de toegepaste vormtaal veranderde radicaal. Friedhoffs voorkeur voor bakstenen gevels, gevuld met stalen taatsramen en andere elementen voor gemakkelijk onderhoud, werd door vakgenoten te traditioneel gevonden en riep grote tegenstand op vanwege het ‘autoritaire’ karakter. Naar de mening van de ambtenaren over hun werkruimten – die meestal positief was – werd zelden gevraagd. Evenals voor de oorlog hadden zij zich in de roerige wederopbouwtijd slechts te schikken in de van hoger hand genomen beslissingen omtrent de rijkshuisvesting.

Onbedoeld was Friedhoff een trendsetter geworden voor het fenomeen van de *rijkskantoorgebouwen*: huisvesting voor rijksinstellingen waarvan niet bij voorbaat vaststond welke dat waren. Dit maakte het lastiger om gebouwen met een eigen karakter te ontwerpen, maar bood ook de gelegenheid om opdrachten uit te besteden aan externe – veelal lokale – architectenbureaus die slechts aan specifieke programma’s van eisen omtrent volume, ruimtelijke organisatie en budget hoefden te voldoen. In Den Haag had Bolten zich nog intensief bemoeid met de vormgeving van het rijkskantoorgebouw aan de President Kennedylaan, waarvoor het bureau Blankevoort & De Vries was aangetrokken en Hans Reicher een sculptuur leverde (afbeelding 4.39). Wellicht hing dit samen met het feit dat de RGD zelf hierin werd ondergebracht, evenals voorzieningen voor een noodhospitaal. Vergeleken met het vooroorlogse gebouw voor de Octrooiraad aan het Willem Witsenplein van Robbers, dat met een verdieping was verhoogd, oogde dit complex met zijn blokvormige volumes en bakstenen gevels al wat minder besloten maar was het ook zuiniger in aanzien. De repeterende ramenstroken van kantoorruimten en de in kleine vierkante vensters onderverdeelde raampartijen voor de grote verkeersruimten alsmede de platte daken gaven het gebouw een zeker zakelijk karakter; de excentrische representatieve entree met stoep en luifel moest het pand nog enige voornaamheid verlenen.

Zelden kwam een nieuw ‘gebouw-op-maat’ voor het rijksbestuur tot stand en dan slechts bij hoge uitzondering een gebouw met enige allure. Dit betrof bijvoorbeeld het door Friedhoff ontworpen U-vormige rijkskantoorgebouw te Oostburg (1948-1953), waarin ondermeer een kantongerecht was ondergebracht (afbeelding 4.40). Het centraal opgezette frontblok was voorzien van een dubbele bordestrap en wapenstein en twee leeuwsculpturen en bevatte inwendig een sgraffito van Vrouwe Justitia, van de hand van Philip ten Klooster.⁹⁶

AFBEELDING 4.39

RGD-KANTOOR, PRES.

KENNEDYLAAN 7-21, DEN HAAG

(1955-1957) (UIT: MET HET

OOG OP DE OMGEVING)

⁹⁶ Hellenberg Hubar, B. en Leeuwen, W. van, ‘Luctor et Emergo, een voorzet voor het post-MIP aan de hand van twee bedreigde hoogtepunten uit het oeuvre van rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff’, *Bulletin KNOB* 1996 nr. 1, p. 24-33. De zijvleugels zijn inmiddels gesloopt en ook het interieur is gewijzigd.

AFBEELDING 4.40

OOSTBURG, VM. KANTONGE-
RECHT (1948-1953) IN VOLLE
GLORIE AAN HET LEDELPLEIN
(UIT: DE RIJKSBOUWMEES-
TERS)

Ten Klooster vervaardigde eveneens wapenstenen en sculpturen voor diverse rijkspolitiebureaus en voor het rijkskantoorgebouw van RGD-architect Casper Caspers aan de Rosegracht/Axelsestraat te Terneuzen (1959-1964), waarin o.a. de belastingdienst een vleugel in gebruik nam.⁹⁷ (afbeeldingen 4.41 en 4.42). Hoewel dit gebouw onder een andere Rijksbouwmeester was gerealiseerd, sloot het wel aan bij Friedhoffs ideeën over representativiteit en doelmatigheid bij de rijksgebouwen, maar ook dit is een uitzondering.

AFBEELDING 4.41

TERNEUZEN, RIJKSKANTOREN-
GEBOUW, ROSEGRACHT/
AXELSESTRAAT (1959-1964,
C.CASPERS) (UIT: RGD-
CATALOGUS)

AFBEELDING 4.42

TERNEUZEN, RIJKSKANTOREN-
GEBOUW, ROSEGRACHT/
AXELSESTRAAT (1959-1964,
C.CASPERS) (UIT: RGD-
CATALOGUS)

Het lijkt er namelijk op dat voor de meeste departementale 'buitenposten' naar behoefte kantoorruimten werden gehuurd in reeds bestaande (woon-/kantoor) panden dan wel in indifferente kantoorgebouwen die door vastgoedondernemers waren neergezet voor verhuur en die niet speciaal voor gebruik door de rijksoverheid bedoeld waren, of dat werd volstaan met noodgebouwen. Met de snelle groei van de rijkstaken en het ambtenarencorps was het in de praktijk

⁹⁷ Jansen (o.c. noot 95), p. 21, 29-31.

vrijwel ondoenlijk om voor de honderden vestigingen een centrale greep te houden op de vormgeving (nog afgezien van de problemen van materiaal-schaarste en beperkte budgetten) en om alle gebouwen door het bureau van de Rijksbouwmeester te laten ontwerpen.

In 1957 had Friedhoffs pensionering de weg vrijgemaakt om de functie van de Rijksbouwmeester structureel te veranderen. Deze werd ‘van uitvoerend architect tot coördinator van grote architectonische projecten, tot adviseur met betrekking tot architectonische ontwerpen en tot stimulator van de bouwkunst’ en kwam rechtstreeks onder verantwoordelijkheid van de Directeur-Generaal te staan als een zelfstandig staffunctionaris.⁹⁸ Als eerste werd in deze nieuwe positie ir. Jo Vegter benoemd (1957-1971), die daarnaast zijn particuliere bureau in Leeuwarden kon aanhouden. Dat was mede mogelijk omdat de hoofddirectie werd opgesplitst en veel taken werden overgeheveld naar regionale directies in den lande. Bovendien kreeg hij assistentie van ir. Frank Sevenhuijsen en andere RGD-architecten. Een andere taakverlichting ontstond doordat de PTT in de jaren vijftig een groot deel van de huisvestingstaak in eigen hand mocht nemen en in 1961 de rijksuniversiteiten en de rijkshogescholen een eigen rechtspersoonlijkheid verkregen en daarmee gerechtigd waren een eigen huisvestingsbeleid te voeren.⁹⁹

Vegter had, met ir. J.F. Berghoef, de Raadhuisprijsvraag van Amsterdam gewonnen (in 1939) en in 1955 als particulier architect voor de RGD het Gelders Provinciehuis te Arnhem ontworpen. Evenals Friedhoff hechtte Vegter veel waarde aan decoratieve aankleding en representativiteit, maar in tegenstelling tot zijn voorganger stond hij meer open voor modernistische ideeën, zoals het openlijk tonen van beton, het gebruik van grote glasoppervlakken en van prefabelementen. De RGD werd vooral opdrachtgever aan derden: meer dan de helft van de nieuwbouwontwerpen werd uitbesteed, met name voor de grote gebouwen. Van de nood was een deugd gemaakt, althans beleid. Het creëren van efficiënte vierkante meters werd belangrijker dan representatieve architectuur. Uitwendig heerste grote uniformiteit tussen sokkel en – soms iets teruggelegde – toplaag, inwendig onderscheidde alleen de hal en enkele vergaderzalen zich van de sobere werkvertrekken, die door verplaatsbare tussenwanden in grootte konden variëren. Samen met de gewoonte om steeds meer ‘marktconforme’ huurpanden te betrekken, verloren de rijksgebouwen in de loop van de jaren zestig geleidelijk een eigen signatuur. Slechts door logo’s en opschriften – en soms de toegepaste kunst – liet het ene rijkskantoor zich van het andere particuliere kantoor onderscheiden. Een voorbeeld hiervan is het rijkskantoor aan de Pels Rijckenstraat 1 te Arnhem van het lokale bureau Nap & van Ede (dat onlangs is gerenoveerd) (afbeeldingen 4.43).

⁹⁸ Overigens kon Friedhoff na zijn pensioen het werk aan het ministerie van Landbouw als particulier architect voortzetten; hiertoe had hij zich geassocieerd met C. van Heerden; Bervoets, *Het rijk onder dak*, Den Haag 1997, p. 13; Peet & Steenmeijer (o.c. noot 3), p. 575-586; Halm (o.c. noot 93).

⁹⁹ Moonen (o.c. noot 94), p. 1392.

AFBEELDINGEN 4.43

LINKS: ARNHEM, RIJKSKANTOOR, C. NAP & G.J.P. VAN EDE, 1965
 RECHTS: INTERIEUR MET SGRAFFITO 'CHAOS, WATER, LUCHT', DICK ZWIER (UIT: RGD-CATALOGUS)

De rijkskantorenbouw was massaproductie geworden, in samenhang met de sterke groei van het rijksoverheidapparaat, zowel van personeel als van materieel: stap voor stap deed de kantoorautomatisering haar intrede. Deze groei speelde zich echter vooral na 1965 af. Kenmerkend voor deze veranderingen zijn de al genoemde 'jackblok'-kantoren, de vele belastingkantoren en het door bureau Kuiper, Gouwetero, de Ranitz & Bleeker ontworpen kantoor voor Rijkswaterstaat (1964-1970) aan de Koningskade 4 naast het Provinciehuis in de vroegere Diergaard (dat onlangs grondig is gerenoveerd om het 'sickbuildingsyndroom' te pareren).

4.4 RECENTE ONTWIKKELINGEN IN DE HUISVESTING VAN HET LANDSBESTUUR

Het door de Haagsche Courant uitgegeven bundeltje *Den Haag op z'n smalst* toonde hoe breed *de teloorgang van de hofstad* zich toen (1979) manifesteerde. Bij deze aanklacht werd overigens niet opgemerkt dat Den Haag feitelijk al sinds de bevrijding geen hofstad meer was in de ware zin des woords: koningin Wilhelmina prefereerde het Loo bij Apeldoorn en koningin Juliana paleis Soestdijk als koninklijk woonverblijf; het paleis aan het Lange Voorhout fungeerde min of meer als Haags pied-à-terre. Eerst koningin Beatrix herstelde de residentiële functie van Den Haag door in het Huis ten Bosch te gaan wonen en het daartoe (na een brand) gerestaureerde Paleis Noordeinde tot 'werkpaleis' te bestemmen.

Gelijktijdig keerden de kansen voor de binnenstad door het aantreden van enkele bevlogen gemeentelijke politici, door wier toedoen *Den Haag in vorm* werd gebracht. Het begon met de nieuwbouw voor het Haags Stadhuis (1986-1995), in combinatie met de gemeentelijke bibliotheek, op de hoek van Spui en Kalvermarkt, vervolgde met het *Forumplan* van Carel Weeber, waarbij o.a. Jan Hoogstad de opdracht kreeg om naast het spoor een nieuw *Ministerie voor Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubygiëne* (1985-1992) te bouwen. Eindelijk werden de hiervoor al zo lang gereserveerde rijkskavels bij de Bezuidenhoutseweg bebouwd met twee nieuwe ministeries – voor *Buitenlandse Zaken* (1979-1987, D.C. Apon) en *Sociale Zaken en Werkgelegenheid* (1980-1990, H. Hertzberger). Het was de bedoeling dat het Landbouwministerie van Friedhoff zou worden afgebroken om plaats te maken voor meer transparante en eigentijdse rijkskantoren.

Langdurig was het zogenaamde LaVi-kavel hiervoor vrij gehouden, maar uiteindelijk bleef het ministerie waar het was en nam de invulling een heel

andere wending door een betere samenwerking tussen rijk en gemeente en een hoog ambitieniveau voor de vormgeving van de stedenbouw en architectuur.

De zelfbewuste grootstedelijke vernieuwing vond haar voorlopige bekroning in het masterplan *De Resident* van de Luxemburgse architect Rob Krier voor de bebouwing van het gebied tussen Fluwelen Burgwal en Rijnstraat (afbeeldingen 4.44 en 4.45). Het is tekenend voor de veranderde tijdgeest dat voornamelijk buitenlandse architecten zijn uitgenodigd om invulling te geven aan de locatie waar Dudok zijn Plein 1945 had geprojecteerd en dat zij dit doen door middel van extreem hoge gebouwen, die door middel van een leaseconstructie met particuliere beleggers tot stand zijn gekomen. In het huidige tijdsgewricht van neoliberalisme en postmodernisme lijken hoogbouw en vormwil meer dan welkom – zelfs als zij optisch binnendringen in het beschermde stadsgezicht rondom het Binnenhof. Krier noemde zijn door hoge torens omsloten voetgangersgebied het Muzenplein en bouwde zelf de Muzentoren, met geïntegreerde tramtunnel. Cesar Pelli voegde de Zürichtoren toe, bekroond door een koepeldak. ‘Disney’ architect Michael Graves transformeerde samen met Gary Lopera het Transitorium tot de bakstenen supertoren Castalia met twee steile puntaken, waar nu het *Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport* onderdak heeft gevonden. Boven alles uit torent echter de 145 meter hoge Hoftoren van het Engels-Amerikaanse bureau Kohn-Pedersen-Fox, waar sinds 2003 het *Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap* zetelt – terug uit Rijswijk en Zoetermeer.¹⁰⁰

AFBEELDING 4.44

PLAN-RESIDENT VAN ROB
KRIER (UIT: STADSBOUW-
KUNST)

AFBEELDING 4.45

TWEDE KAMERCOMPLEX (UIT:
DUIDELIJKE DEMOCRATIE)

¹⁰⁰ Zie Eden (o.c. 87); Freijser, V. (red.), *Stad in Vorm. De vernieuwing van den Haag 1985-2000*, Rotterdam 2000; Rossem, V. van, *Stadsbouwkunst: de stedelijke ruimte als architectonische opgave. Rob Krier in Den Haag: De Resident*, Rotterdam 1996; Groenendijk, P., *De Hoftoren, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*, Rotterdam 2004.

AFBEELDING 4.46
NIEUWE SCHEPELHAL (UIT:
NIEUWBOUW TWEDE KAMER)

AFBEELDING 4.47
NIEUWE SITUATIE VAN DE
HOGE RAAD (FOTO: M.
KUIPERS, 2005)

Nieuwe sloop- en bouwplannen staan op stapel voor nog meer kantoren, waarvoor ondermeer Carel Weebers woongebouw 'de Zwarte Madonna' zou moeten verdwijnen, maar vanwege lopende bezwaarprocedures is uitvoering uitgesteld.

Onmiskenbaar heeft de wederopbouw van Den Haag als regeringszetel geresulteerd in een grootscheepse metamorfose van het Spuikwartier, waarvan het einde nog niet in zicht is (afbeeldingen 4.46 t/m 4.48).

Voor de al zo lang verbeide uitbreiding van de Tweede Kamer, die na diverse prijsvragen eindelijk tot stand kwam in 1981-1991 naar het ingenieuze ontwerp van Pi de Bruijn, werd zonder veel omhaal het gebouw van de Hoge Raad gesloopt en vervangen door een transparante entree naar het nieuwe parlamentsgebouw. Deze oplossing was gekozen omdat de aanvankelijk voorgestelde perstoren aan de Hofcingel te hoog werd geacht ten opzichte van het historische Binnenhofsilhouet en ruimtelijke compensatie nodig was voor een lager uitgevoerde toren.

Hoeveel moeite Bremer zich ook had getroost om van het *Hoge Raadsgebouw* een monumentaal, respect afdwingend *Gesamtkunstwerk* te maken vol symboliek van wijze onafhankelijke rechtspraak, het heeft in artistiek opzicht weinig waardering gekregen. Het odium dat De Stuers op Roses schepping had gestapeld, kleeft nog aan Bremers herschepping; de monumentale kunsttoepassing in het interieur voldeed niet aan de destijds heersende en sterk door het modernisme bepaalde smaak. Slechts een enkeling pleitte voor behoud van het niet-beschermd monument.¹⁰¹ Wel bleven, geheel uit hun architectonische en programmatische context gerukt, de zes beelden bewaard van de rechtsgeleerden – die op lage sokkels zijn geplaatst voor de nieuwbouw van P.K.A. Pennink aan de Kazernestraat (achter het huis Huguëtan), in drie paren met de gezichten naar elkaar toegewend – en van Holsts figuren der wetgevers, die met de vergulde inscriptie van Hugo de Groot's vermaan in de Schepelhal van het nieuwe Tweede Kamergebouw staat opgesteld naar een ontwerp van Lex Wegchelaar.¹⁰²

Nadat in april 1965 het kabinet-Marijnen was vervangen door het kabinet-Cals, met de gelijktijdige invoering van een Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, zijn in de daarna volgende veertig jaar ministeries nog veelvuldig van naam, omvang en plaats veranderd. Hierbij zijn soms ook eerdere, speciaal voor dat doel opgerichte bestuursgebouwen afgebroken. Dit betreft onder andere de door De Stuers zo verfoeide vleugel van 'Finantiën' op de hoek van Kneuterdijk en Parkstraat, die in 1980 plaats moest maken voor de nieuwbouw voor de Raad van State naar ontwerp van C. Wegener Sleswijk. Friedhoffs OKW-gebouw aan de Nieuwe Uitleg werd in 1996 rücksichtslos gesloopt en vervangen door een historiserend kantorencomplex dat nu door de Transportafdeling van *Verkeer en Waterstaat* wordt gehuurd.

¹⁰¹ Heuvel, W.J. van, 'Wordt de Hoge Raad in een beschermd Haags stadsgezicht opnieuw gesloopt?', *Polytechnisch Tijdschrift* 1981 nr. 12, p. 608-610.

¹⁰² Rutten, J., *Nieuwbouw Tweede Kamer*, Rotterdam [1992], p. 19; Cate, G. ten, 'Uitbreiding voor Hoge Raad rehabiliteert deel Haagse binnenstad', *Bouw* 1990 nr. 4, p. 31-33.

AFBEELDING 4.48
NIEUWBOUW VAN DE
ARTILLERIE I.P.V. OKW (UIT:
STAD IN VORM)

Het volgende overzicht laat de verschillende hoofdadressen van 1965 en 2005 zien:

Ministerie	1965	2005
Algemene Zaken	Plein 1813 nr. 4	Binnenhof 20
Binnenlandse zaken	Binnenhof 19	Schedeldoekshaven 200
Buitenlandse Zaken	Plein 23	Bezuidenhoutseweg 67
Defensie	Plein 4	Plein 4
Economische Zaken	Bezuidenhoutseweg 30	Bezuidenhoutseweg 30
Financiën	Kneuterdijk 20-22/Parkstraat	Korte Voorhout 7
Justitie	Plein 2	Schedeldoekshaven 100
Landbouw en Visserij	Bezuidenhoutseweg 73	Bezuidenhoutseweg 73
Maatschappelijk Werk	Binnenhof 7	Parnassusplein 5 (Volksgezondheid, Welzijn en Sport)
Onderwijs, Kunsten & Wetenschappen	Nieuwe Uitleg 1	Rijnstraat 50 (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap)
Sociale Zaken en Volksgezondheid	Zeestraat 73	A. van Hannoverst. 4 (SZ Werkgelegenheid)
Verkeer en Waterstaat	Binnenhof 20	Plesmanweg 7
Volkshuisvesting en Bouwnijverheid	Van Alkemadeaan	Rijnstraat 8 (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer)

Het nieuwe élan van de jaren tachtig en negentig dat zowel de gemeente als het bureau van de Rijksbouwmeester doorstroomde – deels gesteund door de hoogconjunctuur rond 1990 – vertaalde zich nadrukkelijk in nieuwbouw, ontworpen door gerenommeerde architecten. Hierbij speelde, behalve de wethouders, ook Kees Rijnboutt een belangrijke bemiddelende rol, eerst als

stadsarchitect en vervolgens als Rijksbouwmeester. Rondom het Muzenplein is alsnog een nieuw regeringscentrum aan de stad toegevoegd. Het heeft een andere en veel hogere gedaante dan Dudok in zijn herbouwplan had voorgesteld en visueel concurreert het wel degelijk met de historische Binnenhofbebouwing (afbeelding 4.49). Toch heeft de Hoftoren al de Hoogbouwprijs 2004 gekregen en lijkt Castalia het nieuwe beeldmerk van de stad te worden. Dat is gekozen voor hoogbouw houdt niet alleen verband met de enorme stijging van de grondprijzen, maar ook met de opvatting dat hoge gebouwen als eigentijds en grootstedelijk worden beschouwd. Met deze nieuwe symbolen kon het dorp dat nooit stad mocht zijn zich eindelijk van zijn frustratie verlossen: Den Haag presenteert zich nu als een moderne regeringsstad van internationale allure. Na zestig jaar is Dudoks oproep aan Den Haag om als 's lands Residentie en diplomatiek centrum 'hooger eezucht' te koesteren wel heel letterlijk genomen.

AFBEELDING 4.49

BINNENHOFCOMPLEX,
WAARBOVEN HOFTOREN EN
CASTALIA-TORENS UITSTEKEN
(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

Hoofdstuk 5 Ministeries uit de wederopbouwperiode geportretteerd

5.1 MINISTERIE VAN OORLOG (THANS DEFENSIE)

Na een korte episode tijdens de Bataafse Republiek (1798-1802), zetelt de Minister van Oorlog (Defensie) sinds 1820 met een deel van het personeel in het voormalige Logement van Rotterdam aan Plein nr. 4. Dit representatieve classicistische pand met zandstenen gevel is in oorsprong gebouwd in 1743-46 (naar ontwerp van Adriaan Moens) en tot 1795 in gebruik gebleven bij de afgevaardigden van Rotterdam. Het gebeeldhouwde stadswapen boven de entree en het gepolychromeerde stadswapen boven de doorgang in de middengang op de parterre herinneren nog aan de oorspronkelijke opdrachtgever.¹⁰³ Voor de nieuwe functie werd het pand herhaaldelijk uitgebreid in verband met de gestaag groeiende omvang van personeel en materieel, archief- en bibliotheekstukken. Zo heeft in de beginperiode ook de Topografische Inrichting rechtstreeks onderdak gehad bij het ministerie.

In aanvulling op deze hoofdzetel heeft het ministerie in de loop der decennia tientallen panden als kantoorruimte gehuurd, verspreid over Den Haag. Van de vroege uitbreidingen op het achterterrein zijn sommige door latere wijzigingen alweer verdwenen, zoals het machinegebouw (W.N. Rose, 1862) en het bijgebouw voor de berging van de lithografische stenen, bureaus voor de Generale Staf en Permanente Militaire Spoorwegcommissie (D.E.C. Knuttel, 1902-1904), die beide Kalvermarkt 20 als adres hadden. Wel is Roses langgerekte, wit gepleisterde pand voor het Topografisch Bureau (N) en het Rijksmagazijn voor Geneesmiddelen (Z) in de vroegere tuin bewaard gebleven, zij het in gewijzigde vorm (thans bekend als B-gebouw, 1862).

De vestiging van een ministerie temidden van de dicht op elkaar gepakte bebouwing was herhaaldelijk als risicovol bestempeld, juist met het oog op brandgevaar (men had o.a. kolengestookte kachels, door gas aangedreven motoren voor de snelperserij en tot de gemeentelijke elektrificatie in 1904 gasverlichting). Bovendien moest voor vrijwel elke uitbreiding een particulier perceel met opstal aangekocht worden en telkens bleek financiering een probleem, zoal niet voor de aankoop dan wel voor de nieuwbouw. De nabijheid van het Binnenhof en de voorname huisvesting in een achttiende-eeuws Logement hield het ministerie echter stevig aan het Plein verankerd, zodat met deeloplossingen van de groeiende ruimtenood werd volstaan: kleinere en grotere uitbreidingen en dislocatie van dependances.

In 1910 is het complex aan de Pleinzijde uitgebreid met een vier traveeën brede vleugel (ten koste van het 'logement van Stanislas' op nr. 5 en inwendig verheeld met nr. 4, waardoor het geheel nu als A-gebouw bekend staat).

¹⁰³ Basis voor dit portret is Schoenmaker & Peucker, P. (o.c. noot 6) en een werkbezoek.

Knuttel liet de voorgevel geheel bij de stijl van het rechterbuurpand aansluiten en een gebeeldhouwd wapen van Nederland (gekroond en gedragen door twee krijgshaftige leeuwen) aanbrengen boven de risaliet door Jean Elsen.¹⁰⁴

Aan de linkerkant is een brandgang aangelegd met sierlijk gesmeed hek, voorzien van het ministeriemonogram MvO. Achter de historiserende gevel gaan betonnen vloeren schuil.

Deze vorm van brandpreventie bleek terecht toegepast. In 1912 werd de voormalige stenenbergplaats aan de oostzijde van het binnenterrein door brand verwoest. Of deze brand direct heeft geleid tot de verplaatsing van de Topografische Inrichting naar de Prinsessegracht (waarvoor de fabrieksuitbreiding achter Pieter Posts Kanongietery in 1916 plaats zou maken), dient nog nader te worden onderzocht, maar het is wel aannemelijk.

In 1899 was al een groot terrein tussen de Bagijnestraat en Schapensteeg onteigend – via een aparte wet, de Woningwet bestond nog niet – voor een nieuwe uitbreiding van het ministerie, maar dertig jaar lang werd financiering daarvoor geweigerd. De geplande tracéverbreding aan de Kalvermarkt, die in aansluiting op de al gerealiseerde doorbraak van de Grote Marktstraat voor een grootstedelijke oost-westtraverse moest zorgen, leek een goede gelegenheid te bieden om eindelijk een omvangrijke nieuwbouw voor Oorlog te realiseren doch werd pas serieus door de toenemende oorlogsdreiging. In 1939 leverde rijksbouwkundige Hayo Hoekstra het ontwerp voor een kloek, viervleugelig gebouw (als het ware van twee gekoppelde T-structuren) rondom een lighthof, dat ruim vijf bouwlagen hoog zou worden onder een langgerekte dwarskap en een kleine, vrijstaande dienstwoning aan het eind van de dwarssteeg. Het gebouw, van een sobere baksteenarchitectuur, had al de nieuwe maat, hoogte en rooilijn van het geprojecteerde tracé, maar in werkelijkheid nog niet de ruimte, omdat hiervoor eerst de beide panden op nr. 20 moesten wijken. Daarom diende het werk gefaseerd te worden uitgevoerd. De bouwopdracht was nog maar net verstrekt aan de Bataafsche Aannemingsmaatschappij (11 maart 1940) toen Nederland in mei 1940 door de Duitse troepen werd aangevallen en vervolgens het ministeriegebouw aan het Plein werd gevorderd voor de onderbrenging van generaal F. Christiansen en zijn staf.

Desondanks werd, opmerkelijk genoeg, in het eerste bezettingsjaar nog voortgewerkt aan Hoekstra's uitbreiding, maar in 1941 was verder bouwen praktisch en economisch onuitvoerbaar geworden, zodat slechts een L-vormig volume met blinde muur voltooid werd. Wel werden nog op last van de bezetter een grote betonnen schuilkelder op de binnenplaats aangelegd (in plaats van de primitieve Nederlandse schuilplaats) en een verbindingsvleugel tussen het A- en B-gebouw.¹⁰⁵

In mei 1942 besloot Christiansen om het Duitse militaire commando naar Hilversum te verplaatsen, verder van de Noordzeekust vandaan (waar toen een begin werd gemaakt met de omvorming tot permanente verdedigingslinie). Bij hun vertrek namen de Duitsers, in strijd met het oorlogsrecht, de kunstwerken en inventarisstukken mee. Het onttakelde ministeriegebouw werd weer voor

¹⁰⁴ Koopmans (o.c. noot 28) p. 110.

¹⁰⁵ De bunker is in 1946 opgeruimd; de verbindingsvleugel is in 1995 vervangen. Overigens werden ook voor Seyss-Inquart verschillende bunkers gebouwd, een achter zijn bureau op Plein 23 en een bij zijn villa op Clingendael.

Nederlandse bestuurstaken bestemd, zoals een onderdeel van de Dienst voor Voedselvoorziening in oorlogstijd.¹⁰⁶ Grote bouwkundige wijzigingen bracht deze herbezetting niet met zich mee.

Na de bevrijding verdween Hoekstra's bouwplan voorgoed van tafel. Eerst achtte Financiën het bezwaarlijk om bruikbare panden af te breken in een gehavende stad, zeker nu Marine weer een apart ministerie was en terugging naar Lange Voorhout 7. Daarna was het nodig om de uitbreiding aan te passen aan Dudoks wederopbouwplan, met name zijn voorstel voor Plein 1945, dat gedeeltelijk op de toch al grotendeels braak liggende Kalvermarkterreinen was geprojecteerd. De eerste naoorlogse uitbreiding betrof dan ook een verhoging van het B-gebouw (1951-1952) met een zolderverdieping voor kantine, met een terras aan de zuidzijde (afbeelding 5.1A en 5.1B). Hoekstra's opvolger G.W. Friedhoff had de eetzaal langs beide lange zijden voorzien van een reeks gemetselde dwarspoortjes (nog aanwezig) en overhuifd met een gedrukt tongewelf met lichtkap; op de vloer lag parket in visgraatmotief. Aan de korte zijde bevonden zich muurschilderingen van Ronald Frijling, waaronder een van Icarus' greep naar het geluk (oostzijde, 1953).

In 1953 werd wel toestemming verleend voor sloop en nieuwbouw ter plaatse van het vroegere machinegebouw en het drukkerijgebouw. Samen met zijn assistent Mart Bolten ontwierp Friedhoff een geheel nieuwe rechtervleugel in aansluiting op Hoekstra's overgebleven volume, waardoor een lichte knik in de rooilijn het verschil markeert. Voor de nieuwbouw is gebruik gemaakt van een bakstenen gevelbekleding rondom een betonskelet, waarin diepliggende stalen ramen zijn geplaatst met een 6- of 9-ruitsonderverdeling en deels naar binnen klapbare bovenlichten. De sokkelbekleding – natuursteen of daarop lijkend beton – is gebouchardeerd; de linkerzij-ingang met poort heeft een fraai uitgevoerd hekwerk met scherpe punten ter afwering en natuurstenen kogels als schampmiddelen. Friedhoff heeft via deze en andere architectonische middelen gestreefd naar meer allure dan Hoekstra, o.a. door toepassing van symmetrie en een monumentale, centraal gesitueerde entreepartij in een risaliet. De driezijdige uitbouw met stoep heeft drie getoogde poorten, bekroond door gebeeldhouwde sluitstenen. Deze bevatten tamelijk vlak gehouden reliëfbustes van de oudste Oranje-stadhouders: Willem de Zwijger in het midden (L. Blom), Frederik Hendrik links (Bram Roth) en Maurits rechts (Cathinka Schouten-van Rood). Boven de omlijste entrees in de uiterste traveeën (waarvan de rechter in oorsprong naar de conciërgewoning leidde) bevinden zich de reliëfs van respectievelijk stadhouder-koning Willem III (C.B. Ducro-Kruyer) en stadhouder Willem II (Gerarda Rueter). Verder zijn reliëfsteden aangebracht met oogstvoorstellingen van zonnebloemen, maïs en palmbomen (mogelijk een verwijzing naar Nederlands-Indië) en graan (alle door Gerard Remmen). De ware blikvangers zijn echter de meer dan manshoge personificaties van de Waakzaamheid (man met hond; Hans Reicher), Vrede (vrouw met duif; Dirk Bus), Oorlog (krijgsman met zwaard; Dirk Bus) en Bescherming (vrouw met kind; Hans Reicher), staande op zeskantige betonnen pylonen, die tot de

AFBEELDING 5.1A

TOPOGRAFISCHE INRICHTING
(MET OPBOUW VAN FRIEDHOFF)
(UIT: PLEIN 4)

AFBEELDING 5.1B

INTERIEUR CANTINE IN 1954
(UIT: PLEIN 4)

¹⁰⁶ Schoenmaker & Peucker (o.c. noot 6), p. 106.

tweede verdieping reiken. Ook de beelden zijn uitgevoerd in beton (afbeeldingen 5.2A en 5.2B).

AFBEELDING 5.2A

MINISTERIE VAN OORLOG AAN
KALVERMARKT MET NIEUWE
ENTREEPARTIJ (UIT: PLEIN 4)

AFBEELDING 5.2B

BEELDEN VAN A-GEBOUW
(UIT: PLEIN 4)

AFBEELDING 5.3A

BINNENPLAATS BIJ C-GEBOUW
(FOTO: M. KUIPERS)

De opvallende middenpartij wordt bekroond door het – herplaatste – wapenschild van Holland met vergulde wapenspreuk VIGILATE DEO CONFIDENTES, dat oorspronkelijk de Kanongieterij had gesierd.¹⁰⁷ Direct hieronder bevindt zich een natuurstenen fries boven een reeks van acht ronde ramen. De Wilhelmusregel ‘MIJN SCHILT ENDE BETROUWEN SIJT GHIJ O GOD MIJN HEER’ is met vergulde letters in het fries gehouwen naar typografie van S.L. Hartz. Ook de decoratieve schoorstenen zijn een verwijzing naar het weggevaagde Post-monument.

Deze nieuwe vleugel, waaraan achter nr. 34-36 een souterrain was toegevoegd vormt tezamen met het Hoekstra-volume het tegenwoordige C-gebouw en het werd aansluitend aan de westzijde door dezelfde architecten uitgebreid met een carrévormig bouwwerk (D, nr. 30), dat tot aan de Bagijnestraat (nr. 40) doorloopt.

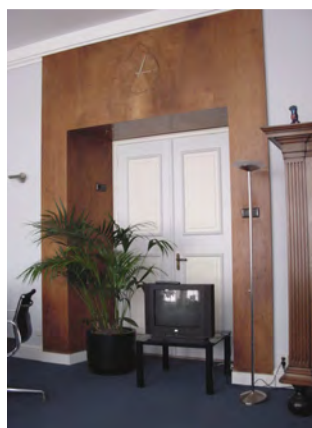
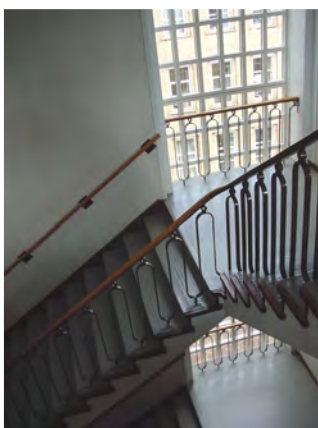
Aan deze eindelijk weer bebouwde steeg kwam een zij-ingang, waarin de gebeeldhouwde omlijsting van de Kanongieterij is herplaatst. Deze heeft de typische oorlogsattributen van de zeventiende eeuw, met muziekinstrumenten op de pilasters en kanonnen in de zwikken. Bij deze herplaatsing waren eigendom en functionele relatie belangrijker dan behoud op de oorspronkelijke locatie. Friedhoff had dit poortje, evenals andere fragmenten, liever in zijn nieuwe OKW-ministerie willen opnemen, maar heeft bij de nieuwe ministerievleugel voor Oorlog een ook in architectonisch opzicht passende oplossing gevonden. Bij wijze van compromis wist hij tevens te bereiken dat

¹⁰⁷ Volgens Triesscheijn (o.c. noot 28), p. 5, waren de wapenschilden door het bombardement te ernstig beschadigd om volledige herplaatsing te kunnen uitvoeren, maar dat gold niet voor de tympanafragmenten.

1,5 % van de bouwsom aan de ‘decoratieve aankleding’ kon worden besteed teneinde de nieuwe rijksgebouwen van Oorlog – zij ogen ondanks de verbindende luchtbruggen als zelfstandige gebouwen – zich direct als waardige ministeriële huisvesting zouden presenteren (afbeelding 5.3A t/m 5.3C).

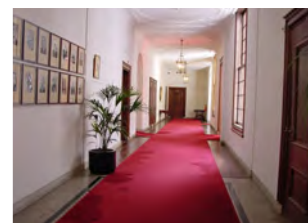
Ook het interieur moest volgens Friedhoff en Bolten een waardig karakter uitstralen. Achter de entree is een opvallende wenteltrap gesitueerd, die aan de achterzijde buiten de rooilijn uitsteekt en verlicht wordt via gekleurd glas-inlood in gemetselde traceringen. Op de eerste verdieping werden aan de straatzijde de representatieve vertrekken ingericht – de middelste boven de hoofdentree als ministerskamer, met natuurstenen vloeren, houten betimmering, omlijste deuren, open haard en bijpassend houten meubilair (afbeeldingen 5.4); daarnaast de werkvertrekken voor de staatssecretaris en de secretaris-generaal. De toenmalige minister C. Staf (die zowel Oorlog als Marine in zijn portefeuille had) verkoos in 1953 echter de achttiende-eeuwse werkkamer aan het Plein, die nog voornamer was aangekleed en een lange historie had (voor militairen een belangrijke waarde) en bovendien dicht bij het Binnenhof gesitueerd. Van Friedhoffs aankleding is, ondanks deels ander gebruik der vertrekken en latere modernisering, nog redelijk veel bewaard gebleven, niet alleen in de representatieve werkvertrekken, maar ook in de hal (windroos in de vloer), verschillende trappenhuisen (met fraai hekwerk en natuurstenen treden), de gebakken tegelvloeren in de gangen en – deels aan het zicht onttrokken – op maat gemaakte kasten en betimmeringen met Dorische pilasters in de voormalige bibliotheek op zolder, alsook enkele met smalle zwarte tegels beklede kolommen. Interessant is verder dat de kapconstructie in beton is uitgevoerd.

In 1966 werd het toen tien jaar oude buurpand (het tegenwoordige E-gebouw) bij het ministeriecomplex betrokken en door middel van een luchtbrug over de Bagijnestraat met het D-gebouw verbonden (afbeelding 5.5). Dit uit twee ongelijke volumes bestaande gebouw van zes respectievelijk zeven bouwlagen op de hoek met het Spui (32) was gerealiseerd als beleggingsobject naar ontwerp van het bureau Blankevoort & de Vries, met op de begane grond een modehuis (Wassen; thans diverse winkelruimten) en op de verdieping werk- of hotelkamers.

AFBEELDING 5.3B

POORTJE KANONGIETERIJ (UIT: PLEIN 4)

AFBEELDING 5.3C

VERLENGDE GANG TUSSEN 4 EN 5 (UIT: PLEIN 4)

AFBEELDINGEN 5.4

LINKS: TRAPPENHUIS IN C-GEBOUW

RECHTS: INTERIEUR 'MINISTERSKAMER'

(FOTO'S: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 5.5
E-GEBOUW, BAGIJNENSTRAAT
(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 5.6
RELIEF MOZART
(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 5.7
F-GEBOUW, C. FREY (UIT:
BOUW)

Voor de laatste functie, die hier nooit werd gerealiseerd maar bestemmingsplantechnisch sterk was bevorderd, zijn omlappende balkons met tussenschotten aangebracht. Gegeven het feit dat talloze departementale werkruimten in voormalige (woon)hotels waren gevestigd, is deze functiewisseling niet zo vreemd.

Door het gebruik van de D- en E-gebouwen is eindelijk het terrein door Defensie benut dat het al zestig jaar eerder had kunnen bebouwen. De enige chique die het modernistische E-gebouw uitwendig bevat, zijn de travertiplaten bij de zij-ingang, met bronzen huisnummer (28) en de naar de hoek met het Spui (32) verplaatste bronzen plaquette van Mozart (afbeelding 5.6), die destijds aan de Kalvermarkt had gelogeed; deze plaquette is blijkens het opschrift aangebracht door de vereniging Nederland-Oostenrijk. De architecten voerden overigens in dezelfde tijd ook rechtstreeks in opdracht van de Rijksgebouwendienst nieuwe kantoren uit, maar deze waren niet bij Defensie in gebruik. In 1954 werd nog een kantoorpand gehuurd boven een modehuis (Peek & Cloppenburg) aan de Grote Marktstraat 38-40 (tegenover Piet Kramers Bijenkorfgebouw). Dit pand (F-gebouw) was ontworpen door Christian Frey en was aan voor- en achterzijde voorzien van groen zonwerend glas, destijds een noviteit in Nederland, maar is inmiddels weer afgebroken.¹⁰⁸ (afbeelding 5.7).

Een nieuwe uitbreiding aan de Kalvermarkt volgde in 1985-1987 (H-gebouw) aan de westzijde van Friedhoffs C-gebouw. Hiervoor moesten nog enkele panden gesloopt worden, als een late uitvoering van het vooroorlogse doorbraakproject. Het particuliere architectenbureau Honoret Ritter gaf echter een heel andere interpretatie aan de opdracht om een in de historische omgeving passend gebouw te ontwerpen dan de rijksbouwmeesters Knuttel en Friedhoff voordien hadden gedaan. Eerder heeft het gelet op de jongste modernistische invullingen als die van het E-gebouw en het tegenover gelegen KLM-gebouw van Van den Broek en Bakema, dat in de jaren negentig alweer plaats moest maken voor het stadhuis/bibliotheekcomplex van Richard Meier.

5.2 MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN (GESLOOPT)

Het is veelzeggend voor de prioriteiten bij de realisatie van nieuwe rijkshuisvesting in de eerste naoorlogse jaren dat juist het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) als eerste aan de beurt kwam. Even kenmerkend voor de beperkte financiële en fysieke ruimte is het feit dat de nieuwbouw alleen als *uitbreiding* van een reeds bestaand kantoorpand aan de Prinsessegracht gerealiseerd kon worden op het door oorlogsschade vrijgekomen terrein aan Nieuwe Uitleg en Kanonstraat. Op dit omgrachte terrein had tot het bombardement van maart 1945 de kanongietery van Pieter Post gestaan, waar laatstelijk de Hogere Krijgsschool en de Marine Krijgsschool ondergebracht waren geweest (afbeeldingen 5.8 t/m 5.11). Dit leeg geruimde kavel was één van de weinige in de binnenstad waarover de rijksoverheid direct kon beschikken, aangezien het gesteggel over de wederopbouwplannen van Dudok

¹⁰⁸ Schoenmaker & Peucker (o.c. noot 6), p. 128; Frey, C., 'Kantoorgebouw', *Bouw* 1955, p. 10-12.

en de aanleg van een nieuw regeringscentrum in het Bezuidenhout/Spuikwartier nog volop gaande was. Van het oude gieterijcomplex was al in 1916 het oostelijk gedeelte afgebroken en vervangen door een fors blokvormig kantoorgebouw voor de Topografische Dienst (TD). Dit had in de kappen wel enige schade opgelopen maar was verder in voldoende staat om de OKW-ambtenaren te huisvesten. Het had een zes lagen tellend voorgebouw aan de gracht en twee lagere vleugels rondom een binnenplaats.

Volgens beschrijving van Friedhoff was de uitbreidingsopdracht in februari 1947 aan de Rijksgebouwendienst verstrekt en was het ‘uit een oogpunt van “vrije kunst” (...) een wel uitermate weinig aantrekkelijke opgave’, omdat deze ‘aan alle kanten gebonden was door de zeer verbrokkelde omgeving’: een intiem grachtje en een nauwe straat met historische bebouwing, een weggebombardeerd stadsdeel en het wijde terrein van het Malieveld.¹⁰⁹ Hij had drie jaar nodig om samen met zijn rechterhand ir. Mart Bolten tot een passend ontwerp te komen en het kostte nog eens drie jaar om het gebouw, met de door hem zo gewenste representatieve decoratieve aankleding gereed te krijgen.

De architecten hadden getracht ‘de maximale inhoud te verkrijgen, die in verband met de stedenbouwkundige situatie aanvaardbaar geacht kon worden’.

AFBEELDING 5.8

HET OKW-MINISTERIE EN BIJGEBOUW AAN NIEUWE UITLEG/KANONSTRAAT (UIT: OUDE PRACHT EN NIEUWE SNIT)

Dat wilde zeggen: een gebouw dat niet hoger was dan vier bouwlagen (wel iets hoger dan de verwoeste Kanongieterij) onder een flauw hellend schilddak rondom een besloten lichthof. Het kloeke, sierlijk gemetselde bouwblok was het voornaam vormgegeven pendant van het hoge zakelijke TD-blok aan de Prinsessegracht, dat bovendien iets smaller was. Het bevatte dan ook op de hoofdverdieping de vertrekken van minister (centraal, met afzonderlijke spiltrap, sanitaire voorzieningen en terzijde, in verbinding, een secretaressekamer), staatssecretaris (NW) en secretaris-generaal (ZW) en de grote vergaderzaal (Z, waar ook de ministerraad bijeenkwam). De ministerskamer was aan de buitenzijde voorzien van een klein Frans balkon boven een rondboogvormige poort en werd verder benadrukt door een opvallend groot reliëf door Albert Termote.

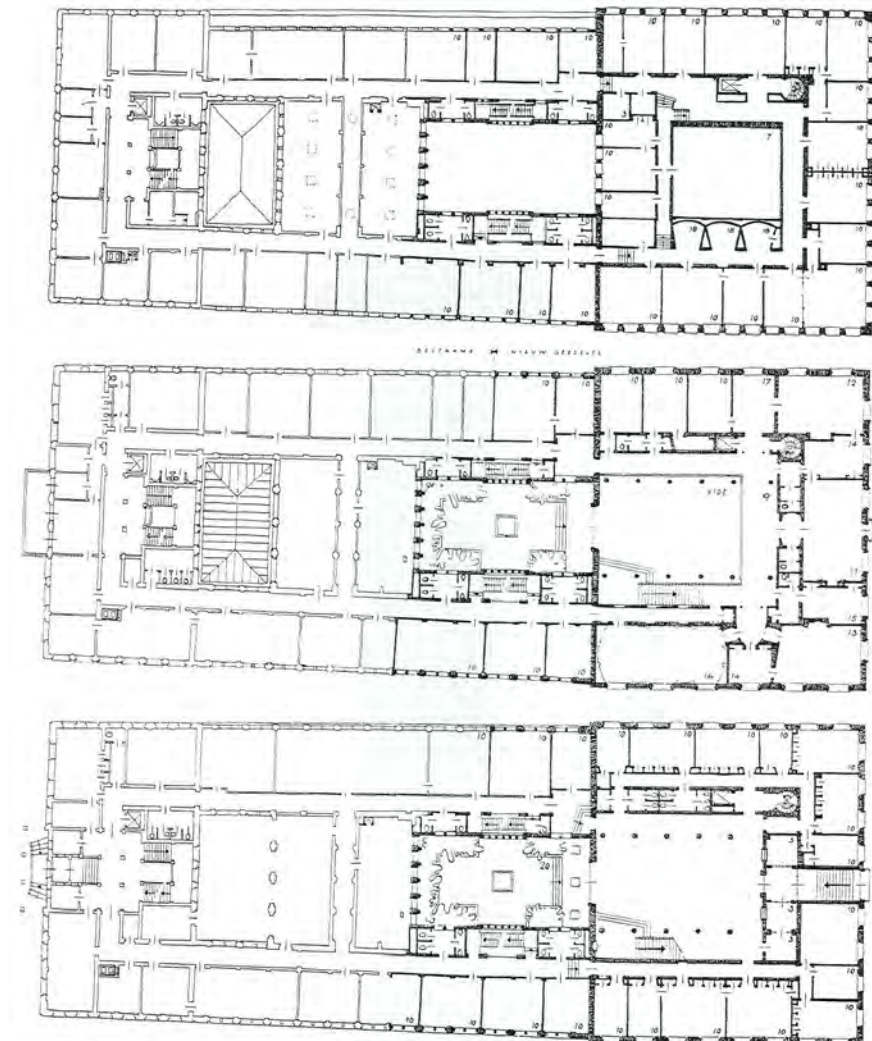
AFBEELDING 5.9

NIEUWE DIENSTENTREE AAN PRINSESSEGRACHT (UIT: BOUWKUNDIG WEEKBLAD)

¹⁰⁹ *Bouwkundig Weekblad* 1953, p. 404.

AFBEELDING 5.10

PLATTEGRONDEN MINISTERIE
OKW (UIT: BOUWKUNDIG
WEEKBLAD)

nenhof, 3 bode- portiersloge of wachtkamer, 4 rijwieltelder, 5 cantine, 6 automatenzaal, 7 archiefruimte, 8 werkplaats, 9 galerij, 10 bi
. d. Minister, 12 kamer v. d. Staatssecretaris, 13 kamer v. d. Secretaris-Generaal, 14 kamer v. d. Secretaire, 16 vergaderzaal, 17 anticha
18 spreeknis, 19 bibliotheek, 20 ruimte Ned. woordenboek.

AFBEELDING 5.11

PIETER POSTS KANONGIETE-
RIJ, FRONTBLOK
(WWW.HISTORIE.DENHAAG.NL)

Hoewel het gebouw symmetrisch was ingedeeld, verschilden de vensters per bouwlaag van plaats en hoogte, als uitdrukking van de functioneel verschillende vertrekken daarachter. Zij hadden alle een eigentijdse roedenverdeling, maar alleen de vensters op de hoofdverdieping hadden een natuurstenen omlijsting. Ook de verdiepinghoogte verschilde per niveau. Het stoere, grotendeels vlak gehouden bouwblok had bovenaan een uitkragende gemetselde lijst en een smallere siertandlijst onder de mezzanino. Het met blauwe pannen gedekte schilddak had twee hoge, van boogvormige spaarvelden voorziene schoorstenen op de nokhoeken; dakkapellen ontbraken. Op het ondiepe voorplein waren twee lage L-vormige keermuren opgetrokken waarnaast bij de lange uiteinden elk een oud kanon was geplaatst, als schamppaal en als verwijzing naar de historische situatie. Het was de bedoeling geweest om in het nieuwe hoofdgebouw de oude poort – die destijds aan de Kanonstraat was gesitueerd – en het indrukwekkende wapenschild met klimmende leeuw, kroon, kanon en spreuk VIGILATE DEO CONFIDENTES van de kanongietery te herplaatsen. Maar het ministerie van Oorlog eiste deze historische bouwfragmenten op, als een onvervreembaar erfgoed. Aangezien Friedhoff eveneens betrokken was bij de uitbreiding van het ministerie van Oorlog aan de Kalvermarkt, kon hij de oude

omlijsting opnemen in een zij-ingang aan de Bagijnestraat en het wapenschild herplaatsen boven de nieuwe hoofdingang. De nieuwbouw van het ministerie van OKW kreeg een naar het Smidswater gekeerd front, waar centraal een sierlijk gesmeed hekwerk naar ontwerp van Nico Witteman werd aangebracht in de poort voor de trap; deze leidde tussen een portiers- en bodeloge door naar de tongewelfde centrale hal. Verder gaf Termotes reliëf door plaats, formaat en voorstelling – een heersende leeuw, met de linkervoorpoot op een kogel, een vruchtdragende boom geflankeerd door twee vogels en een kroon – een verwijzing naar het vroegere wapenschild; op het fries onderaan stond in Romeinse cijfers het bouwjaar 1953 gebeiteld. Door deze detaillering herinnerde deze ministersvleugel op een eigentijdse, associatieve wijze aan de schepping van Pieter Post, zonder letterlijk te kopiëren.

Op goothoogte sloten de tussenvleugels aan, in dezelfde trant als het vroegere TD-hoofdgebouw, met drie nieuwe traveeën aan de zuidzijde en anderhalve aan de noordzijde. Hierbij waren nieuwe, licht teruggerooide kantoorverdiepingen onder lage kap geplaatst ter vervanging van de getroffen kappen. Het hoge blok aan de Prinsessegracht kreeg niet alleen een nieuwe bronzen huisnummering (15), maar ook een monumentale entree, met een overhuiving op vierkante kolommen, een natuurstenen bekleding gedecoreerd met kleurige reliëftegels met motieven die naar de OKW-taken verwezen. Het geheel werd afgesloten door een smeedijzeren balkon en ovalen schild bij de eerste verdieping.

AFBEELDINGEN 5.12

LINKS: HAL VAN OKW-
MINISTERIE (UIT: BW)

RECHTS: OKW- MOZAIEK (UIT:
OUDE PRACHT EN NIEUWE
SNIT)

In het interieur liet Friedhoff zijn opvattingen over een samengaan van bouwkunst en beeldende kunsten nog duidelijker spreken en de noodzakelijke taak van de rijksoverheid om die te bevorderen: ‘wanneer men de overheid ziet als de vertegenwoordigster van het volk, mag zij toch zeker wel gebruik maken van de kennis en de kunde van dit volk. En dan niet alleen op technisch, industrieel of commercieel niveau, maar toch zeker ook op dat van kunst, waarvan de gaven en de talenten niet mogen verkommeren en als het zaad zijn dat op de rotsgrond wordt uitgestort...’¹¹⁰ (afbeeldingen 5.12). Als uit zijn woorden al geen paternalistische gedachte van culturele verheffing spreekt, dan wel uit het iconografische programma, dat door een groot aantal Nederlandse

¹¹⁰ *Bouwkundig Weekblad* 1953, p. 406.

AFBEELDING 5.13

MINISTERSKAMER OKW (UIT:
OUDE PRACHT EN NIEUWE
SNIT)

kunstenaars in verschillende technieken – beeldhouw-, mozaïek-, siersmeed-, schilder-, intarsia- en meubelkunst – werd uitgevoerd. Zij hadden alle een figuratieve benadering van de ministeriële beleidsterreinen kunst, wetenschappen en onderwijs gemeen. Ter versterking van het onderwijskundig karakter werkten leerlingen van de academies voor beeldende kunsten van Amsterdam en Maastricht mee aan het marmermozaïek in de vijfervloer van de lighthof (geschonken door Amsterdam) en de decoratie van het houten tongewelf in de centrale hal. Deze ‘sacraal’ aandoende hal was het architectonisch middelpunt voor het publiek en bedoeld om te imponeren, door de dubbele hoogte (met een omgaande galerij achter veelkantige kolommen), de lichtval door het hoge raam aan de binnenhof en de symbolische decoratieve aankleding, waarin de menselijke creativiteit en kennis tussen hemel en aarde leek te zweven. In de natuurstenen vloer waren tegels met prehistorische fragmenten van fossielen verwerkt en geometrische patronen aangebracht. Op de hoofdverdieping omlijstte een goudkleurig mozaïek in neo-Byzantijnse trant de gebeeldhouwde deur naar de ministerskamer; bovenaan, als grootste en hoogste figuur, de personificatie van de Kunst met drie vredesduiven, links een professor in toga met boek en doctorsbul als symbool van de Wetenschap, rechts een uitbeelding van het Onderwijs door middel van een vrouwenfiguur die een meisje met boek wil onderwijzen. In zijn bespreking noemde de architectuurcriticus J.P. Mieras het mozaïek een ‘weinig spirituele voorstelling’ al had hij grote lof voor de ‘technische en esthetische bekwaamheid van de vervaardigers’ (Jaap Bouhuijs en Nel Klaassen).¹¹¹ Hij ging niet in op het saillante detail van de uitgedoofde kaars in de rechterhand van de Onderwijzeres; teken van Verlichting brengend onderwijs, of van andere symboliek? Veel aardser wees hij op de ongunstige plaatsing van het mozaïek, doordat men er op de galerij gewoon langsloopt en ‘de werkster ... de schoenen van de professor (kan) stoffen’.¹¹²

Het alles overhuivende tongewelf bevatte schilderijen met tekens van de dierenriem. In de hal, centraal onder de rechtergalerij, stond een terracotta portretbuste van koningin Juliana op een hoge pedestal, gemaakt door C.E. Schouten-van Rood. In een getoogde nis bij de bordestrap naar de galerij was een sober beeldje van J.A. van Rhijn opgesteld ter herdenking van de in de oorlog gevallen ambtenaren; hoger in de zijwand bevond zich een vierkante nis met een floraal hekwerk van de gebroeders Brom. De lighthof bevatte, ‘sprankelend gelijk de zonnestralen die er soms op vallen’, een bronzen beeldje van een danseres met harp, ontworpen door Cephass Stauthamer.¹¹³

De ministerskamer, met open haard en ‘zitje’, had een beschilderd eikenhouten plafond met Pegasusmotief naar ontwerp van Eppo Doeve (afbeelding 5.13); de binnenzijde van de deur, de verwarmingskasten en het bovenblad van de werktafel waren door Nel Klaassen van inlegwerk voorzien, de ontwerper van de glazen, varenvormige luchters was Andries Copier. In zijn toelichting roemde Friedhoff ook de verleende bijstand door de Rijksmuseum, die zeventiende- en achttiende-eeuwse meubels, wandtapijten, klokken en schilderijen in bruikleen afstonden om de decoratieve aankleding te versterken. Toch wenste

¹¹¹ Mieras, J.P., *Bouwkundig Weekblad* 1953, p. 401. En passant vermeldt hij dat dit mozaïek was geschonken door een in Amerika wonende Nederlander, die onbekend wilde blijven.

¹¹² Idem, p. 401 en 404.

¹¹³ Triesscheijn, (o.c. noot 28), citaat p. 12.

hij dat ‘deze waardevolle culturele uitingen uit het verleden geleidelijk vervangen kunnen worden door kunstwerken uit de eigen tijd’.¹¹⁴ Kennelijk verkoos hij een volledig eigentijds *Gesamtkunstwerk* boven een inrichting met cultureel erfgoed uit verschillende perioden; de ontwerper won het van de conservator. De culturele ‘opvoeder’ stond echter boven alles: in het ontwerp was op de tweede verdieping op een centrale plaats de bibliotheek van het ministerie ondergebracht, die ook voor algemeen publiek toegankelijk was.

In 1959-1961 werd de ambtelijke uitbreiding nog bouwkundig vertaald door het bijbouwen van dependances, die onder- en bovengronds met elkaar verbonden werden. Om het historisch stadsbeeld zo min mogelijk aan te tasten werd het kantoor tegenover de ministersvleugel (Nieuwe Uitleg 2-4/Kanonstraat) geheel in de trant van de oud-Hollandse patriciërshuizen uitgevoerd (afbeelding 5.14), met eigentijdse decoraties naar ontwerp van Nico Witteman (hekwerk met jaartal 1960 en ministeriemonogram (nr. 2) en met bloemenvaas en zon (nr. 4), deurkloppers, lantaarns e.a.) en G.A. Graf (bovenlichten).

AFBEELDING 5.14

UITBREIDING AAN OVERZIJDE
KANONSTRAAT (UIT: FTA,
RDMZ)

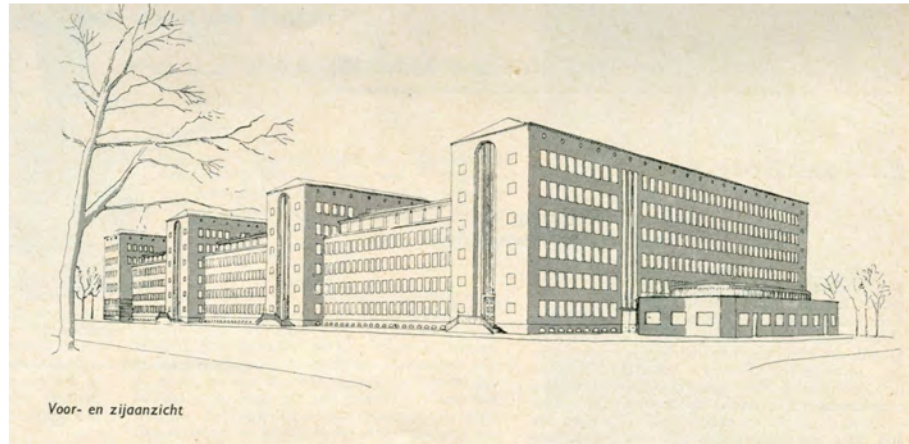
Friedhoff had grote waarde aan het ‘kunstministerie’ gehecht en bij zijn toelichting kleurenfoto’s laten toevoegen, wat in 1953 een noviteit was. Zijn architectuur- en cultuuroppvattingen waren met een nobele, doch verouderde opvatting over de positie van de rijksoverheid verbonden. Zij druisten echter tegen de toenmalige vernieuwingsdrang in. Hoewel Mieras in zijn architectuurkritiek al de vinger op enkele zwakke plekken in de ontwerpoppvatting legde, had ook hij niet voorzien dat de schepping van Friedhoff cum suis nog niet eens de 50-jarengrens zou halen en voor sloop behoed. De toegepaste kunstwerken liggen echter nog te wachten op mogelijke herplaatsing.

¹¹⁴ *Bouwkundig Weekblad* 1953, p. 406.

5.3 RIJKSKANTORENGEBOUW VOOR LANDBOUW EN LUCHTMACHT, THANS MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VOEDSELKwaliteit (1952-1957, 1958-1962)

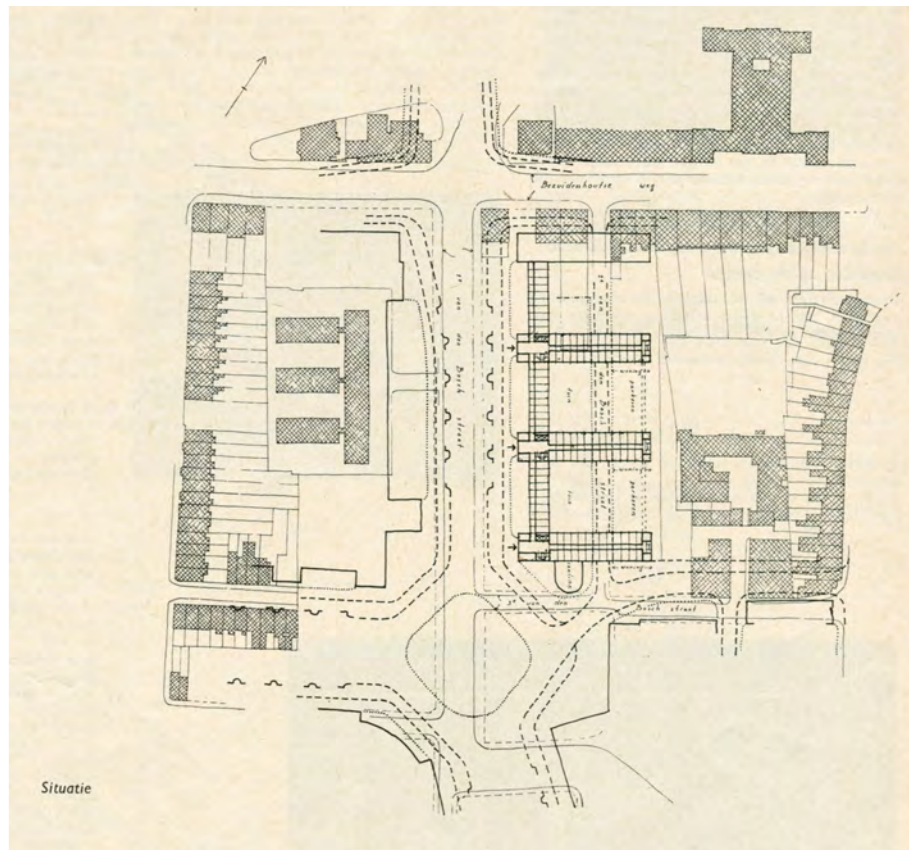
AFBEELDING 5.15

SCHETS VOOR HET RIJKSKANTORENGEBOUW MET VIER PARALLELE HOOFDVLEUGELS (UIT: BOUW)

AFBEELDING 5.16

OP DE SITUATIEKAART STAAN DRIE HOOFDVLEUGELS GEPROJECTEERD I.V.M. DE TE SLOPEN HUIZEN EN OOK EEN NIEUWE VERKEERSWEG (UIT: BOUW)

Het ministeriegebouw van Landbouw stamt indirect af van Friedhoffs ambitieuze plan voor een alternatief regeringscentrum, al staat het op een andere plaats en in een andere vorm dan de geprojecteerde H-vormige ministeriegebouwen in de Koekamp.¹¹⁵ Toen het werd gebouwd, waren de plannen voor de wederopbouw van het Bezuidenhoutkwartier nog niet gereed

¹¹⁵ Zie *Forum* 1953, p. 194.

(laat staan goedgekeurd) maar was de behoefte aan nieuwe kantoorruimten voor ministeries nog steeds geraamd op ongeveer 100.000 m² (afbeeldingen 5.15 en 5.16). Voor het grootschalige complex was een locatie gekozen achter enkele overeind gebleven woonhuizen aan de Bezuidenhoutseweg – schuin tegenover het ministerie van Economische Zaken en op de kruising nabij de nieuwe stadsentree, die wel de open groene ruimte zou sparen. Vooruitlopend op de onvermijdelijk geachte sloop werd de bebouwing aan de andere zijde van het kavel (bij de tegenwoordige Juliana van Stolberglaan) aangevangen (1952-1957).

AFBEELDING 5.17A

MINISTERIE VAN LANDBOUW:
MINISTERSVLEUGEL (FOTO: M.
KUIPERS, 2005)

Het rondom drie binnenhoven (van 39 bij 50 m) aangelegde complex was in eerste instantie opgezet als een rijkskantorengedrag voor nader te bepalen instellingen.¹¹⁶ Dat werden de *Koninklijke Luchtmacht* (die tot 1982 de oudste vleugels in gebruik had, met inbegrip van de langgerekte officiersmess onder koperen kap) en het *Ministerie van Landbouw, Voedselvoorziening en Visserij*. Hiervoor werd in de tweede bouwphase een representatieve ministersvleugel toegevoegd (1958-1962) met front naar de Bezuidenhoutseweg, die niet alleen twee bouwlagen (in totaal acht) meer telde dan de hoogste der overige vleugels, maar ook een anderhalf maal hogere representatieve gang en vertrekken voor een ‘waardige ontvangst’. Omdat het geheel was teruggerooid ten opzichte van de nog bewaarde reeks negentiende-eeuwse woonhuizen, werd de opgeklampte blinde zijgevel van het buurpand voorzien van een subtiel gemetselde

AFBEELDING 5.17B

MINISTERIE VAN LANDBOUW
BINNENHOF (FOTO: M.
KUIPERS, 2005)

¹¹⁶ Dit portret is hoofdzakelijk gebaseerd op: *Ministerie van Landbouw en Visserij, Het, 's-Gravenhage* 1966; Jansen (o.c. noot 95); Kamphuis, M., *De iconografie van een ministerie. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij Bezuidenhoutseweg 73 Den Haag*, Den Haag 1999; Barbieri, U. & Duin, L. van e.a., *Honderd jaar architectuur in Nederland 1901-2000. Tendensen, hoogtepunten*, Nijmegen 1999; Friedhoff, G., *Rijkskantorencomplex den Haag 1952-1962*, p. 216-225; Heijenbrok, J.H., Steenmeijer, G.H.P., *Bouwhistorische opname kernministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Bezuidenhoutseweg 73 's-Gravenhage*, Den Haag, oktober 2001 en twee werkbezoeken.

AFBEELDING 5.17C
MINISTERIE VAN LANDBOUW
VM. MESS (FOTO: M. KUIPERS,
2005)

decoratie in grote ruitpatronen als een overgang naar het poortgebouw (afbeeldingen 5.17 A t/m C).

De poorten zelf gaven een onderlinge verbinding voor het autoverkeer over de vroegere 2de Van den Boschstraat.

Eertijds was het rijkskantoorgebouw met 800 kantoor kamers, zestien vergaderzalen, een kantine en diverse nevenruimten bedoeld voor 3500 ambtenaren (nu werken er bijna 2000) en naar de toenmalige maatstaven van een kolossale omvang. Het was geheel onderkelderd en opgetrokken in een gewapend betonskelet en bekleed met baksteen, welk materiaal meer geschikt was om temperatuurswisselingen en verwerking te doorstaan dan glas.

In een tijd van schaarste hield Friedhoff enerzijds vast aan zijn moderne ideeën van duurzaamheid, flexibiliteit en multifunctionaliteit en anderzijds aan zijn traditionele opvattingen over waardige architectuur, de samenhang der kunsten en de voorbeeldfunctie van de rijksoverheid. Onder zijn strakke regie was elk onderdeel zorgvuldig vormgegeven, van de uromlijsting tot tafel, van plafond tot parket; zelf ontwierp hij onder andere de banken in de hoge ministersgang en het kersenhouten meubilair in de ministeriële vergaderkamer en de variaties in de drie trappenhuisen (waarvan de verschillende trapleuningen en traptreden nog vrijwel intact zijn).

De aandacht voor het detail was al direct aan de buitenzijde af te lezen in hetzelfde soort 'tapijtachtig' metselwerk als bij het OKW-ministerie, en in het gebruik van koperen onderdelen voor de dakbedekking en afwatering, het kleurgebruik bij de slanke kolommen (blauw op de binnenplaatsen en rood in het interieur), de detaillering der 24 bronzen kapitelen in de vorm van vissen (G.H. van Remmen) en de plaatsing van een grote fontein in de grote binnenhof achter de ministersvleugel met sculpturen van Vreugde, Landbouw en Visserij (Dedalo Carasso; de oorspronkelijke windroos is door andere bestrating vervangen) (afbeeldingen 5.18 A t/m C).

AFBEELDING 5.18 A EN B
POORT IN MINISTERSVLEUGEL
(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

Tevens had hij oog voor praktische zaken als een grote kluisruimte voor het veilig opbergen van belangrijke archiefstukken, een grote fietsenkelder, goed toegankelijke brandblusvoorzieningen en makkelijk schoon te houden vensters (verticaal of horizontaal draaibare stalen taatsramen), gescheiden liften voor personen- en goederenverkeer en voor sociale aspecten voor het personeel en de bezoekers (zoals zitjes, feest-, film- en vergaderzalen).

AFBEELDING 5.18C
 INTERIEUR VM. OFFICIEERS-
 MESS (NU KANTINE LNV)
 (FOTO: M. KUIPERS, 2005)

Verder voorzag hij de ministers-vleugel van een frontbalkon met drie heraldische wapens (van Den Haag, Nederland en Zuid-Holland, naar ontwerp van H.J. Etienne) en de binnenhoven van brede balkons voor het personeel.

AFBEELDING 5.19 A EN B
 LINKS: CERES BOVEN ENTREE
 EENDRACHT
 RECHTS: W. MALIN, LUCHT,
 ZON EN LICHT (UIT:
 ICONOGRAFIE VAN EEN
 MINISTERIE)

Omdat Friedhoff de kunst beschouwde als ‘kenmerk van het beschavingspeil’ en als ‘waardemeter van de cultuur’ meende hij dat de overheid een stimulerende rol moest vervullen bij het verstrekken van kunstopdrachten (afbeeldingen 5.19 A en B). De kunsttoepassing diende niet alleen het gezaghebbende karakter van de rijksoverheid te versterken en een breed publiek met kunst in aanraking te brengen, maar ook om de gebruikers en bezoekers de weg te wijzen in de gelijkvormige gangen. De ‘nationale’ dichter Adriaan Roland Holst werd aangetrokken om de drie hoofdvleugels elk een naam en bijbehorend kwatrijn te geven. Hij koos Vertrouwen en Volharding voor de Luchtmacht, Eendracht voor Landbouw. De tamelijk raadselachtige versregels, die ofwel op de wand waren geschilderd, ofwel in metalen letters aangebracht (maar nu niet meer zichtbaar zijn), luiden:

DE WERELD DWINGT HET LEVEN
 ’T EIGEN PRAALGRAF TE BOUWEN
 TENZIJ NACHTBLIND VERTROUWEN
 IN DEN GEEST BLIJFT WEERSTREVEN.

AFBEELDING 5.20

J. BOUHUIJS, 'WEES HUN EEN ZON, VERLICHT HUN BAAN', MOZAIËK (UIT: ICONOGRAFIE VAN EEN MINISTERIE)

AFBEELDING 5.21

CHR. DE MOOR, OPSTIJGING (WANDSCHILDERING ACHTER BESCHERMEDE LATTEN) (FOTO: M. KUIPERS, 2005)

UUR EN FEIT; SCHERPE KLINGEN;
SCHRIKBEWIND, NIET TE HARDEN,
DAN DOOR, BLINDWEG VOLHARDEND,
DAT BLIND LOT TE BEDWINGEN.

ERKEN 'T ONKENBAAR HOOGSTE
DE REST ZAL OVERWAAIEN
EN ZIJ, DIE TWEEDRACHT ZAAIEN,
ZULLEN UW EENDRACHT OOGSTEN.

Elke vleugel had niet alleen een eigen entree, met stoep, vanaf de 1ste Van den Boschstraat, met een kenmerkende sculptuur boven de sierlijk getraliede glasdeuren, maar inwendig ook zijn eigen type vloerbedekking en plafondafwerking en een eigen type kunstwerk.¹¹⁷ Dit werd per verdieping ontworpen door een andere kunstenaar. Zo was de eerste vleugel voorzien van muurschilderingen, de tweede van mozaïeken en de derde van sgraffito's (afbeeldingen 5.20 t/m 5.23). In totaal werkten ruim dertig kunstenaars mee, onder wie Jaap Goeting, Lex Horn, Theo Kurpershoek, Marinus van der Neut, Henri Schoonbrood, Frans Vollmer en Nicolaas Wijnberg. Zij leverden meer dan vijftig kunstwerken, als een staalkaart van kunstsoorten, alle in figuratieve kunst.¹¹⁸

Van alle betrokken kunstenaars is Maurits Escher nu de bekendste. Zijn in zwart en wit uitgevoerde plafondschildering van vogels en vissen is nog intact. Het bevindt zich in de kamer van de secretaris-generaal, evenals de voorname deuren en een wandklok uit de bouwtijd (het wandtapijt komt uit de ministeriële vergaderkamer). Op dit thema hebben ook andere kunstenaars gevarieerd, zoals Jan Groenestein in zijn rood en oranje sgraffito op de korte wand van de

¹¹⁷ Boven de entree naar Vertrouwen bevond zich het bronzen embleem van een wereldbol met adelaar, afkomstig van het oorlogsmonument van de luchtmachtbasis van Soesterberg; dit is bij de verhuizing in 1982 meegenomen door de Luchtmachtstaf naar de Binckhorstlaan, zodat nu een lege plek resteert.

¹¹⁸ K. Andrea, mozaïek (1955), H. Bayens, sgraffito (1955), J. Bouhuijs, mozaïek (1955), J. Goeting, sgraffito (1955), J. Groenestein, sgraffito (1955), G. Hordijk, wandschildering (1955), L. Horn, mozaïek (1955), H. Koolen, wandschildering (1955), P. Kromjong, sgraffito (1955), Th. Kurpershoek, wandschildering (1955), W. Molin, sgraffito (1955), Chr. De Moor, wandschildering (1955), vier glas-in-loodramen (1957), H. van Norden, wandschildering (1955), J.L. Schoonbrood, mozaïek (1955), F. Vollmer, mozaïek (1955), J. Voskuyl, mozaïek (1955), K. Wenckebach, glas-in-loodramen (1955), N. Wijnberg, wandschildering (1955), D. Zwier, sgraffito (allen in 1955); C. Oorthuys, fotowand (1956), B. Roth, twee stuc reliëfs (1956), twee kapitelen en twee sculpturen (1958), D. Hubers, twee bloembakken (1957), H. Reicher en C. Schouten-van Rood, twee sculpturen (1957), G.H. van Remmen, 24 bronzen kapitelen (1957), M.C. Escher, plafondschildering (1962), N. Klaassen, houtintarsia's (1964), intarsia versiering in ronde tafel (1965), K. Niehaus, paneelschildering (1964), F. Carasso, fontein met sculptuur (1965), Atelier G. van Geldermalsen, uitvoering glas-in-loodramen (1965), B. Hubers, wandtapijten (1965), M. van der Neut, wandschildering (1965), wandschildering (1965), H.J. Etienne, drie wapenschilden (1965), J. Mekink, portret koningin (1965).

‘basicale’ kantine op het dak (enigszins verwant met die bij het B-gebouw van Oorlog).

Het decoratieprogramma van de sgraffito’s in de hallen van ‘Eendracht’ had een verticale inhoudelijke ordening die mede in overleg met het ministerie was bepaald:

Vijfde: lucht, zon en licht voor de noodzakelijke fotosynthese

Vierde: regen als onmisbare geleider van de voedingsstoffen

Derde: arbeidende mens

Tweede: grond als baarmoeder voor de landbouw

Eerste: water als medium waarin alle leven ontstaat

Bel-etage: Almacht en zijn schepping.

Voor criticus J. Beerends wisten ‘meerdere artiesten de verplicht gestelde relatie tussen kunst en vliegwerk maar moeizaam – en dus met kunst en vliegwerk – (..) te achterhalen en (zijn) zij deswege zonder veel geestdrift in de mythologie gedoken’, waarbij van ‘de heer Icarus (...) het jammerlijk slot van zijn solovlucht nòch voorbeeldig nòch bijzonder troostrijk kan worden genoemd’. Daarom vroeg hij zich af of ‘onderwerpen als “technische vooruitgang”, “luchtvaart” enz. de kunstenaar toch niet in het hart raken en hem daardoor noodgedwongen doet grijpen naar de in wezen koel-verstandelijke allegorie’.¹¹⁹ Het is hetzelfde soort commentaar als dat van Mieras op de OKW-mozaïeken: ietwat teveel van het goede. De enige die een moderne kunstvorm en interpretatie toepaste was de fotograaf Cas Oorthuys die een fotowand verzorgde.

AFBEELDING 5.22

M.C. ESCHER, VISSSEN EN VOGELS, PLAFONDSCHILDERING (FOTO: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 5.23

K. ANDREA, MOZAIK MENSEN EN STERREN (FOTO: M. KUIPERS, 2005)

¹¹⁹ Beerends, J., ‘Toegepaste Kunst in Rijkskantorengedouw Den Haag’, *Rooms-Katholiek Bouwblad* 1956/57, p. 376-380.

AFBEELDING 5.31
WANDTAPIJT IN SG-KAMER
(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 5.30
ARCADISCH LANDSCHAP,
K. NIEHAUS (WANDPANEEL)
(FOTO: M. KUIPERS, 2005)

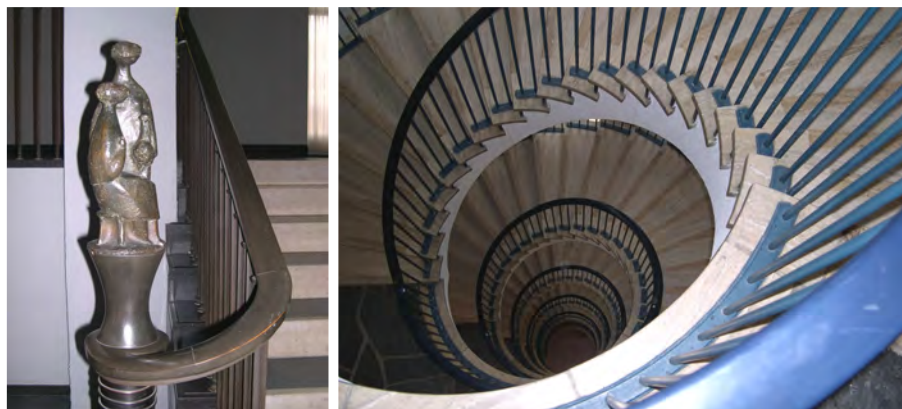
In het hoofdtrappenhuis geven de geïntegreerde plantenbakken op ‘natuurlijke’ wijze uitdrukking aan het thema Landbouw, terwijl het negental glas-in-loodramen van Karla Wenkebach de functies van het ministerie – visserij, landbouw en veeteelt – op meer symbolische wijze uitdrukt. Onder de trap bevindt zich een drietal ramen dat is gewijd aan de bloembollencultuur en in de ZW-gevel is een negental vensters geplaatst dat de verbinding legt met de wetenschap, cultuurtechniek, agro-industrie, handel en economie.

Deze thema’s staan in sterk contrast met het arcadische landschap van Kasper Niehaus dat in de halwand naast de monumentale ‘ministersgang’ is geplaatst. Zij waren meer in de geest van ir. S.L. Louwes, die zo een belangrijke rol voor de Voedselvoorziening had gespeeld en van wie een bronzen portretbuste is opgesteld van de hand van H. Sondaar (afbeeldingen 5.30 en 5.31)

Ook de trappartijen zelf waren min of meer als kunstwerken opgevat, soms letterlijk, door het aanbrengen van plastieken boven de trappalen of door de vormgeving van de trappalen (die overigens ook in het OKW-gebouw was toegepast), soms indirect door de constructie en ruimtelijke plaatsing. Met name de wenteltrap in de vleugel Eendracht, met zijn blauw afgezette leuning, is een juweel in zijn soort. De trappenhuisen zijn hier bovendien voorzien van blanke glas-in-loodvensters in gemetselde traceringen (evenals in het ministerie van Oorlog) en bevatten nog de natuurstenen vloeren. De verkeersruimten zijn minder chique gedetailleerd naarmate zij voor minder hoog geplaatst personeel bestemd waren, maar nog altijd zeer verzorgd en van aangename verhoudingen. Friedhoff had alles op een vaste maat ontworpen, rekening houdend met het toenmalige standaard kantoormeubilair (van Gispen), zodat economisch voordeel behaald kon worden door middel van standaardisatie. Als compensatie zocht hij telkens middelen voor decoratie, tot aan de houten draaideur toe, die een metalen bekroning heeft met een plantaardig, naar landbouw verwijzend, motief.

Inwendig is deze van top tot teen ‘aangeklede’ ambtenarenburcht veel opener en lichter dan de meeste voorbijgangers zullen vermoeden (afbeeldingen 5.32 A t/m C).

AFBEELDING 5.32A EN B
LINKS: PLASTIEK VAN B. ROTH
RECHTS: WENTELTRAP IN
EENDRACHTVLEUGEL
(FOTO'S: M. KUIPERS, 2005)

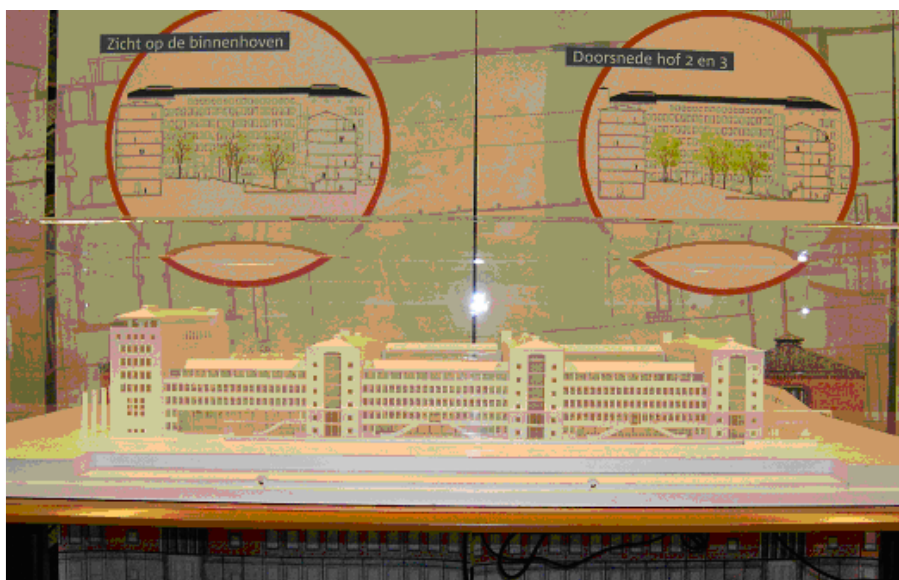

In de loop der tijd zijn diverse plafonds vervangen, evenals het merendeel van het meubilair, wegens de nieuwe ARBO-eisen en een veranderde smaak. Diverse van de oorspronkelijke wandkleden, lichtkronen en tapijten liggen opgeslagen in de kelder. De muurschilderingen zijn achter een wand verborgen, omdat renovatie te kostbaar zou zijn. Toch is het opmerkelijk hoeveel van de oorspronkelijke uitmonstering nog bewaard is gebleven, waaronder de marmeren deuromlijstingen naar ontwerp van Nel Klaassen (afbeelding 5.33), de symbolische mozaïeken, sgraffito's, gebrandschilderde ramen en plasticen en lichtarmaturen, al hebben zij concurrentie van moderne toevoegingen gekregen die willen tonen dat het tegenwoordige ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV) met zijn tijd meegaat.

Op dit moment is alweer een nieuwe renovatie op stapel gezet, waarbij onder leiding van Cees Dam 'glazen bypasses' worden aangebracht en de, nu als parkeerterrein fungerende, binnenhoven tot groene ruimten worden ingericht, om het gebouw weer fit te maken voor de 21ste eeuw (afbeelding 5.34).

Lange tijd had het ernaar uitgezien dat dit complex zou worden afgebroken, omdat het niet voldeed aan moderne eisen, zowel technisch als – vooral – esthetisch, maar inmiddels is een herwaardering op gang gekomen voor dit Toonbeeld van de Wederopbouw. In 2004 hebben zowel gemeente als de Rijksbouwmeester het een bijzondere status gegeven.

Nu het naburige ministeriegebouw van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is gesloopt en het rijkskantorengedouw in Souburg leeg staat te verkommeren, is het LNV-gebouw nog het enige integrale voorbeeld van Friedhoffs visie op de rijksgebouwen als dragers van cultuur.

AFBEELDING 5.32C

DRAAIDEUR (FOTO: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 5.33

OMLIJSTE DEUR IN MINISTERS-GANG (FOTO: M. KUIPERS, 2005)

AFBEELDING 5.34

MAQUETTE VAN VERBOUWINGS-PLANNEN VAN CEES DAM VOOR LNV (FOTO: M. KUIPERS, 2005)

5.4 MINISTERIE VAN MARINE

Hoewel reeds in het interbellum pogingen waren ondernomen om de departementen van Oorlog en van Marine tot één ministerie van Defensie samen te voegen, hadden de verschillen in krijgsverloop en optreden van de voor oorlogsvoering verantwoordelijke ministers er tijdens de oorlog voor gezorgd dat het Ministerie van Marine na 1945 zelfstandig bleef. Voor een deel kon het weer terug naar het aloude patriciërspannd aan de Lange Voorhout 7, maar voor het sterk gegroeide personeelsbestand was toch aanvullende kantoorruimte nodig. De regering was uiteindelijk, in 1950, wel bereid om kantooruitbreiding voor Marine te financieren, maar niet om het nieuwe bestuursgebouw mettertijd in eigendom te houden. Misschien woog toen al de gedachte aan een toekomstige fusie mee bij de beslissing om zoveel mogelijk een standaardkantoor te bouwen. Hoe dan ook, de opdracht voor de bouw van een rijkskantoor ten behoeve van de huisvesting der Koninklijke Marine werd voor rekening van de Nillmij, 1859 en de NV Levensverzekeringsmaatschappij Arnhem verstrekt aan de ‘combinatie P. Engelhardt’. Voor het ontwerp was in eerste instantie de lokale architect A.N. Schippers aangetrokken. Zijn geveltekeningen, die het gebouw een ouderwets, fabrieksachtig uiterlijk zouden verlenen, werden echter onder de maat bevonden, zeker gelet op de beoogde functie. Daarom werd overeengekomen dat Co Brandes, schepper van de (nieuwe) Haagse School, de ‘aesthetische verzorging’ op zich nam, opdat de Welstandscommissie met het ontwerp accoord zou gaan.¹²⁰ Waarom Brandes niet rechtstreeks als architect voor het gehele rijkskantoor is aangezocht, is niet bekend (afbeeldingen 5.35A en B).

AFBEELDING 5.35 A EN B

LINKS: VM. MINISTERIE VAN
MARINE, AANZICHT NOORDWAL
RECHTS: ACHTERZIJDE VM.
MINISTERIE VAN MARINE
(FOTO'S: M. KUIPERS, 2005)

Opmerkelijk genoeg werd de bouwlocatie westelijk van het Binnenhof gekozen, in afwijking van de overige ministeriegebouwen en de door Dudok aangegeven plaats voor het nieuwe regeringscentrum, en wel op de hoek van Noordwal en Torenstraat, schuin tegenover de vooroorlogse Openbare Bibliotheek en op geruime afstand van de Paleistuin. Mogelijk gaven praktische overwegingen bij deze keuze de doorslag en ging het om een groot, nog beschikbaar kavel in de binnenstad, dat na de uitvoering van de verkeersdoorbraak van de Torenstraat na de jaren dertig onbebouwd gebleven was (of om een kavel dat al gedeeltelijk in rijkseigendom was). Blijkens de bouwtekening van december 1950 waren toen nog aan de achterzijde, aan de Kalkoenstraat, acht percelen bebouwd, waarvan één met particuliere doorgang naar de achtererven. Volgens een brief

¹²⁰ Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan het betreffende dossier in het archief-Brandes in het Gemeentearchief van Den Haag.

van 5 mei 1952 was de plaatsing van blank glas (vermoedelijk als goedkopere variant dan het eerst beoogde glas-in-lood) in de achtergevel van het trappenhuis aanvaardbaar omdat de oude panden zouden worden afgebroken; inklek was kennelijk niet gewenst en afbraak geen probleem. Thans (2004) bevindt zich daar een deels open, deels ommuurde binnenplaats. In 1955 werd het gebouw opgeleverd, maar in de pers kreeg het weinig aandacht.

Het langgerekte, onderkelderde gebouw in zakelijk-expressionistische trant maakt front naar de Torenstraat. De entree, met inpandige stoep, bevindt zich excentrisch en wordt benadrukt door de toevoeging van de toplaag op het toch al hogere noordelijke volume, dat aan de zijde van de Noordwal wordt voortgezet (afbeelding 5.36). De zuidelijke vleugel telt vier bouw-lagen. Aan de dwarse Snoekstraat bevindt zich in de korte zijgevel een tweede ingangspartij. Het muurwerk is opgetrokken in grijsrode handvormsteen, afgewisseld met gebouchardeerd sierbeton in travertinkleur. Het werd in oorsprong doorbroken door stalen ramen, die 'bij voorkeur taats draaiend (waren) in verband met glazen wassen'. Blijkens de aantekening van de architect diende men bij het verven der ramen rekening te houden met het feit dat er geen gordijnen kwamen; de kleuren zouden 'brons, als gebruikt kopergeld' moeten worden. Bijzonder detail was verder dat de ontwerptekening voorzag in een dakterras om te zonnen.

AFBEELDING 5.36

ENTREE VM. MINISTERIE VAN MARINE (FOTO: M. KUIPERS, 2004)

AFBEELDING 5.37

RELIËF IN ENTREEPORTIEK (FOTO: M. KUIPERS, 2004)

In het exterieur waren bij de entreepartij symbolen aangebracht, die voor de goede verstaander duiden op de oorspronkelijke bestemming voor Marine: een groot reliëf met voorstelling van koggeschepen in de portiek (afbeelding 5.37) en de gesmede motieven van gekruiste kanonnen, anker en tandrad in de hekwerken op de eerste verdieping. Het reliëf is rechtsonder gesigneerd door M. Pieterse. Of dit kunstwerk is toegevoegd in het kader van de percentageregeling is onduidelijk. Evenmin is duidelijk of Pieterse ook verantwoordelijk was voor het ontwerp en hoe groot de bemoeienis was van de admiraal of hoge Marinefunctionaris met de keuze der motieven van het tamelijk traditionele iconografische programma. Alle marine-ornamenten komen voor op de tekeningen van Brandes, die in ieder geval de aankleding van de admiraalskamer

heeft ontworpen en bij een schets van het reliëf aantekende dat het in Euviller kalksteen moest worden uitgehakt, zoveel mogelijk in kleur gelijk aan het sierbeton. Verder was er sprake van een anker met kraanmotief in het glas der hoofddeuren.

De tweede bouwlaag was bedoeld als het representatieve gedeelte met ondermeer de admiraalskamer en de vergaderkamer (voorzien van uitneembare lambrisering en Bruynzeel parketvloeren). De admiraalskamer bevatte een grote wereldkaart op de wand boven een notenhouten betimmering, een staande klok, ronde tafel met armstoelen, kast en een van een vorig werkvertrek afkomstig bureau: bescheiden chique. De overige ruimten waren uiterst sober uitgevoerd, met drempelloze vloeren, te voorzien van een voor die tijd nieuwe *plastic* bedekking; als kleuren waren voorgeschreven: geel-bruin naar oranje, of op alle verdiepingen verschillend. Hoeveel van de oorspronkelijke aankleding inwendig bewaard is gebleven, zou uit nadere inspectie moeten blijken. Zeker is dat het Marinegebouw ook nog lang na de fusie met Oorlog en de departementale opheffing van Marine in 1959, bij Defensie in gebruik is gebleven en wel tot 1983, toen de nieuwe Frederikskazerne aan de Van den Burchlaan kon worden betrokken. Sindsdien is het vroegere Ministerie van Marine herbestemd tot bedrijfsverzamelgebouw, waarbij de stalen ramen zijn vervangen door fel gekleurde aluminium kozijnen met dubbel glas en ook de ingangdeuren zijn gemoderniseerd; voor het overige is het exterieur redelijk intact gelaten. Thans (2005) huisvest het gebouw o.a. een kopiëerwinkel en het Bureau voor Rechtshulp.

5.5 CONCLUSIES EN WAARDERING

De meest opvallende conclusie is wellicht dat de specifieke rijkshuisvesting voor ministeries grotendeels is gedomineerd door de tegenstrijdige wensen om het historische Binnenhofcomplex als regeringszetel te handhaven en het groeiende regeringsapparaat daaraan ondergeschikt te maken; althans tot voor kort.

In het rijkshuisvestingsbeleid van de wederopbouwperiode, zo het al de naam beleid verdient, overheersten pragmatisme en zuinigheid. Vooral gedurende het korte rijksbouwmeesterschap van G.W. Friedhoff was met de nieuwbouw ook prestige gemoeid en integratie met beeldende kunst gezocht. Dit heeft de belangwekkendste ministeriegebouwen uit 1940-1965 opgeleverd.

Door de langdurige twisten tussen rijk, provincie, gemeente en NS over de aanpak van de wederopbouw van Den Haag en in het bijzonder de Haagse binnenstad, kon een samenhangend bouwbeleid voor een ‘regeringscentrum’ niet van de grond komen en werden er minder nieuwe ministeriegebouwen gerealiseerd dan in 1945 was voorzien. In de naoorlogse decennia is daarna zo een grote dynamiek opgetreden dat van de vijf nieuwe gebouwen die tussen 1940 en 1965 specifiek zijn opgetrokken om een ministerie te huisvesten, anno 2005 alleen nog de volgende drie resteren:

- a. het *Ministerie van Oorlog* (thans Defensie) aan de Kalvermarkt, dat feitelijk een uitbreiding is van het achttiende-eeuwse en reeds beschermde Logementsgebouw aan het Plein
- b. het Rijkskantorengebouw aan de Eerste Van den Boschstraat (thans *Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit*, LNV) en
- c. het *voormalige Ministerie van Marine* aan de Torenstraat/Noordwal (thans bedrijfsverzamelgebouw).

Bij zulke geringe aantallen heeft toepassing van de voor de categoriale studies gebruikelijke selectiemethodiek geen zin en kan rechtstreeks worden overgegaan tot waardering van de behoudenswaardige objecten.

Voor preselectie t.b.v. rijksbescherming komen in aanmerking:

- Het B-gebouw en het C- en het D-gebouw van het huidige *Ministerie van Defensie* (a) aan de Kalvermarkt te Den Haag, wegens de cultuur-, architectuur- en kunsthistorische waarden in ex- en interieur; tevens dient te worden onderzocht of de huidige monumentenbescherming van Plein 4-5 (A-gebouw) ook betrekking heeft op de toevoegingen van Knuttel.
- Het gebouw van het tegenwoordige *Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit* (b) aan de Bezuidenhoutseweg te Den Haag, wegens de cultuur-, architectuur- en kunsthistorische waarden in ex- en interieur. Ondersteuning voor dit voorstel kan tevens worden gevonden in de recente aanwijzing van het LNV-gebouw als voorbeeld van Inspirerende Bouwkunst door de minister van VROM en (ex-)rijksbouwmeester Jo Coenen en als gemeentelijk monument (in 2004).

Het *voormalig Ministerie van Marine* (c) aan de Torenstraat/Noordwal, dat is gerenoveerd en herbestemd, komt niet voor preselectie in aanmerking, omdat daarvoor de architectonische kwaliteiten niet bijzonder genoeg zijn. Wel kan het, mede door het materiaalgebruik, rustige vormgeving en relatief bescheiden hoogbouw, worden aangemerkt als een beeldondersteunend pand net buiten de grens van het beschermde stadsgezicht van de binnenstad van Den Haag.

BIJLAGE 1 LITERATUUR	103
BIJLAGE 2 OVERZICHT PORTEFEUILLEVERDELINGEN MINISTERIES-1945-1965	112
BIJLAGE 3 WEDEROPBOUW DATABANK	113

Bijlage 1 Literatuur

Algemeen: bestuurlijke en cultuurhistorische context

- Bagchus, R., *Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, profiel van een ministerie*, 's-Gravenhage 1995 (Departementale studies nr. 6).
- Bloemers, J.H.F., e.a., *Herrezen Nederland 1945-1955. Uitgegeven ter herinnering aan onze nationale bevrijding tien jaar geleden*, Den Haag [1955].
- Boekman, E., *Overheid en kunst in Nederland*, Amsterdam 1939.
- Bogaarts, M.D., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, periode kabinet-Beel*, Nijmegen 1946, Band D.
- Boogman, J.C. e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten 1988.
- Bosch, A., *Om de macht over het water, De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving 1798-1849*, Zaltbommel 2000.
- Bosch, A., Ham, W. van der, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998*, Zaltbommel 1998.
- Fritschy, W. & Toebes, J. (red.), *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830*, Nijmegen [1996].
- Ham, G. van der, *Wilhelmina in Londen 1940-1945, Documenten van een regering in ballingschap*, Haarlem 1981.
- Ham, W. van der, *Heersen en Beheersen. Rijkswaterstaat van de twintigste eeuw*, Zaltbommel 1999.
- Duynstee, F.J.M.F., Bosmans, J., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, kabinet Schermerhorn-Drees, deel I*, Assen 1977.
- Frederiks, K.J., *Op de bres, 1940-44. Overzicht van de werkzaamheden aan het Departement van Binnenlandsche Zaken gedurende de oorlogsjaren*, Den Haag 1945.
- Graaff, B. de, *Kalm temidden van woedende golven', het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving 1912-1940*, Den Haag 1997.
- Halm, J., 'Voorwoord', *Bouw* 1972, p. 1390 (n.a.v. vijftigjarige jubileum RGD).
- Hoogveld, C. (red.), *Glas-in-lood in Nederland 1817-1968*, 's-Gravenhage/Zeist 1989.
- Hoetjes, B.J.S., *Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, profiel van een ministerie*, 's-Gravenhage 1993 (Departementale studies nr. 4)
- Jansen, W., *Kunstopdrachten van de Rijksgebouwendienst na 1945*, Rotterdam 1995.
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam/Meppel 1995.
- Kersten, A.E., *Buitenlandse Zaken in ballingschap. Groei en verandering van een ministerie 1940-1945*, Alphen a/d Rijn 1981.
- Klemann, H.A.M., *Nederland 1938-1948, Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam 2002.
- Klep, C., Schoenmaker, B. (red.), *De bevrijding van Nederland 1944-1945. Oorlog op de flank*, 's-Gravenhage 1995.
- Koopmans, Y., *Muurvast & gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940*, Rotterdam 1997.
- Knippenberg, H. en Ham, W. van der, *Een bron van aanhoudende zorg, 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918-1993*, Assen 1994 (2de dr.)
- Lammers, A., Winsemius, A., *WVC, profiel van een ministerie*, 's-Gravenhage 1991 (Departementale studies nr. 3).
- Lange, E. de, *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965*, Rotterdam 1995.

- Linde, H. van der, *Stand van zaken: staatsbestel in feiten en cijfers*, den Haag 1992 (vierde druk).
- Mieras, J.P., *Na-oorlogse bouwkunst in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen [1954].
- Moonen, A.J.E.V., 'Taak, positie en organisatie van de Rijksgebouwendienst', *Bouw* 1972, p. 1391-1393.
- Mulder, H., *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van de Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*, Utrecht/Antwerpen 1978.
- Mulder, J., *Laten we welzijn – de glijvlucht van een ministerie*, Zutphen 2002.
- Neelen, G.H.J.M., Rutgers, M.G., Turenhout, M.E. (red.), *De bestuurlijke kaart van Nederland. Het openbaar bestuur en zijn omgeving in nationaal en internationaal perspectief*, Bussum 1999.
- Roelevink, J., 'Hete adem en koude kermis: de werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van staat van Lodewijk Napoleon', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 2002, nr. 1, p. 1-24.
- Schulte, A.G., e.a. (red.), *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995.
- Schuyt, K., en Taverne, E., *1950. Welvaart in zwart-wit*, Den Haag 2000 (Nederlandse cultuur in Europese context).
- Siraa, H.T., *Eén miljoen nieuwe woningen. De rol van de overheid bij wederopbouw, volksbuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*, 's-Gravenhage 1989.
- Staatsalmanak 2003*, Den Haag 2002.
- Tempel, J. van den, *Nederland in Londen, Ervaringen en beschouwingen*, Haarlem 1947 (2de druk).
- Tromp, C., *Na de oorlog*, Den Haag 1995.
- Tromp, Th.P., *Vernieuwing en wederopbouw*, Amsterdam 1946.
- Waalewijn, A., *Achter de Bres, Rijkswaterstaat in oorlogstijd*, Den Haag 1990.
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1992.
- Ijsselmuiden, P.G. van, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940*, Kampen 1988.
- Algemeen: architectuur en stedenbouw**
- Back, A. de, Coenen, J., Kuipers, M.C. & Röling, W. (red.), *Gesloopt gered bedreigd, omgaan met naoorlogse bouwkunst*, Rotterdam 2004.
- Baeten, J.-P., 'Hollandse Beaux-Arts', *De Sluisteen, orgaan van het Cuypersgenootschap* 1992 nr. 8, p. 4-20.
- Bakema, J.B., *Van stoel tot stad, een verbaal over mensen en ruimte*, Zeist/Antwerpen, [1964].
- Barbieri, S.U., *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam/Den Haag 1983.
- Bastiaenen, L.A.J., *Architect Co Brandes 1911-1955, inventaris van het archief van de architect J.J. Brandes, 's-Gravenhage* 1984 (inventarisreeks nr. 11).
- Berens, H., *W.N. Rose 1801-1877, Stedenbouw, civiele techniek en architectuur*, Rotterdam 2001.
- Bergeijk, H. van, *Willem Marinus Dudok. Architect-stedebouwkundige 1884-1974*, Naarden 1995.
- Blijstra, R., *Nederlandse bouwkunst na 1900*, Amsterdam 1957.
- Blijstra, R., *Nederlandse bouwkunst na 1900*, Utrecht/Antwerpen 1962.
- Blijstra, R., *Nederlandse stedebouw na 1900*, Amsterdam s.a.
- Bosma, K., Wagenaar, C. (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995.
- Broek, J.H. van den, e.a., *Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*, Amsterdam 1956.
- Buch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990*, Rotterdam 1993.
- Colenbrander, C. (red.), *Stijl. Norm en handschrift in de Nederlandse architectuur van de negentiende en twintigste eeuw*, Rotterdam 1993.

- Crimson, *Re-Urb. Nieuwe plannen voor oude steden*, Rotterdam 1997.
- Don, F.P., *Kunstreisboek – Zuid-Holland*, Weesp/Zeist 1985 (8ste dr.)
- Dudok, W.M., 'Over de redelijkheid van het monumentale in moderne architectuur en stedenbouw', *Bouw* 1951, p. 359-362.
- Dijk, H. van, *Architectuur in Nederland in de twintigste eeuw*, Rotterdam, 1999.
- Fabryck, De, *Bouwhistorische opname Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen*, Utrecht, juni 2002.
- Fabryck, De, *Jackblok. Een vergeten systeem voor hoogbouw*, Utrecht, november 2002.
- Freijser, V., 'Co Brandes en de nieuwe Haagse School', *Jaarboek Die Haghe* 1985, p. 142-191.
- Friedhoff, G., 'Studiereis naar de Verenigde Staten van Amerika', *Bouwkundig Weekblad* 1952, p. 183-187.
- Friedhoff, G., 'Hoe het was, hoe het is en hoe het worden zal', *Bouwkundig Weekblad* 1959, p. 627-630.
- Friedhoff, G., 'Wederwoord aan de heer S.J.S. Wichers', *Bouwkundig Weekblad* 1956, p. 33-34.
- Friedhoff, G., 'Wederwoord aan de heer J.P. Mieras', *Bouwkundig Weekblad* 1956, p. 35.
- Gool, F.J. van, *Architectuur, algemene beschouwingen*, Amsterdam/Rotterdam 1957(Wonen in de Lage Landen 1).
- Groenendijk, P., Vollaard, P., *Gids voor moderne architectuur in Nederland*, Rotterdam 1998.
- Haan, H. de & Haagsma, I. (red.), *Wie is er bang voor nieuwbouw...*, Amsterdam 1981.
- Haan, H. de & Haagsma, I., *Een onderwerp van voortdurend zorg. Het naoorlogse bouwen in Nederland*, Amsterdam 1983.
- Harenberg, J., *De Voorst*, Alphen aan den Rijn 1981.
- Heer, J. de, 'De Delftsche School en de Katholieke architectuur tussen 1945 en 1955', *Eltheto* 1981, p. 21-105.
- Hendriks, B., e.a., *Teken aan de wand*, Utrecht, s.a.
- Heuvel, W.J. van., *40 jaar natuursteen*, Overschie [1968].
- Heuvel, W.J. van, *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 1992.
- Ibelings, H., *Nederlandse architectuur van de twintigste eeuw*, Rotterdam 1995/Rotterdam 2002.
- Ibelings, H., *De moderne jaren vijftig en zestig. De verspreiding van een eigentijdse architectuur over Nederland*, Rotterdam 1996.
- Ibelings, H., *Americanism. Nederlandse architectuur en het transatlantische voorbeeld*, Rotterdam 1997.
- Ibelings, H., *Nederlandse stedenbouw van de twintigste eeuw*, Rotterdam 1999.
- Idsinga, T. & Schilt, J., *Architect W. van Tijen 1894-1974*, Den Haag [1988].
- Joedicke, J., Bakema, J.B., *Architektur-Urbanismus = Architecture-urbanism = Architecture-urbanisme, Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema*, Stuttgart 1976.
- Jong, F. de (red.), *Stedenbouw in Nederland, 50 jaar Bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen*, Zutphen 1985.
- Klop, K. (red.), *Verbeelding van de macht. Ethiek en esthetiek in architectuur, ornamentiek en kunst in overheidsgebouwen*, Nijmegen 1999 (Annalen van het Thijmgenootschap 1999 aflevering 1).
- Kreijenbroek, J., *Zutphen in oorlogstijd, van jaar tot jaar, van maand tot maand*, Zutphen [s.a.].
- Kruger, J., 'Enkele aantekeningen bij de esthetische waardering van baksteen' in: *Bouwkundig Weekblad*, 1960, p. 53-61.
- Kuipers, M.C., *Bouwen in beton, experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, 's-Gravenhage 1987.
- Kuipers, M.C. (red.), *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*, Zeist/Rotterdam/Zwolle 2002 .
- Mieras, J.P., "'Durf te derven'", *Bouwkundig Weekblad* 1956, p. 11.
- Ministerie van VROM, *Bezield Beziel. De monumenten van de Rijksgebouwendienst*, Den Haag 2001.
- Mulder, S., Schilt, J., *Jonge architecten in de wederopbouw 1940-1960*, Bussum 1993.

- Nederlandse architectuur. Uitgevoerde werken van bouwkundig ingenieurs*, Amsterdam 1956.
- Peet, C.J. van der (red.), *Paleizen in Utrecht*, Utrecht 1996, p. 38-47.
- Peet, C. van der & Steenmeijer, G. (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.
- Rebel, B., *Het nieuwe bouwen. Het functionalisme in Nederland 1918-1945*, Assen 1983.
- Rebel, B., e.a., (red.), *Hoog in Nederland. Een onderzoek naar motieven achter hoogbouw*, Amsterdam 1986.
- Stenvert, R. e.a., *Monumenten in Nederland – Zuid-Holland*, Zwolle/Zeist 2004.
- Steur, A.J. van der, 'Ir G. Friedhoff: Rijksbouwmeester', *Bouwkundig Weekblad* 1958, p. 77-82.
- Stringa, R. (red.), *Rijkshuisvesting voor morgen 3. Verslag van een symposium 8 december 1992*, Den Haag 1993.
- Vriend, J.J., *Architectuur van deze eeuw*, Amsterdam 1959 (De schoonheid van ons land).
- Vriend, J.J., *Reflexen: Nederlands bouwen na 1945 = building in the Netherlands = Bauen in Holland = l'architecture néerlandaise*, Amsterdam 1959.
- Wichers, S.J.S., 'Antwoorden op reactie Ir G. Friedhoff – B.W. No. 47-1955', *Bouwkundig Weekblad* 1956, p. 10.
- Den Haag**
- Beek, G. van & Mast, M. van der, *Van ambachtelijk tot ambtelijk. Het Spuikwartier door de eeuwen heen*, 's-Gravenhage 1978.
- Blok, G.A.C., 'Het huis Korte Vijverberg 3 te 's-Gravenhage gerestaureerd', *De Schouw* 1944, p. 539-552; idem 1945, p. 17-22.
- Blijstra, R., *'s-Gravenhage, stad om de hofvijver*, Amsterdam 1964.
- Bock, R.F. de, *Haagse Binnenstad – Toen*, Rotterdam 1972.
- Boom, B. van den, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1995.
- Boven, C. van, e.a. (red.), *Gids van de moderne architectuur in Den Haag*, Den Haag 1997.
- Bruin, H. e.a., *Van Logement naar Parlement 1617-2004. Een nieuw gebruik van het Logement van Amsterdam en het Algemeen Rijksarchief*, Den Haag 2004 (VOM-reeks 2004 nr. 1).
- Bruijn, W. de, 'Dudok's plannen, uitgangspunt voor verdere ontwikkeling?', *De Ingenieur* 1947, p. B. 15-B. 19.
- Busquets, J., 'Masterplan Grotiusplaats te Den Haag', *Bouw* 1993 nr. 24, p. 46-47.
- Bijhouwer, J.T.P., 'De Koekamp als stedelijk groen', *Forum* 1953, p. 201-204.
- Cramer, N., 's-Gravenhage als zetel van de regering', *Die Haghe Jaarboek* 1987, p. 152-187.
- Cramer, N. e.a., *Kabinet der Koningin, Het 's-Gravenhage* 1991 (VOM-reeks 1991-3). 'Discussie over het plan-Dudok. Instemming en bezwaren', *Bouw* 1947, p. 66-67.
- Den Haag bouwt op*, tentoonstellingscatalogus Gemeentemuseum, 's-Gravenhage 1946.
- 'Den Haag bouwt op', *Baksteen* 1962 nr. 3, p. 3-7.
- 'Den Haag in de Franse Tijd', *'s-Gravenhage* 1963 nr. 11, p. 1-26.
- 'Den Haag – Regeringsstad. Nieuwe huisvesting voor de Rijksinstellingen', *'s-Gravenhage* 1956 nr. 11, p. 1-12.
- Doll, J.M.J.F. e.a., *3 maart Bezuidenhout*, Delft 1995.
- Dudok, Willem M., 'Herbouwplan Bezuidenhout en Spui-plan', *Bouw* 1946, themanummer wederopbouw december, p. 7-17.
- Dudok, W.M., 's-Gravenhage: stad en structuur', *Forum* 1947, p. 238-255.
- Dudok, W.M., *Twee Herbouwplannen voor 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1946.
- Eden, A. (red.), *Rijkshuisvesting voor morgen*, 7, 's-Gravenhage, Den Haag 1997.
- E(ngberts), H.L., 'Den Haag bouwt!?', *Polytechnisch Tijdschrift* 1947 nr. 5-6, p. 63b-78b.

- Evers, A., 'De tentoonstelling "Den Haag bouwt op"', *Bouwkundig Weekblad* 1947, p. 9-11.
- Fledderus, R., 'Een structuurplan van architect Dudok voor 's-Gravenhage', *Polytechnisch Tijdschrift* 1949, p. 103b-107b.
- Forum 1946, p. 273, 275.
- Frey, C., 'Kantoorgebouw in de Haagse city', *Bouw* 1955, p. 10-12.
- Freijser, V. e.a., *Hoog Haags*, Utrecht 1986.
- Freijser, V., Lankamp, P. & Ruimschotel, T., *Over de Utrechtse Baan. Geschiedenis en toekomst van een markant stadslandschap in Den Haag*, Den Haag 1987.
- Freijser, V. (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle 1991.
- Freijser, V. (red.), *Stad in Vorm. De vernieuwing van den Haag 1985-2000*, Rotterdam 2000.
- Friedhoff, G., 'Een suggestie voor een uitbreiding van de regeringsgebouwen te 's-Gravenhage', *Forum* 1953, p. 194-197.
- Gelder, H.E. van, *Oud 's-Gravenhage – 24 facsimile's van teekeningen en prenten uitgezocht en toegelicht door H.E. van Gelder*, Amsterdam 1927.
- Gelder, H.E. van, *'s-Gravenhage 1935-1945, Hoe het was, hoe het werd, hoe het worde moge*, Amsterdam/'s-Gravenhage 1946.
- Groenendijk, P., *De Hofstoren. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap*, Rotterdam 2004.
- H., J., 'Twee herbouwplannen voor 's-Gravenhage', *De Ingenieur* 1947, p. B.13-B.15.
- Hagenaar, een, 'Het plan-Dudok en het regeringscentrum te 's-Gravenhage', *Bouw* 1948, p. 200.
- 'Herbouw van het Haagsche Korte Voorhout', *Bouw* 1947, p. 63-65.
- Heijningen, L.A. van, Baeten, J.-P. & Blom, H., *Honderd jaar Haags bouwen. Over 'eigenzinnige' architecten, een 'niet-begrijpend' publiek en 'wispelturige kranten'*, 's-Gravenhage 1984.
- Hoenstok, M., *Den Haag 2000 monumenten, het Kasteel en zijn omgeving*, Den Haag 1999.
- Hornstra, J.J., Luyt, J.G.E., Munnik, J.N., Nuyten, H.C.P. & Verhave, P., 'Plan 2000. De groei van een harmonisch opgebouwde stad', *Bouw* 1947, p. 58-63.
- Jansen, B. en Ridderhof, R. (red.), *Den Haag 7 lijnen*, Den Haag [2004].
- Jehee, J.J., *Bouwkundig-historisch onderzoek Kneuterdijk 20, 22 en 24 Den Haag*, Zeist, oktober 1984 (RDMZ-rapport).
- Kalf, J., 'Het karakter van 's-Gravenhage en de wederopbouw', *Bouw* 1948 no. 18, p. 133-135.
- Koopmans, B., *Architectuur en stedenbouw Den Haag 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1994 (MIP-reeks 12).
- Lulofs, M., 'Van kroeglopers tot kamerleden. Een bijdrage tot de bouw- en bewoningsgeschiedenis van de omgeving van het Binnenhof', *Die Haghe Jaarboek* 1987, p. 168-218.
- Kraayvanger, H. M., 'De wederopbouwplannen voor 's-Gravenhage', *Tijdschrift voor Stedenbouw en Volkshuisvesting* 1947, p. 66-67.
- Luyt, J.G.E., 'De regeringskern in Den Haag', *Forum* 1953, p. 198-200.
- Meindert, H., 'Nederlandse baksteenarchitectuur bij overheidsgebouwen', *Baksteen* 1960 nr. 5, p. 12-17.
- Meyer, A.R. & Haas, A. de (red.), *Bouwen voor de macht*, Den Haag 1997 (Bouwkunst Nu nr. 4).
- 'Ministerraad acht Dudoks regeringscentrum minder aantrekkelijk', *Bouw* 1949, p. 61.
- Nota de Kern Gezond. Plan voor de herinrichting van de openbare ruimte in de Haagse binnenstad*, Den Haag [1988].
- Oud, J.J.P., 'Vorm en Vrijheid, over de plannen van Dudok', *Bouw* 1946 december-themanummer, p. 5.
- Postmaa, C. & Versteeg, C. (red.), *Den Haag op z'n smalst. De teloorgang van een hofstad*, Den Haag 1979.
- 'Pro en Contra. Stemmen over het plan Dudok', *Bouw* 1947, p. 9-20.
- Raad van Vijf, 'Open Brief aan het Gemeentebestuur van 's-Gravenhage.

- Het Plan Dudok en de Haagsche architecten', *Bouw* 1947, p. 17-18.
- Redactie, 'Uitbreiding van het Regeringscentrum te Den Haag', *Forum* 1953, p. 190-193.
- Rossem, V. van, *Stadsbouw/kunst: de stedelijke ruimte als architectonische opgave. Rob Krier in Den Haag: De Resident*, Rotterdam 1996.
- Rossum, H. van e.a., *Rijkshuisvesting in ontwikkeling. Opdrachten, architectuur en voorbeeldfunctie*, Rotterdam 1996.
- Schierbeek, A., *Den Haag 1945-1965*, Den Haag 1965.
- Sluijs, F.J. van der, 'Het Wederopbouwplan Korte Voorhout en omgeving', *Polytechnisch Tijdschrift* 1951 nr. 17/18, p. 269b-272b.
- Sluijs, F.J. van der, 'Het Wederopbouwplan Bezuidenhout-C te 's-Gravenhage', *Publieke Werken* 1959, p. 101-108.
- Sluijs, F.J. van der, *Haagse stedeboom, mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, Utrecht 1989.
- Sluijter, S.P. jr. & Bock, R.F. de, *Het Bezuidenhout, Grandeur en noodlot van een Haagse woonwijk*, Alphen aan den Rijn 1990 (3de druk).
- Smook, R., 'Het bedenkelijke panacee hoogbouw', *Heemschut* 2002 nr. 10, p. 10-13.
- Stokvis, P.R.D., *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de eerste Wereldoorlog*, Zwolle 1987.
- Stringa, R.G.M., 'Masterplan LaVi-kavel 'De Resident' te Den Haag', *Bouw* 1993 nr. 24, p. 42-43.
- Stuvel, H.J., 'Wederopbouw Bezuidenhout C kan beginnen', *'s-Gravenhage* 1963 nr. 5, p. 14-19.
- Sijmons, K.L., 'Het plan "Den Haag"', *Forum* 1947, p. 256-258.
- Vaillant, C., Valentijn, D., Doorn, M. van & Rosenberg, H., *Monumenten in het hart van Den Haag*, 's-Gravenhage 1987, VOM-reeks 1987 nr. 1.
- Valentijn, D. e.a. (red.), *De Wederopbouw: Haagse gids voor architectuur in de stedenbouw in de periode 1945-1965*, Den Haag 2001, VOM-reeks 2002 nr. 1.
- Verschuren, P., 'Het verschuivend centrum van Den Haag', *De Architect* 1993 nr. 10, p. 36.
- Vijfvinkel, R., Companje, K.P., Geus, W.J. de & Hegener, M.M., *'s Haags werken en werkers. 350 jaar Gemeentewerken (1636-1986)*, 's-Gravenhage 1986.
- Wander, P. (red.), *Haagse Huizen van Oranje, vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de Residentie*, Den Haag 1981.
- Warnaars, F.H., 'Het Structuurplan van 's-Gravenhage', *De Ingenieur*, 1948 nr. 50, p. A 439-443.
- 'Wederopbouw van 's-Gravenhage. Het Plan Dudok in de Gemeenteraad van de Residentie', *Bouw* 1948 nr. 10, II.
- 'Wederopbouwplan Bezuidenhout C te 's-Gravenhage', *Bouw* 1959, p. 660-661.
- Wijsenbeek-Olthuis, Th., *Het Lange Voorhout, monumenten, mensen en macht*, Zwolle/Den Haag 1998.

Ministeries en andere regeringsgebouwen

Algemeen

- Bervoets, J.A.A., *Het Rijk onder dak. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijkssoeverheid op het beleidsterrein van de rijkshuisvesting over de jaren 1945-1984 en in het bijzonder de Rijksgebouwendienst (1922-1994)*, Den Haag 1997 (PIVOT/rapport 45).
- Peters, C.H., *De Landsgebouwen te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1891.
- Schuil, A.O., 'De huisvesting van Overheidsdiensten. In welke richting de oplossing moet worden gezocht', *Bouw* 1947, p. 27-278.
- Venetië, R. van, *Ministeriegebouwen in Nederland*, Den Haag 1993.

Binnenhof/ Eerste en Tweede Kamer/ Algemene Zaken/ Binnenlandse Zaken/ Waterstaat

Bosch, V.G.A., 'De Verbouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid op het Binnenhof te 's Gravenhage', *Bouwkundig Weekblad* 1882, p. 274-276, 284-286.

Brouwers, R., *De volksvertegenwoordigers en het architectenvolk. Prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer – een wedstrijd die voortijdig eindigde*, 's-Gravenhage 1978.

Evers, H., 'De Binnenhofmisère', *Bouwkundig Weekblad* 1913, p. 166-167.

Gelder, H.E. van, 'De verbouwing van het Departement van Binnenlandse Zaken', *Bulletin KNOB* 1913, p. 24-31.

Gelder, H.E. van, *Het Haagsche Binnenhof, een nationaal monument*, Utrecht/Antwerpen 1946 (2de uitgave) (Maerlandtbibliotheek XII).

Gosschalk, I., *Naar aanleiding van het vlagschrift des heeren Victor de Stuers "Het Binnenhof en 's Lands Gebouwen in de Residentie"*, Amsterdam 1891.

Graaff, M.G.H.A. de & Goudeau, J.P.M., *Van Kwartier van Hunne Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President*, 's-Gravenhage 1980.

Gratama, J., 'Kroniek XLVII. De Verbouwing van het Departement van Binnenlandse Zaken', *Bouwkundig Weekblad* 1912, p. 627-630.

Hermans, T. & Traa, P. van, *Het Binnenhof*, Zutphen 1985.

Isings, A., *Het Binnenhof te 's-Gravenhage in plaat en schrift*, Den Haag 1879.

L.(oosjes), A., 'Het Binnenhof', *Buiten* 1923, p. 416-418, 424-427, 436-439, 445, 448-452, 460-463, 472-475, 487-489.

Maassen, H., Michels, T. & Rosa de Cavalho, T., *Duidelijke Democratie*, Den Haag 1996 (tg.v. Heringebruikneming Binnenhof 1A-3, Tweede Kamer der Staten-Generaal).

Moerman, J.J., *Op en om het historisch Binnenhof*, 's-Gravenhage/Batavia 1940.

'Op en om het Binnenhof', 's-Gravenhage 1964 nr. 8, p. 1-33.

Pelt, R.J. van & Tiethoff-Splithoff, M.E. (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum*, Dieren 1984.

Rapport van de beoordelingscommissie. Meervoudige opdracht voor de verbouwing en uitbreiding van de gebouwen van de Tweede Kamer, 's-Gravenhage 1980.

Rutten, J., *Nieuwbouw Tweede Kamer*, Rotterdam [1992].

Schmidt, F., 'Architectuur op het scherp van de snede. Het Stadhoudelijk Kwartier aan het Haagse Binnenhof in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Kunstlicht* 1977, p. 34-40.

Smits, C., 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland. Ontwerptekeningen van Johannes Craner 1848-1866', *Kunstlicht* 1999, p. 27-33.

Spijkerman, P.E. (red.), *Eerste Kamer, Reflecties over de vergaderzaal van de 'Chambre de Réflexion'*, 's-Gravenhage 1995.

Spijkerman, P.E. (red.), *Tweede Kamer, van doolhof naar eenheid*, 's-Gravenhage 1996.

Stuers, V. de, *Het Binnenhof en 's Landsgebouwen in de Residentie*, 's-Gravenhage 1891 (2de druk).

Stuers, V. de, *De Eerste Kamer en de verbouwing van het Binnenhof*, 's-Gravenhage 1913.

'Verbouwing van het Binnenhof, De', *De Bouwwereld* 1913, p. 51, 100, 115, 139, 171.

Wielen, J. van der, 'Het kabinet van de Minister-President', *Heemschut* 1977, p. 193-200.

Buitenlandse Zaken

Denig, E., Poldervaart, C.D. & Wermeskerken, C., *Het Ministerie van Buitenlandse Zaken 1798/1985*, Den Haag 1985

Economische Zaken

Rutten, J., *Ministerie van Economische Zaken*, Rotterdam 1994.

Wils, J., 'De figuren van Brouwer aan het Departement van Landbouw, Handel en Nijverheid', *Architectura* 1916, p. 401.

Financiën

- Koster, E., 'Renovatie van een bijna-monument', *Smaak* 17, juli 2004, p. 33-35.
- 'Nieuw gebouw voor het Ministerie van Financiën', *Architect, de*, 1974, p. 45-47.
- 'Nieuw gebouw voor het Ministerie van Financiën', *Bouw* 1968, p. 541.
- 'Nieuw gebouw voor het Ministerie van Financiën', *Bouwwereld, de*, 1968, p. 753.

Justitie

- Hennis, J.H., *Interim bouwhistorisch onderzoek v.m. Ministerie van Justitie, Plein 2b 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage juni 1986.
- Kelder, W.A., *Tussen Hartogstraat en Schedeldoekshaven: de geschiedschrijving van een departementale behuizing*, 's-Gravenhage 1985.
- Rothuizen, W., *Gezichten van Justitie 1798-1998*, Den Haag 1998.
- Stuers, V. de, 'Het nieuwe Departement van Justitie', *Eigen Haard* 1881, p. 237-244.

Koloniën/Overzeese Gebiedsdelen

- Goudeau, J.P.M., 'Muren van een vergeten verleden', *Jaarboek Die Haghe* 1986, p. 126-181.
- Haakma Wagenaar, W., *Bouwhistorische documentatie, Onderzoek buitenafwerking v.m. Ministerie van Koloniën, Plein 1, 's-Gravenhage*, Den Haag, mei 1997.

Landbouw en Visserij

- Beerends, J., 'Toegepaste Kunst in Rijkskantorengebouw Den Haag', *Rooms-Katholiek Bouwblad* 1956/57, p. 376-380.
- Barbieri, U. & Duin, L. van e.a., *Honderd jaar architectuur in Nederland 1901-2000. Tendensen, hoogtepunten*, Nijmegen 1999, 'Friedhoff, G., Rijkskantorencomplex den Haag 1952-1962', p. 216-225.
- Heijenbrok, J.H., Steenmeijer, G.H.P., *Bouwhistorische opname. Kernministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Bezuidenboutsseweg 73, 's-Gravenhage*, Den Haag 2001.
- Kamphuis, M., *De iconografie van een ministerie. Ministerie van Landbouw,*

Natuurbeheer en Visserij Bezuidenboutsseweg 73 Den Haag, Den Haag 1999.

- Koster, E., 'Andere Smaken: Vernieuwbouw Ministerie LNV; toonbeeld van degelijkheid en traditie ondergaat metamorfose tot dynamisch kantoor', *Smaak* 2002 nr. 5, p. 41-43.
- Koster, E., 'Bypasses maken vijftiger weer fit. Vader en zoon Dam geven Landbouw lucht en licht', *Smaak* nr. 20, 2005, p. 10-13.
- Ministerie van Landbouw en Visserij, Het*, 's-Gravenhage 1966.
- 'Rijkskantorengebouw te 's-Gravenhage, Het', *Bouw* 1953, p. 655.

Marine

Gemeentearchief Den Haag, archief-Brandes (archiefnr. 60; dossiercode 30.22/320).

Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

- [Friedhoff, G.], 'Toelichting van den architect' [bij Uitbreiding Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te Den Haag], *Bouwkundig Weekblad* 1953, p. 404-406.
- Hellenberg Hubar, B. & Leeuwen, W. van, 'Luctor et Emergo. Een voorzet voor het post-MIP aan de hand van twee bedreigde hoogtepunten uit het oeuvre van rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff', *Bulletin KNOB* 1996 nr. 1, p. 24-33.
- Mieras, J.P., 'Uitbreiding Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te Den Haag', *Bouwkundig Weekblad* 1953, p. 397-404.
- Ploeg, K. van der, 'Friedhoffs ministerie van OKW wordt gesloopt', *Archis* 1995 nr. 11, p. 8-9.
- Triesscheijn, T.J.M., *Oude pracht en nieuwe snit*, Den Haag 1980.
- Witte, H.B.J., 'Toespraak van de Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting', *Bouwkundig Weekblad* 1953, p. 407-413.

Oorlog/Defensie

Schoenmaker, B. & Peucker, P., *Plein 4, De geschiedenis van een logement en een departement*, Den Haag 1996.

(Wederopbouw en) Volkshuisvesting

Schaar, J. van der (red.), Faber, A.W., Koffijberg, J.J. & Priemus, H., *Volkshuisvesting in Goud. Verandering en continuïteit in Beleid en Organisatie van het Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting*, Den Haag [1996].

Siraa, H.T., Valk, A.J. van der & Wissink, W.J., *Met het oog op de omgeving. Een geschiedenis van de zorg voor de kwaliteit van de leefomgeving. Het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1965-1995)*, Den Haag [1995].

Algemene Rekenkamer

Margry, P.J., Heukelom, E.C. van & Linders, A.J.R.M. (red.), *Van Camere vander rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Zeven eeuwen Rekenkamer*, 's-Gravenhage 1989.

Salomons, I., *Met kleur gebouwd. De Algemene Rekenkamer in Den Haag ontworpen door Aldo en Hannie van Eyck*, Rotterdam 1999.

Hoge Raad

Algra, N.E., 'De Hoge Raad der Nederlanden in de 19de eeuw', *Spiegel Historiaal* 1973, p. 684-691.

B(remer, G.C.), 'Gebouw van den Hoogen Raad te 's-Gravenhage. Arch. Ir. G.C. Bremer BNA', *Bouwkundig Weekblad* 1939, p. 429-433.

Cate, G. ten, 'Uitbreiding voor Hoge Raad rehabiliteert deel Haagse binnenstad', *Bouw* 1990 nr. 4, p. 31-33.

Haagen, J.W. van der, 'Een traditie hersteld', in: Gelder, J.G. & Gudlaugsson, S.J. (red.), *Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek 1947 aangeboden aan Willem Martin op zijn zeventigsten verjaardag 20 juni 1946*, 's-Gravenhage 1947. p. 197-209.

Heuvel, W. van, 'Wordt de Hoge Raad in een beschermd Haags stadsgezicht

opnieuw gesloopt?', *Polytechnisch Tijdschrift* 1981 nr. 12, p. 608-610.

M(ieras), J.P., 'Wandversiering van de Groote Zittingszaal in het gebouw van den Hoogen Raad. Prof. R.N. Roland Holst fec.', *Bouwkundig Weekblad* 1938, p. 329-335.

Pennink, P.K.A., 'Gebouw voor de Hoge Raad der Nederlanden te Den Haag', *Bouw* 1990 nr. 4, p. 21-27.

Soest, H.W. van, 'De Hoge Raad van Holland en Zeeland', *Spiegel Historiaal* 1974, p. 13-17.

Tibbe, L., 'Wanddecoraties van R.N. Roland Holst in het gebouw van de Hoge Raad', *Jong Holland*, 1988, nr. 4, p. 2-15.

Vrijland, C.W.D., 'de huisvesting van de hoge raad der nederlanden', *Trema*, 1982 nr. 3, p. 66-71.

Wolleswinkel, E., 'Ouder dan het Koninkrijk; 190 jaar Hoge Raad van Adel', www.hogeraadvanadel.nl/artikel.

Bijlage 2 Portefeuilleverdeling ministeries 1945-1965

De volgende portefeuilles bleven gedurende de periode 1945-1965 vrijwel steeds gelijk:

- Algemene Zaken, met uitzondering van de jaren 1945-1946: Algemene Oorlogsvoering)
- Binnenlandse Zaken, met uitzondering van de jaren 1956-1959: Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
- Buitenlandse Zaken
- Justitie
- Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
- Financiën
- Economische Zaken, met uitzondering van de jaren 1945-1946: Handel en Nijverheid en de jaren 1945-1946: afzonderlijk Scheepvaart
- Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening (vanaf 1959: Landbouw en Visserij)

De veranderingen betroffen:

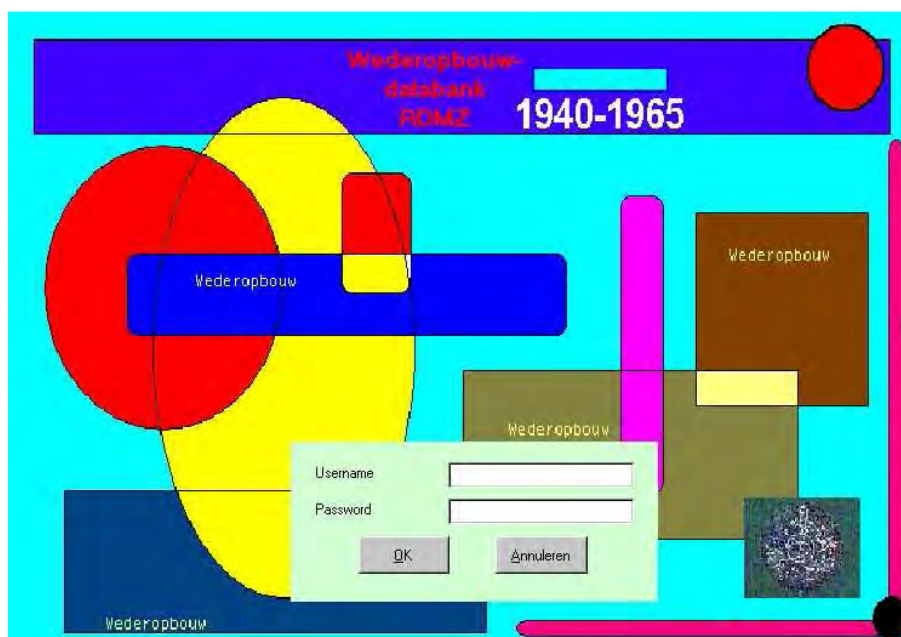
- Openbare Werken en Wederopbouw
 - Openbare Werken en Wederopbouw (1945-1946)
 - Wederopbouw en Volkshuisvesting (1946-1956)
 - Volkshuisvesting en Bouwnijverheid (1956-1965)
- Verkeer en Waterstaat
 - Verkeer en Energie (1945-1946)
 - Waterstaat geen afzonderlijk ministerie in 1946-1948, grotendeels bij Openbare Werken
 - Verkeer en Waterstaat (1948-1965)
- Overzeese Gebiedsdelen (tot 1945 Koloniën)
 - Overzees(ch)e Gebiedsde(e)len (1945-1951)
 - Uniezaken en Overzeese Rijksdelen (1951-1953)
 - Overzeese Rijksdelen (1953-1957)
 - Zaken van Overzee (1957-1959)
 - Geen afzonderlijk ministerie meer vanaf 1959
- Sociale Zaken
 - Sociale Zaken en Volksgezondheid (1951-1965)
- Maatschappelijk Werk (sinds 1952)¹²¹

¹²¹ Dit overzicht is ontleend aan de *Staatsalmanak 2003*.

Bijlage 3 Wederopbouwdatabank

STRUCTUUR EN INHOUD DATABANK

Om de objectgegevens die uit de categoriale studies worden verkregen te ordenen, is de 'Wederopbouwdatabank RDMZ 1940-1965' (WOP) ontwikkeld door de afdeling informatiemanagement van de RDMZ. Hierin worden alle onderzochte wederopbouwobjecten ingevoerd. De WOP is tot stand gekomen op basis van het Programma van Eisen (20 december 2001) dat door het Projectteam Wederopbouw is geformuleerd in het kader van de pilotprojecten naar scholen, kerken en raadhuisen. De WOP is ontsloten via de website www.monumentenzorg.nl. Zo kan iedereen de WOP raadplegen en voorstellen voor aanvullingen doen. De databank dient een tweeledig doel: ten eerste is het een hulpmiddel met zoekfuncties voor het categoriaal onderzoek naar diverse objecten, ten tweede vormt het een toekomstige informatiebron voor medewerkers van de RDMZ en externe gebruikers.

AFBEELDING A
STARTSCHERM WEDEROP-
BOUWDATABANK

In de databank (afbeelding A) zijn zowel feitelijke gegevens opgenomen (naam, adres, gebouwcategorie, architecten, bronvermelding, etc.) als analytische gegevens (bouwstijlen, bouwtypen, preselectie). Ieder object in de databank heeft een unieke objectcode. De gegevens van het object zijn vastgelegd in acht tabbladen.

Om een selectie van objecten uit de databank te maken, kan gebruik worden gemaakt van de zoekfunctie van de databank (met name de optie 'gecombineerd zoeken'). Omdat digitaal beeldmateriaal nog grotendeels ontbreekt vanwege het uitstellen van het veldwerk, kan de databank niet het arbeidsintensieve handwerk van het selecteren op basis van de niet-gedigitaliseerde bronnen vervangen.

De databank is (in dit stadium van het project) bedoeld als een dynamisch instrument. Gegevens die uit een eerste literatuuronderzoek niet naar boven kwamen, zijn later aangevuld. De ervaringen die de interne en externe onderzoekers in de categoriale pilotstudies met het gebruik van de databank hebben opgedaan, zijn samengebracht, besproken en doorgekoppeld naar de afdeling Informatiemanagement van de RDMZ, die deze hebben verwerkt.

De ‘bewerken objecten’-modus zal hieronder worden beschreven: deze is in dit stadium van het onderzoek de belangrijkste functie van de WOP databank. Per tabblad wordt aangegeven

welke gegevens waar moeten worden ingevoerd. Daarbij worden alleen de niet voor de hand liggende velden uitgebreid behandeld.

AFBEELDING B

TABBLAD ‘OBJECT’

The screenshot shows the 'Bewerken Objecten' window with the following data:

- Object:** MIND0001 (Ministerie LNV, Bezuidenhoutseweg 73, 2594 AC 's-Gravenhage (~Prins Clauslaan 4~))
- ObjectCode:** MIND0001
- Naam:** Ministerie LNV
- Mon. Soort:** Gemeentelijk
- Opmerking:** (empty)
- Locatie:**
 - Provincie: Zuid-Holland
 - Gemeente: 's-Gravenhage
 - Plaats: 's-Gravenhage
 - Buurtwijk: Bezuidenhout
 - Locatie: ~Prins Clauslaan 4~
 - Straat: Bezuidenhoutseweg
 - Huisnr: 73
 - Situering: (empty)
 - Postcode: 2594 AC
- Onderdeel van complex:** (Object-ID: 1117093050)
- Oorspronkelijke functie:**
 - Hoofd-Categorie: Bestuur, recht, overh. geb.
 - Sub-Categorie: Overheidsgebouw
 - Functie: Overheidsdienstgebouw
 - Nader specificatie: (empty)
 - Toelichting: (empty)
- Huidige Bestemming:** Overheidsdienstgebouw
- Contact Persoon:** (empty)
- Ingevoerd door:** SYSDonen
- Ingevoerd op:** 23-8-2006 9:27:30
- Pre selectie:** (checked)
- Geselecteerd:** (unchecked)

TABBLAD ‘OBJECT’

Op het tabblad ‘Object’ worden de unieke objectcode, de naam van het gebouw, de adresgegevens, de gebouwcategorie en de huidige functie van het object vermeld (afbeelding B). Het veld ‘opmerkingen’ is hier alleen bedoeld voor zeer essentiële identificatiegegevens, zoals een tweede naam van het gebouw, een verwijzing naar een duidelijk verwant object of een belangrijke straatnaamwijziging. Het veld ‘onderdeel van een complex’ dient te worden ingevuld wanneer het gebouw deel uitmaakt van een groter geheel.

De velden in het kader ‘locatie’ bevatten de huidige adresgegevens van het object. Wanneer de verrekijkerbutton wordt aangeklikt, opent zich een nieuw scherm waarin de plaatsnaam van het object kan worden aangegeven. Bij het selecteren van de plaatsnaam worden automatisch ook de juiste provincie- en gemeentenaam in de betreffende velden geladen.

Wanneer er meerdere adressen bij een object horen, kan een tweede (of derde) adres in het veld ‘locatie’ worden opgenomen, echter met de toevoeging van het teken ~ (dus bijvoorbeeld ‘~Dorpsstraat 4’) om zoekacties in een later stadium te vergemakkelijken.

Bij het invoeren van de basisgegevens doet zich regelmatig het probleem voor dat het adres of de locatie in de bronnen niet (of ten dele) vermeld wordt. Daarnaast is in veel gevallen onbekend wat de huidige functie van het gebouw is, en of het nog (in zijn geheel) bestaat. Ook het ter plaatse lokaliseren van objecten kan lastig zijn, wanneer gegevens gedateerd of onvolledig zijn. Voor het aanvullen van dit soort basale gegevens kan voor bepaalde te onderzoeken categorieën (zoals kloosters) internet een goede hulp zijn.

AFBEELDING C

TABBLAD 'AMBACHTSLIEDEN'

TABBLAD 'AMBACHTSLIEDEN'

Op dit tabblad worden de betrokken ambachtslieden vastgelegd (afbeelding C). De lijst van ambachtslieden is gebaseerd op de tabel uit de Objecten Databank van de RDMZ (ODB) waarin alle rijksmonumenten digitaal zijn opgeslagen. Hoewel het mogelijk is om hier ook namen van aannemers, constructeurs en opdrachtgevers in te voeren, is ervoor gekozen slechts de projectarchitect en de naam van een eventueel architectenbureau, de tuinarchitect en/of interieurarchitect vast te leggen. Deze beslissing is genomen op basis van de afweging welke waarde dergelijke gegevens aan het onderzoek toevoegen tegenover de hoeveelheid tijd die het kost om een nieuwe naam in te voeren.

Bij het vastleggen van de naam van een ambachtslid moet eerst worden gekeken of deze reeds in de tabel (waarin momenteel bijna 7.000 records zijn opgeslagen) voorkomt. De onderzoekers proberen zoveel mogelijk te voorkomen namen dubbel in te voeren.

TABBLAD 'KARAKTERISTIEKEN'

Het tabblad 'Karakteristieken' is een vrij complex blad dat voornamelijk analytische gegevens bevat: de bouwstijl, het bouwtype (hoofdcategorie, subcategorie en bouwtype) en de bouwperiode(n) (afbeelding D).

Bouwstijlen

Voor wat betreft de toekenning van stijlbenamingen (het eerste onderdeel op dit tabblad) is gepoogd hoofdzakelijk een indeling te maken in vier termen, te weten: 'traditionalisme', 'shake-hands', 'naoorlogs modernisme' en 'n.v.t.'.

Aangezien de architectuur uit de wederopbouwperiode zich niet altijd even duidelijk in bouwstijlen laat indelen, moet aan dit onderdeel niet teveel waarde gehecht worden. Meer dient dit onderdeel als een toelichting op de toegepaste 'vormgeving' te worden gezien, waar digitale foto's in de databank (nog) ontbreken. Bij niet te beoordelen gevallen is ervoor gekozen om de term 'n.v.t.' in te voeren. In het toelichtingsveld van de stijlen zijn voornamelijk opmerkingen ten aanzien van systeembouw de constructiewijze en andere technische kenmerken geplaatst.

AFBEELDING D

TABBLAD 'KARAKTERISTIEKEN'

The screenshot shows the 'Wederopbouw-database' interface. At the top, there is a header with the logo of the Rijksdienst voor de Monumentenzorg, the text 'Wederopbouw-database', and the date 'Woensdag 23 augustus 2006' and user 'SYSDonen'. Below the header, the object name 'MIND0001' and address 'Ministerie LNV, Bezuidenhoutseweg 73, 2534 AC 's-Gravenhage ("Prins Clauslaan 4")' are displayed. The interface is divided into several tabs: 'Object', 'Ambachtslieden', 'Karakteristieken', 'Teksten', 'Kunstwerken', 'Documenten', 'Foto's', and 'Controle'. The 'Karakteristieken' tab is active, showing three sections: 'Stijlen', 'Bouwtypen', and 'Bouwperiodes'. Each section has a table with columns for 'Hoofd-categorie', 'Sub-categorie', 'Bouwtype', and 'Toelichting'. The 'Stijlen' section shows a table with one row and navigation controls. The 'Bouwtypen' section shows a table with one row and navigation controls. The 'Bouwperiodes' section shows a table with one row and navigation controls. At the bottom, there is a 'Record' navigation bar showing '1' of '1 (Gefilterd)' records.

Bouwtypen

Een indeling op bouwtypen kan op verschillende niveaus worden gemaakt. Voor de categorie scholen moet dan bijvoorbeeld worden gedacht aan een typologisch onderscheid in gangscholen of halscholen en in het geval van de kerken kan worden ingedeeld op bijvoorbeeld zaalkerken en basilieken. Voor bepaalde categorieën is deze indeling echter niet aan de orde, zoals in het geval van de kloosters. Voor deze categorieën is deze nadere typering dus niet gevuld.

Bouwperiodes

Onder het laatste deel van dit tabblad wordt vastgelegd van en tot welk jaar een bepaalde bouwactiviteit (ontwerp, oorspronkelijk bouwjaar, verbouw, restauratie en/of sloop) heeft plaatsgevonden. In het toelichtingsveld wordt opgenomen wat wanneer en waar iets tot stand is gekomen. In die gevallen waar het oorspronkelijke bouwjaar van een object niet staat vermeld in het tijdschrift is de jaargang van het tijdschrift als bouwjaar (zowel van als tot) gehanteerd met de toevoeging 'circa', omdat dit in ieder geval een indicatie geeft van de bouwperiode.

TABBLAD 'TEKSTEN'

Op het tabblad 'Teksten' kunnen in de kolom 'Soort tekst' verschillende velden worden geopend (afbeelding E). Wanneer een bepaalde soort tekst wordt aangemaakt, moet het veld 'Actualiteitsdatum' worden aangeklikt om de dag

vast te leggen waarop dit veld is geopend. Per veld kunnen bepaalde gegevens ingevoerd worden.

Bronnen

Hier worden literatuurverwijzingen ingevoerd (volgens de standaard notitie-methode van artikelen en boeken), met daarbij per titel aangegeven of er situatieschetsen, foto's, plattegronden, aanzichten of doorsneden bij de tekst gevoegd zijn.

AFBEELDING E

TABBLAD 'TEKSTEN'

Planologisch

Hier worden de stedenbouwkundige ligging van het object, de eventueel relevante aanleg van de groenstructuur en andere planologische bijzonderheden geregistreerd.

Exterieur

Hier kan achtereenvolgens het materiaalgebruik, de kleur, de constructie, de vorm van het grondplan en de gevelstructuur van het object worden vastgelegd.

Interieur

In dit veld worden de structuur en ligging van de ruimten t.o.v. elkaar, de inrichting van de meest waardevolle ruimten en eventuele bijzonderheden (onroerende zaken, decoratieve afwerking) opgenomen.

Opmerkingen

In dit veld kan worden aangegeven welke waarderingscriteria evident van toepassing zijn op het betreffende object. Ook wordt hier ingevoerd wanneer, met wie en waarover is gesproken, gecorrespondeerd of anderszins contact heeft plaatsgevonden m.b.t. het object. Daarnaast wordt hier vastgelegd of er eventueel een foto-opdracht is uitgeschreven (met datum, opdrachtnummer en naam van opdrachtgever).

Gaafheid

Hier worden de gegevens omtrent verbouw, wijzigingen en sloop ingevoerd.

Bouwkundige staat

Aangezien veldwerk pas in een later stadium plaats zal vinden, kan dit veld nog niet altijd worden ingevuld. Wanneer een object wel is bezocht, kan worden volstaan met een korte notitie (visueel goed / slecht, eventueel met een kleine toelichting).

Redengevend

Dit veld wordt in deze fase van het onderzoek nog niet ingevoerd, aangezien een redengevende omschrijving pas wordt opgesteld wanneer sprake is van (voorlopige) selectie tot rijksmonument.

Bijzonderheden

Hier kunnen eventueel zaken worden vastgelegd die niet in bovenstaande velden kunnen worden ondergebracht.

AFBEELDING F
TABBLAD 'KUNSTWERKEN'

Kunstwerk	Kunstenaar	Opmerking
Plastiek/sculptuur	Roth, Bram - (Beeldh./steenh./schrijfw.)	
Overig	Etienne, M.J. - (Kunstenaar)	en vele anderen, zie gemeentelijke inventarisatie.
Plafondschildering	Escher, M.C. - (Glazenier)	Transformatie van vogels en vissen
*		

TABBLAD 'KUNSTWERKEN'

Op het tabblad 'Kunstwerken' zijn in een vaste tabel verschillende soorten (voor de wederopbouwperiode) specifieke kunstwerken genoemd zoals glas-in-beton en sgraffito, die onderdeel zijn van het oorspronkelijke ontwerp van het gebouw (afbeelding F). Onder 'kunstenaar' wordt de naam van de maker ingevoerd (ook hiervoor bestaat een vaste tabel waaraan namen kunnen worden toegevoegd, zie onder tabblad 'Ambachtslieden'). In de laatste kolom (opmerking) wordt in het kort en globaal - indien bekend - de voorstelling (naam), het materiaalgebruik, de plaats van het kunstwerk ten opzichte van, aan of bij het gebouw en eventuele andere opmerkingen vastgelegd.

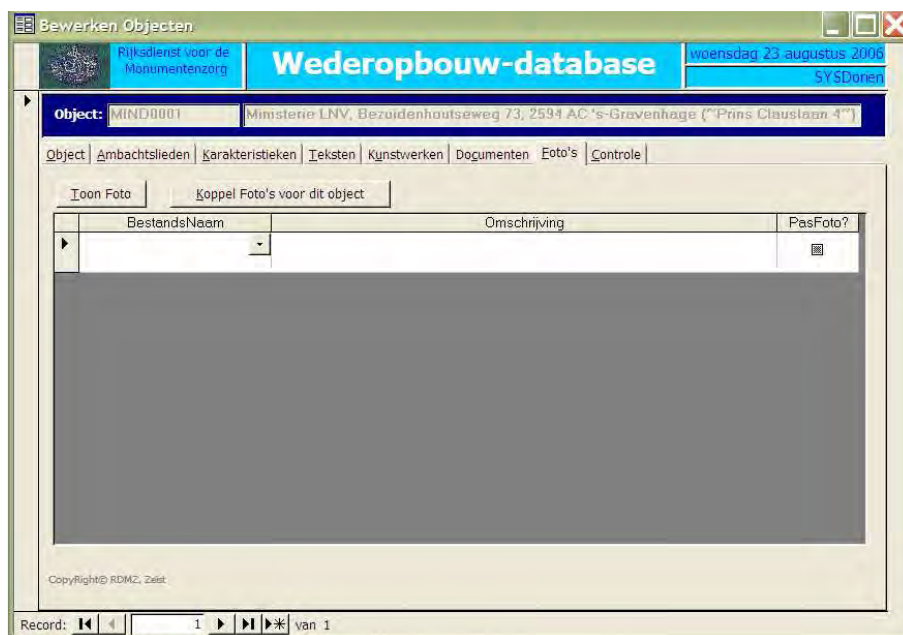
TABBLAD 'DOCUMENTEN'

Op dit tabblad kunnen tekstuele bestanden aan een object gekoppeld worden. Per gebruiker is een vaste directory aanmaakt waarin deze bestanden kunnen

worden opgeslagen. Wanneer op het tabblad 'Documenten' een bestand wordt geselecteerd en op de button 'Toon Document' wordt geklikt, opent het bestand in het bijbehorende programma.

TABBLAD 'FOTO'S'

Op het tabblad 'Foto's' kunnen afbeeldingen aan het record gekoppeld worden (afbeelding G). Met het vakje 'pasfoto' wordt aangegeven welke foto het meest karakteristiek het object weergeeft. Het programma 'Hernummer Foto's' in het menu 'Bestand' kan grotere groepen afbeeldingen tegelijkertijd omnummeren: de afbeeldingen in de databank krijgen zo als naam de code van het object waaraan deze gekoppeld zijn, gevolgd door underscore (_) en een serie van vier cijfers, die het bestand uniek maken.

AFBEELDING G

TABBLAD 'FOTO'S'

Colofon

Auteur Marieke Kuipers
Uitgave Rijksdienst voor de
Monumentenzorg, Zeist
2006
Basisontwerp B@seline,
Utrecht